

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૫૩૫ કિંમત ૩-૮-૦

ગ્રંથનામ શ્રીમતી સ્ત્રી

વર્ગિક ૬૪૫૭ : ૨

શ્રીમતી સીતા

[શ્રીકાન્તનો ઉદ્ધો ભાગ] * * ૨૨૨ * *

રમણલાલ સોનીનાં પુસ્તકો

અખૂતરી	[મૌલિક વાર્તાસંગ્રહ]
પૂછડિયાના પ્રદેશમાં	[સાહસની સળંગ કથા]
મોથાનું દાન	[શાળોપયોગી ત્રિઅંકી નાટક]
રૂપાની આય	[શાળોપયોગી એકાંકી નાટકો]
ભીખો ચોટ્ટો	[સ્વતંત્ર નવલકથા]
બાળકોનાં ગીતો	[સ્વતંત્ર બાળકાવ્યો]
પગલાં ભાગ ૧ થી ૪	[" બાળ વાર્તાઓ]
બુધાકામ	[" "]
શિશુ કથા ભાગ ૧	[વિસ્તૃત છવન]
મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી	[હાઈસ્કૂલો, કોલેજો માટે]
હિંદ અને બ્રિટનનું રાજતંત્ર	[કથાઓ, આખ્યાનો]
ભાગવત કથામંડલ	[" "]
ઉપનિષદ કથામંડલ	[" "]
જય ગરવી ગુજરાત	[ગુજરાતના "ઇતિહાસની" કથાઓ]
ગગનના ઇતિહાસની વીર-કથાઓ	[શાળોપયોગી]

અનુવાદ-ગ્રન્થો

સ્વામી	[સરદ બામુ]
કારીનાથ	["]
સાવકી મા	["]
વિમ્મદાસ	["]
અનુરાધા [બંડી હિદિ, નારીર મૂલ્ય વગેરે]	["]
નવીના [શેષ પ્રક્ર]	["]
શ્રીકાન્ત ભા. ૧-૨-૩	["]
" ભા. ૪ [છપાય છે]	["]
શુભદા	["]
ચાંદમુખ	["]
સરદ વંદના	["]
સરદ વાણી	["]
પ્રભાત કિરણો	[પ્રભાત કુમાર]
સૂડી વચ્ચે સોપારી	["]
નગર સફર્મી	[રવીન્દ્રનાથ ટાગોર]
ખાતાસી	[બંગાળી દુકો વાર્તાઓ]
વિચારિતા	["]
લાલ પટછાયા	[ચીની જપાની વાર્તા]

શ્રીમતી સીતા

[શ્રીકાન્તનો હેઠલો ભાગ]

: મૂળ લેખક :

શ્રી રાસધર દત્ત

: અનુવાદક :

રમણલાલ સોની

સ્વામી, હાસીનાથ, સાવકો મા, નવીના, શ્રીકાન્ત, શુભદા, ચાંદમુખ, સરદવંદના,
સરદવાણી, પ્રભાતકિરણો, નગરલક્ષ્મી, વિવાહિતા, ખાતાસી, વિપ્રદાસ, અનુરાધા,
વગેરેના અનુવાદક

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

જુ ૪ સે લ સ્ . પ બિલ ર સ્

૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨

કિંમત ૩-૮-૦

૬૧૫૭:૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૮૩૫

Printed by Manilal Chhagaulal Shah at Navprabhat Printing Press,
Ghor Kanta, near Novelty Cinema, Ahmedabad and Published by
Ramanlal P. Soni, Near Sursagar, Baroda.

1943

ખીજની ચન્દ્રિકા જેવી ઊગી ત્યાં આથમી ગઈ !
ભયિની ! મુજ દેથે શાં કમરણે મૂકતી ગઈ !

નિવેદન

શરદબાબુના 'શ્રીકાન્તે' બંગાળી જનતાની કલ્પનાને એવી
તો હસાવી મૂકી છે કે કેટલાક લેખકોએ 'શ્રીકાન્ત'ના
ચાર ભાગથી સંતુષ્ટ ન થતાં એને આગળ ચલાવવા પ્રયત્નો
કર્તા છે. એવા એક પ્રયત્ન લેખે બહાર પડેલ શ્રી શશંચર
દત્ત દ્વારા 'શ્રીકાન્તેર રોપ પર્વ'નો આ સીરો અનુવાદ છે.
પરંતુ સ્વતંત્ર નવલ તરીકે પણ આ ગ્રંથ રોમે તેમ
લાગવાથી 'શ્રીમતી સીતા' એવું એનું નામ આપ્યું છે.
લેખક શરદબાબુની રૈલીનું કેવું સફળ અનુકરણ કરી
શક્યા છે એ તો પુસ્તકનું વાચન જ કહેશે.

મોહન, ૧૭-૧-૪૩

અનુવાદક.

श्रीमती सीता

અકરમાત એક દિવસ છેલ્લું બંધન તૂટી ગયું. સંસારમાં, પૃથ્વીમાં, પોતાનું એવું હવે ક્યાંયે પણ કંઈ પણ રહેતું નથી એ જોઈ એક નિરાંતનો નિઃશ્વાસ નાખી હું વિચારમાં પડી ગયો. ઈશ્વર ! તું મંગલમય છે ! નહિ તો જેને તેં ભવનું ભટકતું મન આપી આ ધરતી પર મોકલ્યો છે, તેનું સંસારના બંધનમાં બંધાઈને રહેવું એ કેવો હાસ્યારૂપદ પ્રયત્ન હતો, એ તારીજ ઇચ્છાથી, નિઃસંદેહપણે ફરી એકવાર સાબીત થઈ ગયું.

થયું તો ખરું ! પરંતુ મારું હવે હું શું કરીશ ? હું ક્યાં જઈશ ? મારા આ ચંચળ, ઉદ્ભ્રાન્ત મનને, શા વડે હું રોકાયેલું રાખીશ ? કલકત્તા કદી પણ મારા મનને બાંધી રાખવાને શક્તિમાન થયું નથી. મારો અહીંયાં શ્વાસ ચડી જાય છે. મારું મન, મુક્ત નીલ આકાશના છત્ર હેઠળ, અસીમ વિસ્તારને માર્ગે, સીમાહીન સાગરની છાતી પર રાત ને દિવસ દોડી જવા ચાહે છે. મારી પ્રખર કામનાનું સંસારબંધન, જરાક અમથા એક સામાન્ય નિઃશ્વાસના

આધાતથી જ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું એનું એક માત્ર કારણ કહાય
આજ હશે.

ભલે છિન્નભિન્ન થઈ ગયું ! પરંતુ એની વ્યથા આવી અસહ્ય
બની પીડશે, એવું જો એ બંધનમાં જકડાતા પહેલાં જ સમજાયું
હોત તો.....જવા દે—એની ચર્ચા કરવામાં હવે કશો વે આનંદ નથી.

જે કપોતીને લઈને સુખનો માળો બાંધ્યો હતો, તે કપોતીને
જ જ્યારે ખોઈ બેઠો, ત્યારે એ તુચ્છ માળાની માયા ટકી રહે
ખરી ? નિર્દય મન કરી, રોજ રોજની સેંકડો સ્મૃતિઓથી ભરેલી
પ્રત્યેક ચીજ બેય હાથે વહેંચી દઈ એક દિવસ બંદરના ધક્કા પર
આવી ઊભો. મારા મનમાં ભૂતકાળની રખડપટ્ટીની સ્મૃતિઓ પ્રબળ
આવેગથી ઘોળાવા લાગી. પણ વારને માટે મનનો પાપાણુભાર અંત-
ર્ધાન થઈ ગયો. હું ફરીને જાણે મને પોતાને પામ્યો. ગંગામૈયાના
હૈયામાંથી અનંત મહાસાગરના આકુલ આહ્વાનનો ધ્વનિ નીકળીને
જાણે મારા કાનમાં પ્રવેશ કરતો હોય એવો મને અનુભવ થયો.
મારા જનમારાના રખડુ મનમાંથી ભૂતકાળની તમામ સ્મૃતિઓ,
વ્યથાઓ, જ્વાળાઓ, દુઃખ, અને વેદના બધુંયે થોડાક સમયને માટે
જાણે સંપૂર્ણપણે લુપ્ત થઈ ગયું. છેલ્લી વારને માટે હું રંગૂન જતા
જહાજમાં ચડ્યો.

હું કહું છું, છેલ્લી વારને માટે. કારણ કે મનમાં મનમાં મેં
ફરી ફરીને સંકલ્પ કર્યો છે કે હવે ફરી કદી પણ હું હિંદુસ્તાનમાં
પાછો જવાનો નથી. જીવનના બાકી રહેલા દિવસો દૂર દૂર બ્રહ્મદેશ-
માં જ પૂરા કરીશ. પોતાનું કહેવા જેવું જેને કાઈ નથી, આકર્ષણ
કરે એવું જેની પાછળ કાઈજ રહ્યું નથી, જેના પાછા આવવાની
વાટ જોતી આતુર ચિંતાતુર બે આંખો આવડા મોટા ભારતવર્ષમાં
ક્યાંયે પણ નથી, એ અભાગિયાએ પાછા આવવાની જરૂર
પણ શી છે ?

જરૂર રહી નથી. જેની જરૂર રહી નથી, જેના અસ્તિત્વનો હવે અનુભવ થવાનો નથી, તેણે જીવતા રહેવું એ પણ અપરાધ છે. પરંતુ મારી ઇચ્છાથી મને જીવન મળેલું નથી, એટલે સ્વેચ્છાએ મૃત્યુને ભેટવાનો અધિકાર પણ મને હોઈ શકતો નથી.

મૃત્યુ! કાઈ એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું કે ‘જીવન માયા છે, જીવન સ્વપ્ન છે! મૃત્યુ સત્ય છે, મૃત્યુ જ સત્ય જીવનને પુનઃ પામવાનું તોરણદ્વાર છે.’

પરંતુ શું સાચેસાચ એમ છે? જીવન જો સ્વપ્ન હોય, માયા હોય, તો હું એવી જ પ્રાર્થના કરીશ કે હે ભગવાન! જીવનનાં સ્વપ્ન-માયામાં જે સ્નેહ હું પામ્યો છું, જે સ્પર્શ પામ્યો છે, જે સ્વપ્નમયી ગભીર દષ્ટિમાં કેદ થવાનું સૌભાગ્ય પામ્યો છું, તે જ મને જન્મે જન્મે મારા જીવનમાં મળો. હું એ સ્વપ્નમાયાને જ સત્ય સમજી સત્ય જીવનનું પ્રલોભન રોકી રાખીશ.

‘બાબુજી, બક્ષિસ!’

જોઈ છું તો બે મળૂં, જોયો હું ધક્કા પર જઈ ઊભો કે તરત જ ઝાપટ મારી મારો સરસામાન લઈને અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા, તેઓ હાસ્યથી ફાટેલા મોઢે મારી સામે જોઈને સલામ કરી રહ્યા હતા. મારી વિચારની ઝળછેદાઈ ગઈ. જોયું તો હજારો વિધવિધ જાતભાતનાં સ્ત્રીપુરુષો જોયો ધક્કા ઉપર અને ચારે તરફ એકઠાં થયાં હતાં, તેઓ આ પહેલાં ક્યારનાંયે જહાજમાં ચડી ગયાં હતાં. જહાજનું લંગર ઊંચકવાનો ઘંટ વાગી રહ્યો હતો. બંને મળૂં રાતે વિદાય કરી ધીરે ધીરે રેલિંગ આગળથી હું બીજા વર્ગની કેબિન—ડેકમાં આવી ઊભો. ત્યાં ઢગલાબંધ શોખીન સ્ત્રીપુરુષો પોતપોતાને ફાવતા સ્થળે ડેક-ચેર ખેંચી લઈ બેસવાની તૈયારીઓ કરતાં હતાં.

ધીર ધર્મર અવાજ કરતું કરતું જહાજનું ગંગવર લંગર ગંગાની છાતીમાંથી નીકળી આવ્યું. અતિ ધીર ગતિએ વિશાળ જહાજ ધક્કાના બંધનમાંથી મુક્ત બની ચાલવા માંડ્યું. રેલિંગ આગળ ઊભા રહી બીજાં અનેક માણસોની સાથે મેં કલકતા અને બંગાળ માતાને મનથી મનથી વિદાય અભિનંદન સમર્પ્યા.

જહાજનો વેગ વધતાં કલકતા નજર બહાર અદૃશ્ય થઈ ગયું. હું એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી સંપૂર્ણ ચિંતાહીન મને ડેક પર પાછો આવ્યો, અને એક ખૂણે એક સૂતી ડેક-ચેર મળી આવતાં નિર્જીવ દેહે અને મને તે પર આસન જમાવ્યું.

ધીરેધીરે સમય પસાર થતો જવા લાગ્યો, મારી ચારે તરફ અતિ આનંદથી ઉત્તેજિત બનેલાં ગળાંમાંથી ગુંજનધ્વનિ નીકળતો હતો. હું સમજી ગયો કે સૌ પોતાના પ્રિયજનના કાનમાં, અસીમના આહ્વાનધ્વનિના અવ્યક્ત આનંદને પ્રગટ કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું. હવે પછીના ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાતના નિષ્કર્મ અખંડ અવસરે, કર્મથી થાકેલાં મનને કલ્પનાતીત સંભવિતતાની ચિંતાઓના આવેશથી ભરી દીધાં હતાં. ભૂતકાળ ડૂબી ગયો છે, વર્તમાન ક્ષુબ્ધ છે, અને ભવિષ્ય અસંભવિત સંભવિતતાઓના ભારથી ઉત્તેજિત છે.

એવું જ બને છે. હું જ્યારે પહેલવહેલો બ્રહ્મદેશ જવા નીકળ્યો હતો ત્યારે મારા મનનો ઉચ્ચત્ત આનંદ આવી જ રીતે ઘોષમાર વહેતો હતો. પરંતુ આ વખતના પ્રવાસમાં એ અસહ્ય આનંદનો બિલકુલ સ્પર્શ સરખો યે મારા શૂન્ય મનમાં નહોતો. ભલે નહિ, પણ હું કલકતાની શ્વાસોચ્છવાસ રૂંધતી આબોહવામાંથી તો છૂટ્યો હતો !

જહાજ ઝડપી ગતિએ સમુદ્ર ભણી દોડી રહ્યું હતું.

હું તે વખતે અર્થ વગરના, મેળ વગરના વિચારોના બોજમાં તંદ્રાવશ થઈને પડ્યો હતો, એવામાં ઓચિંતાનો કાઈએ બોલાવ-

વાથી ચમકીને જાગી ગયો. નવાઈ પામી જોયું તો મારા ગામનો નિતાઈ પ્રામાણિક મારા મેં સામે એકામ નજરે જોઈ રહ્યો હતો.

હું કંઈ જોલું તે પહેલાં જ, નિતાઈએ મને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી કહ્યું:

‘તમે ક્યાં જાઓ છો, દાદાબાબુ?’

નિતાઈ પ્રામાણિકને બીજા વર્ગના કેકમાં જોઈ મારા વિસ્મયની કંઈ હદ રહી નહિ. તો પણ શાંત સ્વરે મેં કહ્યું:

‘રંગુન જઈ છું, નિતાઈ! પણ તું ક્યાં જાય છે?’

નિતાઈ ગાલજરી હસીને જોલ્યો:

‘અમે ય પણ રંગુન જઈએ છીએ. વાહ, સરસ થઈ ગયું. પણ દાદાબાબુ, કહે છે કે એ મલેષ દેશમાં એક વખત પગ મૂક્યો કે નાતજાત ધરમ કંઈ રહેતું નથી. એટલે મને થાય છે કે પેટના બબ્બા ભલે જવું પડે, પણ દેશમાં પાછો આવ્યા પછી પાંચ સાધુ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવી, એક અંગ પ્રાછત કરવાથી—’

નિતાઈની ઈલેલોકની શુદ્ધિનું તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાનો લેશમાત્રે ઉત્સાહ ન હોવાથી મેં તેને વચ્ચેમાંથી અટકાવી કહ્યું: ‘પરંતુ એ ‘અમે’ કાણ, નિતાઈ?’

નિતાઈના મુખનો ભાવ એકદમ ગંભીર બની ગયો; મારા પગની પાસે ઉભડક બેસીને તે જોલ્યો: ‘ઓહ, તમે બધું ભૂલી ગયા લાગે છે.’

આમ કહી ઘડીક પાછળ નજર કરી લઈ અવાજ ધીમે કરી તે ફરીથી જોલ્યો: ‘રાજાબાબુ બે વરસથી પોરોમમાં છે, દાદાબાબુ! ત્યાં કેમ રહી પડ્યા છે એ જાણીને તમને કંઈ લાભ નથી. પણ તમે તો જાણો છો, આજકાલ કરતાં વીસ વરસથી રાજાબાબુની ખાનસામાગીરી કરી મારા વાળ ઘોળા થઈ ગયા. એટલે જ્યારે કંઈ જરૂર પડી કે તરત હુકમ છૂટ્યો, બોલાવો નિતાઈને! અને નિતાઈ

પણ તરત હાજર ! પરંતુ ગમે તેમ કહો, દાદાબાબુ, રાજાબાબુના જેવો શેઠ પણ બહુ તપ કર્યું હોય ત્યારેજ મળે છે. એક વાર હું માંદો પડ્યો...”

નિતાઈ બિલ્ડીજ દિશાએ દોડે છે જોઈ, મેં ફરી તેને બોલતો અટકાવી કહ્યું:

‘તારી માંદગીની વાત પછી કરજે, નિતાઈ! તારા રાજાબાબુની વાત પૂરી કર. ક્યારના તેઓ પ્રોમ રહે છે?’

જેયું તો નિતાઈના મોં પર અપ્રસન્નતાનો ઓળો ધસી આવ્યો.

તે મ્હાન મુખે બોલ્યો: ‘કહ્યું તો ખરું કે રાજાબાબુ બે વરસ થયાં પોરામમાં રહે છે ! હં, આગળ સાંભળો, પરમ દહાડે તાર આવ્યો કે રાજા બાબુ મરણપથારીએ છે. ગુરુદેવ અને સીતાને લઈ નિતાઈએ બીજીજ આગમોટમાં આવી પહોંચવું. એટલે જઈ છું, દાદાબાબુ. મા કાલી-ગંગાને ખબર, હવે રાજાબાબુનું મોં જેવા પામીશ કે નહિ !’

આટલું બોલી નિતાઈ મોં ગંભીર કરી બેઠો.

હજીયે હું કંઈ સ્પષ્ટ સમજી શક્યો નહોતો. તેથી મેં કહ્યું: ‘રાજાબાબુ વળી કાણ ? તું નિવારણબાબુની વાત તો નથી કરતોને ?’

નિતાઈના ગંભીર મોં પર હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું.

તે બોલ્યો: ‘હા, દાદાબાબુ, એમની જ વાત કરું છું. અમે એમને રાજાબાબુ કહી બોલાવીએ છીએ. તે ન બોલાવીએ ? કલકતામાં જેમનાં અઢાર અઢાર વીસ વીસ તો ઘર છે, બેંકમાં લાખો રૂપિયા છે, એમને રાજાબાબુ ન કહીએ તો શું...’

આટલે સુધી બોલીને નિતાઈને બંધ થઈ જવું પડ્યું. ખૂબ સંભવિત છે કે તેને આગળ ઉપમા સૂઝી નહિ હોય.

મેં કહ્યું: ‘નિવારણબાબુને પુત્ર નથી, ખરું, નિતાઈ?’

‘ના, દાદાબાબુ, ના. કેટકેટલા દેવતાઓની બાધા આખડી

કરી ત્યારે આ એક છોકરી થઈ છે. રાણીમા પણ આજ પાંચ વરસ થયાં સ્વર્ગે સિધાવ્યાં છે. આ છોકરી સિવાય આટલી દોલત, આટલા રૂપિયા, ભોગવનારું બીજું કંઈ નથી દાદાબાબુ...! નસીબમાં હોય એ ખરું. પરંતુ છોકરો ન હોય તેથી શું, દાદાબાબુ! દિદિમણિને તો તમે પેલે દિવસ જોઈ છે ને ?

મેં માથું ધુણાવી હા કહી એટલે નિતાઈએ ફરી બોલવા માંડ્યું:

‘ સાક્ષાત્ મા દુર્ગાની પ્રતિમા જોઈ લ્યો! એટલામાં જ એ પરીક્ષાઓ તો પાસ કરી નાખી! અંગ્રેજ એવું તડતડ બોલે છે જાણે કાઠી ફૂટી. તે ન હોય એવું? કેવા ધરની દીકરી છે—દિદિમણિ! તમે પણ આ જહાજમાં જાઓ છો એવું એ સાંભળશે તો તરત તમારી પાસે દોડી આવવાની. પેલે દિવસ રાજાબાબુના નિમંત્રણમાં આવ્યા પણ તમે કશુંયે ખાધું નહોતું, એથી દિદિમણિને કેટલું દુઃખ થયું હતું !’

એકાએક મારી મનોદષ્ટિ આગળ ત્રણ વરસ પહેલાંનું એક દશ્ય તરી આવ્યું. તે વખતે આ નિવારણ ઘોષનાં ઘણાં મકાનોમાંના એક મકાનમાં હું ભાડે રહેતો હતો. કાંઈક નિમિત્તે નિમંત્રણ મળવાથી હું નિવારણબાબુને ઘેર ગયો હતો. એ વિપત્તીક, મદ્યપી, લંપટ ધનિકને મગજમાં શું ભરાઈ આવ્યું કે એણે પોતાની એક રખાતને ઘેરે બોલાવી તેને જ હાથે મિષ્ટાન્ન પીરસાવી એને સમાજમાં દાખલ કરાવી દેવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો.

જો કે કલકત્તામાં સમાજ જેવી કંઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી. અને સાધારણ રીતે આવી જાતના અનાચારની કલકત્તા જેવા સ્થળમાં કંઈ પરવા થે કરતું નથી. છતાં પણ હું કંઈ રીતે તે બરદાસ્ત કરી શક્યો નહિ—તેથી ધમાલ મચી ગઈ. પરિણામે મારે ભૂખ્યા જ પાછા ફરવું પડેલું. સીતા તે વખતે પંદર કે સોળ વરસની

છોકરી હતી. તે ભોજનગૃહમાં આવી. મને પોતાને હાથે પીરસીને જમાડવા માટે બીજા ઓરડામાં તે લઈ જવા ઇચ્છતી હતી. પણ કંઈ જ બની શક્યું નહિ. નિવારણ બાબુ છોકરી પર ગુસ્સે થઈ ગયા હું જતો રહ્યો. એટલું ખરું કે પાછળથી નિવારણ બાબુ પોતાનાં સ્વાભાવિક અવસ્થામાં આવતાં મારી મારી માગી ગયા હતા.

એકાએક નિતાઈ જોરથી ઊભો થઈ જઈ બોલ્યો: ‘હવે જાઉં છું, દાદાબાબુ. જટાધારી બાબા કદાચ ગુસ્સે થઈ ગયા હશે.

આમ બોલતાં બોલતાં નિતાઈ ઝડપથી જતો રહ્યો.

મેં વિસ્મય પામી નજર કરી જોયું તો નજીકમાં જ ડેક ઉપર એક ગાલીચા પર એક દીર્ઘ જટાનૂથધારી વિશાલવપુ સંન્યાસ ગિરાજેલા હતા, અને તેમને ઘેરીને અનેક કુતૂહલભરી આંખો એકાઃ બનેલી હતી. મારું મન આ નહિ ધારેલી નવીન ઘટનાના ભારત્વ્ય અક્તિ થઈ ગયું; અને એ જટાધારી બાબાજીને જોવા માટે, તેમના સાથે વાર્તાલાપ કરવા માટે તલપાપડ થઈ ગયું. દૂરથી સંન્યાસીને જોતાં જ, શી ખબર શાથી, રહી રહીને એવો વિચાર મારા મનમાં જગવા લાગ્યો કે આ ચહેરો અગાઉ ક્યાંક જોયો છે ખરો. પરંતુ ક્યાં જોયો છે એ કાંઈ રીતે યાદ કરી શક્યો નહિ. એક વાર એમનાં પાસે જઈ વાતચીત કરી આવવાનું મન થઈ આવ્યું, પરંતુ આતું સ્ત્રી પુરુષોનું ટોળું તેમને જે રીતે ઘેરી વળેલું હતું એ જોઈ માન તમામ સંકલ્પો પલકમાં ચૂર્ણ થઈ ગયા.

હું બે પગ પહોળા કરી આંખો મીંચવાની તૈયારી કરું છું એવામાં વીણાના ઝંકાર જેવા સ્વરે કાંઈએ મને બોલાવ્યો:

‘શ્રીકાન્તબાબુ!’

હું વિસ્મયથી ચમકીને ટટાર થઈ બેઠો; બેસતાં જ જે જોર તેથી મારો પરમ વિસ્મય પણ વિસ્મિત થઈ ગયો, મારા મુખમાંથી પણ વાર એક શબ્દ પણ નીકળી શક્યો નહિ.

હું મૂઠ બની; મુગ્ધ બની, ફાટેલી આંખે જોઈ રહ્યો.

જીવનમાં ઘણી સ્ત્રીઓને મેં ઘણાં રૂપે જોઈ છે. મેં જે મેળવ્યું હતું, તે ખોઈ બેઠો છું. મને ગર્વ હતો કે એ ફરી કદી પણ મળવું સંભવિત નથી, હોઈ શકે પણ નહિ. પરંતુ આ થોડીક ક્ષુદ્ર પળોમાં જે અગ્નિશિખા, અચંચળ પ્રકાશ રૂપે સ્થિર બની મારી સામે ઊભી હતી એની સાથે તુલના કરી શકું એટલી થાપણ મારી પાસે નહોતી.

મને વિસ્મિત દષ્ટિએ જોઈ રહેલો જોઈ, તરુણીએ મંદ હાસ્ય કર્યું, અને મીઠા મધુર ધીમા સ્વરે કહ્યું:

‘હું સીતા, શ્રીકાન્તઆણુ!’

સાથે સાથે મારી મુગ્ધ દષ્ટિ, પ્રશંસા-દષ્ટિ રૂપે પલટાઈ ગઈ. હું ફરી સ્વસ્થ બની ગયો.

મેં કહ્યું: ‘તું સીતા? પણ શું નવાઈની વાત છે, માત્ર ત્રણ જ વરસ તને જોઈ નથી, છતાં તને.....’

મારું વાક્ય પૂરું થવા દીધા વગર સીતા બોલી: ‘ઓળખી ન શક્યા. એ તો હું તમારા મોં સામે જોતાં જ સમજી ગઈ હતી.’

નિતાઈએ કહ્યું કે તમે સાથે છો.—એ સાંભળીને મારી બધી ચિંતા દૂર થઈ ગઈ.

નજીક જ એક ડેક—ચેર ખાલી પડેલી હતી. સીતાને એસવાનું કહી મેં કહ્યું: ‘કહે છે તારા પિતા નિવારણબાબુ પ્રેમમાં છે—બહુ માંદા છે. પરંતુ એ નથી સમજતું, સીતા, કે કલકત્તામાં બધું છોડી કરીને બે બે વરસથી તેઓ ત્યાં શું કરવા રહ્યા છે; કંઈ ધંધો કરે છે શું?’

સીતાનું પ્રકુલ્લ મુખ મ્લાન થઈ ગયું.

તે બોલી: ‘ત્યાં કેમ રહ્યા છે, ને શું કરે છે તેની અમને કંઈ જ ખબર નથી.’

આમ કહી સીતા અવાજ ઉતારી દઈ ફરીથી બોલી: ‘મારા પિતાને તો તમે જાણ્યો છો! તમે તો જાણો છો કે એમની ઇચ્છા અનિચ્છાની સામે અમારું કશું બે ચાલતું નથી! હવે ભગવાનની પાસે એટલી પ્રાર્થના કરું છું કે ત્યાં જઈને એમને સાગ્નસમા ભાળું.’

મેં કહ્યું: ‘જટાધારી બાબાજી કાણ છે?’

પ્રશ્ન સાંભળી સીતાનું મુખ ઉજ્જવળ બની ગયું.

તે બોલી: ‘તેઓ મારા પિતાના સદ્ગુરુ છે. સિદ્ધ પુરુષ છે. છેલ્લા છ મહિનાથી તેઓ અમારા જ એક ઘરમાં રહે છે. પિતા પર એમને અત્યંત સ્નેહ છે. અને પિતાને પણ એમના ઉપર અગ્રાધ વિશ્વાસ છે. એટલે પિતાએ જ્યારે મારા કાગળ પરથી જાણ્યું કે ગુરુદેવ કલકત્તામાં છે, ત્યારે એમને પણ આવવા માટે ખાસ આગ્રહ કરી તાર કર્યો. પિતા પર એમને ખૂબ સ્નેહ છે ખરો ને, એટલે. નહિ તો કહે છે કે લાખ રૂપિયા આપો તોયે કાઠના યે ઘેર તેઓ જતા નથી.’

કંઈ પણ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વગર મેં કહ્યું: ‘જટાધારી હાકુર આટલા દિવસ ક્યાં રહેતા હતા?’

મારો પ્રશ્ન સાંભળી સીતાના મોં પર વિસ્મય ફેલાઈ ગયો. તે બોલી: 'તેઓ સિદ્ધ પુરુષ છે, એમનું રહેવાનું શું કાંઈ ચોક્કસ સ્થળ ઠરાવેલું હોય છે? કહે છે કે કલકત્તામાં આવ્યા તે પહેલાં તેઓ હિમાલયના કાંચનજંઘા શિખર પર બેઠા બેઠા તપસ્યા કરતા હતા. પૂરેપૂરાં બાર વરસ લગી તપસ્યા કરવાનો સંકલ્પ કરી તેઓ આસન વાળી બેઠા હતા.'

મેં જરા હસીને કહ્યું: 'તો એમાં વ્યતિક્રમ શાથી થયો?'

સીતા ચમકીને મારા મોં સામે નજર કરી બોલી: 'તેઓ સિદ્ધ પુરુષ છે. એમની મશ્કરી ન થાય. મહા પાપ લાગે.'

મેં ગભરાઈ જઈ કહ્યું: 'ના, ના, એ સમજવામાં તારી ભૂલ થાય છે, સીતા, હું બિલકુલે મશ્કરી નથી કરતો. મેં તો માત્ર કુતૂહલવશ થઈ જાણવા માગ્યું હતું કે જો બાર વરસનો જ સંકલ્પ હતો તો પછી એનો વ્યતિક્રમ શાથી થયો?'

સીતા જરા ઊંચા અવાજે બોલી: 'જેઓ સિદ્ધ પુરુષ છે, તેમને શાથી વ્યતિક્રમ થાય છે, અને નથી થતો, એ વિષે આપણા જેવા સંસારી જીવોએ કલ્પના કરવા બેસવું એ પણ મૂર્ખાઈ છે. ખોટું કહું છું, શ્રીકાન્તઆણુ?'

મેં ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું: 'ચોક્કસ મૂર્ખાઈ છે. પણ એ વાત જવા દે. મને થાય છે કે આ ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત બાબાજી શું ખાઈને વીતાવશે? માત્ર મમરા પોંચ્યા ને સૂકા ગોળ કે સાથવો ખાવાથી ખાવા પર જ એમનો અભાવ નહિ થઈ જાય?'

મારું બોલવું સાંભળી એકદમ સીતા ખીલખીલ કરતી હસી પડી. હસતાં હસતાં તે પોતાના ઘુંટણ ઉપર ધનુષાકાર બની ગઈ. મારા શબ્દોમાં આટલું બધું હસવા જેવું શું હતું એની મને સમજ પડી નહિ! હા, પણ મારે વધારે વખત એની ચિંતામાં કાઢવો પડ્યો નહિ.

સીતા બોલી: ‘ગુસ્સે ન થશો, શીકાન્તબાણુ સાચું કહું છું, તમે બધા ખરેખર જૂના જમાનાના માણસો છો. તમારી સંન્યાસી વિધેની કલ્પના એ જૂના જમાનાના આદર્શમાં જ રહેલી છે. સંન્યાસી થયો એટલે ગંગાજળમાં તડકે નાખેલા ચોખા, કાચાં કેળાંની સાથે ખાદી, લી અને મરીમાં ખાય, નહિ તો ગોળમમરા ખાઈને કે સાથવો ને મરચું ખાઈને પોતાની પવિત્રતાનું રક્ષણ કરે. આવું જ તમે સમજો છો, ખરું ને?’

મેં સંપૂર્ણ સંમતિ જણાવી કહ્યું: ‘ખરું જ.’

સીતા વળી એકવાર હસી લઈ બોલી:

“પરંતુ મને દુઃખ થાય છે કે આ આધુનિક યુગમાં તમારા જેવા સુશિક્ષિત પુરુષો કઈ હિંમતથી એ દુષ્ટ પશુ-પ્રધાને વળગી રહી શકતા હશે! અમારા શ્રીમત્ જટાધારી સંન્યાસી, આપણા જેવા સાધારણ માણસો જે ખાય છે તે જ ખાઈને રહે છે. તેઓ શું કહે છે—સાંભળવું છે?”

સાંભળવાના મારા ઉત્સાહનો કંઈ અંત નહોતો.

મેં કહ્યું: ‘વાહ, કેમ નહિ સાંભળું? બોલો.’

સીતાએ એક વાર સમુદ્ર લણી નજર કરી લઈ બોલવા માંડ્યું:

‘તેઓ કહે છે કે આત્મા અને મનને ભૂખે મારવાથી, દુઃખ દેવાથી, કદી પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. મન અને આત્મા એ બંનેએ જો દુઃખો થતાં હોય, તો કાના બળથી હું ઈશ્વરની આરાધના કરવાનો? મનની શક્તિ અને આત્માનું તેજ જો પરિપૂર્ણ રાખવાં હોય તો જોઈશે રૂચિ અનુસાર ખાઈ, અને જોઈશે મનની ઇચ્છા અનુસાર વસ્તુ. તો જ હું તમામ પ્રલોભનો પર વિજય મેળવી ઈશ્વરની નજીક પહોંચી શકીશ.’

મારી અજાણ્યમાં મારા મુખમાંથી શબ્દો નીકળી ગયા: ‘સત્યાનાશ! આવું તેઓ કહે છે શું?’

સીતા લાલઘૂમ થઈ ગઈ. આગના જેવા તેના ચહેરાના રંગે ઘટ રક્તના જેવો રંગ ધારણ કર્યો.

તે બોલી: 'સત્યાનાશ વળી શાનું, શ્રીકાન્તબાણુ? સાન્યું કહું છું, મેં ધાર્યું હતું કે છેવટે તો તમારા જેવી શિક્ષિત વ્યક્તિ મારા મતને અનુસરતી થઈ શકશે.'

મેં નિરાધાર દષ્ટિએ થોડે દૂર અનેક મહારથીઓના હલ્લા ખમતા, વ્યૂહની વચમાં બેઠેલા જટાધારી બાબાજીના શ્રી અંગનો જેટલો ભાગ દેખાતો હતો તે પર પણ વાર નજર કરી.

મેં સીતાને કહ્યું: 'હું સાન્યું કહું છું, સીતા, સત્યાનાશ શબ્દ બોલવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી. બેધ્યાનપણે મોઢામાંથી એ શબ્દ નીકળી ગયો છે. વળી તને ખબર નથી, પણ સાચેસાચ મારું મન એવું કુસંસ્કારથી બંધાઈ ગયેલું છે કે સાધુ સંન્યાસીનું નામ પડતાં જ છડેલા ચોખા, કાચાં કેળાં અને ગાંજની વાત યાદ આવી જાય છે. હશે—જવા દે એ વાત. હવે કહે, જટાધારી બાબાજી પોતાનું મન ચાહે તે કરે છે, એવું જ તારું કહેવું છે ને!'

સીતા ગંભીર સ્વરે બોલી: 'કહું છું તો એવું. પરંતુ તમે જે ભાવે કહો છો, એ ભાવે હું કશુંયે બોલી નથી.'

સમજી ગયો કે સીતા ગુસ્સે થઈ હતી.

બરાબર જોતો આવ્યો છું કે મારા જીવનમાં કદી પણ હું સ્ત્રીની સાથે એકમત થઈને ચાલી શક્યો નથી. તે વખતે મૂંઝવણમાં પડી ગયો છું એમાં સંદેહ નહિ.

મેં કહ્યું: 'તું આમ ઘડીકમાં ગુસ્સે થઈ જશે એવું જાણ્યું હોત તો કદી પણ જટાધારી સંબંધી વાત કાઢત જ નહિ.'

ગંભીર થઈને બોલવા તો ગયો, પણ હું હસી પડ્યો.

સીતા પણ હસી પડી.

તે બોલી: 'તમારો સ્વભાવ જરાયે બદલાયો નથી, શ્રીકાન્તબાણુ!'

આશા રાખું છું કે બંગાળી પુરુષનું ચિહ્ન ક્રોધ પણ તમારામાં એટલા જ પ્રમાણમાં હશે.’

મેં હસીને કહ્યું: ‘હા, છે. પરંતુ જે વાત ચાલતી હતી, તે હજી પૂરી થઈ નથી. એટલે—’

વચમાં જ સીતા બોલી: ‘જટાધારી કાકા સંબંધીની વાતો ખાલી મગજમારી છે, એથી લાભ કરો થવાનો નથી. કારણ કે તેઓ જ્યારે સદેહે અહીંયાં ઉપસ્થિત છે, ત્યારે તેમના શ્રીમુખની વાણી બીજને મોઢે સાંભળવા કરતાં શ્રીમુખે જ સાંભળવી એ યોગ્ય છે. એટલે આપણે શા સાર નકામું માથું પકવવું!’

મેં ગંભીર થઈ કહ્યું: ‘સિદ્ધ પુરુષના નામે આવી અશ્રદ્ધાથી વાત ન કરવી જોઈએ, સીતા.’

સીતા જોરથી હસી પડી.

હસતું અટકાવી તે બોલી: ‘તો એક વાત કહું, શ્રીકાન્તબાણુ. જે ગુસ્સો કરવો જ હોય, તો બધું સાંભળી રહ્યા પછી જ કરજો. બોલો, કબુલ છે?’

મેં હસીને કહ્યું: ‘કશું જાણ્યા કર્યા વગર આગળથી સોગન ફેવી રીતે ખાઈ શકાય, કરે જોઈ!’

સીતા મારો સવાલ કાને ધર્યા વગર બોલવા લાગી:—

‘ઓછો વખત નથી થયો. તમે તે વખતે અમારી જોડના ઘરમાં રહેતા હતા. જે વરસ તો જરૂર રહ્યા હશે. પછી દિદિ મરી ગઈ. અને તમે પણ એ પછી ત્રણ વરસ કાણુ જાણે ક્યાં ગુમ થઈ ગયા, કંઈ પત્તો જ લાગ્યો નહિ. અને ફરી કદી પણ તમારાં દર્શન થશે એવું સ્વપ્નમાં પણ કદ્યું નહોતું. મેં તો ધારેલું—’

એકાએક સીતા ચૂપ થઈ ગઈ. તે કંઈ વિચારવા લાગી.

થોડીવાર શાંત રહી તે ફરી બોલી: ‘વાર, દિદિનો શોક શું તમને બહુ લાગ્યો હતો, શ્રીકાન્ત બાણુ?’

શું જવાબ દેવો તે સ્મર્યું નહિ. જેની બીક હતી તે જ છેવટે

આવી પહોંચ્યું જોઈ હું અસ્થિર બની ગયો. મેં કહ્યું: 'તું એ બધું નહિ સમજે, સીતા ! તું બીજી વાત કર.'

સીતા પળવાર મારો સામે ગંભીર નજરે જોઈ રહી બોલી: 'નહિ સમજું ? હું સ્ત્રી થઈને એવી બહેનને ખોઈ બેસવાનું દુઃખ ન સમજું, મને શું તમે એવી બાળક સમજો છો, શ્રીકાન્તબાબુ ?'

અત્યંત દુઃખમાં પણ હું હસી પડ્યો.

મેં કહ્યું: 'ના, તું બાળક નથી, ખૂબ મોટી થઈ ગઈ છે તું.'

સીતા શાંત પણ દઢ સ્વરે બોલી: "જવાબ નહિ આપો ?"

મેં મ્હાન સ્વરે કહ્યું: 'સાંભળીને શો લાભ છે, સીતા ?'

સીતા થોડીવાર શાંત રહી વિચારમાં પડી. પછી બોલી: 'બલે જવા દો, જે કહેતી હતી એ જ પૂરું કરું. હું કહેતી હતી કે એ વખતે જે વરસમાં રોજેરોજ મેં તમારો અભ્યાસ કર્યો છે. તમે એવી બધી ખબર કંઈ જ નથી રાખતા એ મને ખબર છે, પણ તમારી ખબર હું પૂરેપૂરી રાખતી. મને થતું કે પૃથ્વી પર જો દિદિ ન જન્મી હોત તો તમને જીવતા રાખે એવી સ્ત્રી વિધાતાએ બીજી જન્માવી નથી. એટલે અત્યારે મારા મનમાં એ વિસ્મય જાગ્યો છે કે ખરેખર જગતમાં કોઈ ની એ ખાતર કોઈનું કશું અટકી પડતું નથી. નવાઈ જેવું છે !'

ખરેખર, નવાઈ જેવું છે !

હું વિસ્મયપૂર્વક સીતાના મોં સામે જોઈ રહ્યો. જોયું તો જે છોકરીને હું ઓળખતો હતો તે આ નહિ એમ મને લાગ્યું. શી ખબર ક્યારે કંઈ ઘડીએ બાલિકાએ વિદાય લઈ સંપૂર્ણ નારીને પોતાનું આસન સમર્પી દીધું હતું !

મેં કહ્યું: 'સીતા, આ જગતમાં આશ્ચર્ય જેવો કોઈ શબ્દ નથી. બધુંયે અહીં સંભવિત છે. નહિ તો એક દિવસ, જેને વિષે હું

જ એવું સમજતો હતો કે એના વગર એક દિવસ પણ હું ચાલી શકવાનો નથી, એને છોડીને અત્યારે ફવી સ્વાભાવિક રીતે ચાલી શકું છું—હું જ અત્યારે એનો વિચાર કરું છું ને મનમાં મનમાં હસું છું.’

કુદ નાગણુની જેમ ડોક ઊંચી કરી સીતા બોલી: ‘હસો છો?’

હું મ્હાન હસીને બોલ્યો: ‘માણસનું અજ્ઞાન કેટલું મોટું છે સીતા, એનો વિચાર કરતાં મને હસવું આવે છે. જે પોતાને ઓળખતો નથી, તે પાછો બીજનો ધનસાફ કરવા જાય છે!’

એટલામાં નિતાર્ધ હાંફતો હાંફતો ત્યાં આવી બોલ્યો: ‘દિદિમણિ, જલદી આવો. બાબા ઠાકુરને પેટમાં દાહ ઊપડ્યો છે. મિત્રજ ભડભડ બળે છે. જલદી કંઈ બદોબસ્ત કરો, ચાલો.’

સીતા હસતે મોઢે ઊઠી ઊભી થઈ.

જતા પહેલાં બોલી: ‘ચાલોને, તમેયે જરા ગળ્યું મેં કરજો, શ્રીકાન્તબાબુ.’

મેં ના પાડી કહ્યું: ‘મારી ચિંતા કરવાની કંઈ જરૂર નથી, તું જા, પહેલાં બહામિ શીતલ કર. નહિ તો લાકડાનું બનાવેલું જહાજ છે, ને એને જો આગ લાગી જશે, તો એક પણ જીવ નહિ બચે.’

સીતાનું મેં પળવારને માટે ગંભીર થઈ ગયું. કદાચ તે કંઈ બોલવા જતી હશે, પરંતુ બોલવાનું માંડી વાળી, તેણે નિતાર્ધને સાથે આવવાનો ઇશારો કર્યો, અને ઝડપથી કબિન તરફ ચાલી ગઈ.

મેં જોયું તો જટાધારી બાબાજી ગાલીચાનું આસન છોડી અદશ્ય થઈ ગયા હતા.

પાણી, પાણી અને પાણી!

ચારે તરફ જેટલે દૂર દષ્ટિ પહોંચે છે તેટલે સુધી માત્ર અસીમ અનંત નીલ જળ ક્ષિતિજમાં વિલીન થઈ જતું દેખાય છે.

સુદ તેરસની રાત હતી. ચંદ્રદેવ અસીમ નીલાકાશને ઘરફના જેવી શુભ્ર જ્યોત્સ્નામાં તરખોળ કરી, નિઃસીમ નીલ જળરાશિ ઉપર ઊછળી પડતા હતા. જ્યોત્સ્નાના અને ઊછાળા લેતા સાગરનું મૃદુ ગર્જન મળીને ચારે દિશાએ, રાત્રિ જે માયાપુરીની માયા રચે છે, તેને પકડી રાખી શકાય એવી કાંઈ ભાષા નથી.

હું તન્મય બની ગયો હતો. મારું મન મુગ્ધ બની શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રીભગવાનના મહિમાનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું. એવામાં નિતાઈ ખૂમે પાડતો સંભળાયો.

‘દાદાબાબુ?’

હું વાસ્તવ જગતમાં પાછો ફર્યો.

મેં કહ્યું: ‘તું કામ છે, નિતાઈ?’

નિતાઈ વિનયપૂર્વક બોલ્યો: 'દિદિમણિએ હુકમ કર્યો છે, દાદાબાણુ, કે તમારે જો જટાધારી બાબાની સાથે વાતચીત કરવી હોય તો અત્યારે એનો ચોખ્ખ વખત છે. તેઓ અત્યારે કેબિનમાં છે ને એકલા છે, દાદાબાણુ.'

'ચાલ.'

કહી હું ગઈને ગિઓ થયો; અને નિતાઈની પાછળ પાછળ જટાધારી બાબાની રિઝર્ડ કરેલી પ્રથમ વર્ગની કેબિનમાં જઈ ગિઓ. જોયું તો શ્રીમતી સીતા ત્યાં બેઠેલી હતી.

જેટલા બની શકે તેટલા નીચા નમી મેં બાબાજીને પ્રણામ કર્યા. બાબાજી બોલ્યા: 'ધણું થયું, ધણું થયું, બેસો શ્રીકાન્તબાણુ.' મેં અતિ વિસ્મય પામી સંન્યાસીની સામે જોયું. પછી સીતાની સામે નજર કરી તો તે હસતી હતી.

સીતા બોલી: 'આ શું, ગિભા કેમ રહ્યા? બેસો.'

મેં ગાલીચાના એક ખૂણે બેસી ફરી સંન્યાસીના મુખ સામે નજર કરી. મને થયું, જરૂર આ ચહેરો અગાઉ ક્યાંક જોયો છે. પરંતુ ક્યાં જોયો છે, કશુંયે યાદ કરી શક્યો નહિ.

સંન્યાસી સ્નિગ્ધ કંઠે બોલ્યા: 'સાધુ સંન્યાસી માણસને કાઈ વખત ક્યાંક જોયા હોય તો તેની અમથી ચિંતા કરી દુઃખી થવાની કંઈ જરૂર નથી, શ્રીકાન્તબાણુ. મને મારી સીતામાને મોઢે તમારો પરિચય મળ્યો છે. તમારા જેવા એક પંડિત અને જ્ઞાની માણસની સાથે વાતચીત કરવાની તક મળવાથી મને બહુ આનંદ થયો છે.'

મારા વિસ્મયની હવે હદ રહી નહિ.

સંન્યાસી શું અંતર્યામી તો નથી? નહિ તો મારા મનની વાતની તેને કેવી રીતે ખબર પડી?

મેં કહ્યું: 'હું તો એક તદ્દન સાધારણ માણસ છું. સીતાએ આપને ખોટી વાત કરી છે.'

સંન્યાસીના મોં પર એક મિષ્ટ મધુર હાસ્યની રેખા ફૂટી

નીકળી. તેઓ બોલ્યા: 'ના બાબા, ખોટી વાત મને નથી મળી. પણ હશે-જવા દો. હવે કહો શ્રીકાન્તબાબુ, મારી તમારે કઈ રીતે પરીક્ષા કરી જોવી છે?'

બોલતાં બોલતાં સંન્યાસી મૃદુ અવાજે હસી પડ્યા.

હું શરમાઈ ગયો.

મેં કહ્યું: 'આપની પરીક્ષા કરવાના મનોભાવથી હું અહીંયાં આવ્યો નથી. અવશ્ય આપનો પરિચય કરવાનો મને અદમ્ય લોભ થયો હતો એની ના નહિ.'

સંન્યાસી મૃદુ હાસ્ય કરી મારા મોં સામે પળવાર જોઈ રહ્યા, પછી બોલ્યા: 'ભલે, તો હું જ તમને એક બે વાત કહું.'

હું નવાઈ પામી જોઈ રહ્યો.

સંન્યાસી બોલવા લાગ્યા: 'શ્રીકાન્તબાબુ, તમે એવો સંકલ્પ કરીને બ્રહ્મદેશ જાઓ છો ને કે તમારા બાકીના આયુષ્યકાળ દરમ્યાન તમે ફરી કદી પણ ભારતમાં પાછા આવવાના નથી! કેમ, ખરું છે ને આ?'

મેં શ્રદ્ધાપૂર્વક જવાબ દીધો: 'ખરું છે. ખરેખર, આપ અંતર્યામી છો.'

'ના, શ્રીકાન્તબાબુ, ના. અંતર્યામી થવાની હિંમત મારામાં નથી.'

આમ કહી સંન્યાસી થોડીક વાર મારા મોં સામે તાકીને જોઈ રહ્યા, પછી એકદમ મારો જમણો હાથ ખેંચી લઈ મારી હસ્ત-રેખાની પરીક્ષા કરવા લાગ્યા.

મેં જોયું તો તેમનું હસતું મોં ઘડીકમાં ગંભીર થઈ ગયું.

તેમણે મોં ઊંચું કરી એક ખૂણે બેઠેલી સીતાની તરફ જોઈ ધીમું હસીને કહ્યું: 'મા, જરા ઊઠવું પડશે.'

સીતા સ્નિગ્ધ મુખે ઊઠીને ઊભી થઈ અને બિન્નકુલ અવાજ કર્યા વગર કેબિનમાંથી બહાર જતી રહી.

પછી સંન્યાસીએ કહ્યું: 'તમારી આશા પૂર્ણ નહિ થાય,

શ્રીકાન્તબાણુ, તમારે ફરી સંસારી થવું પડશે.’

મારા મુખ પર અવિશ્વાસનું હાસ્ય પથરાઈ ગયું. મને થયું કે સંન્યાસીએ આ વખતે ભૂલ કરી છે. તે મને ઝોળખી શક્યો નથી.

સંન્યાસીએ ફરી ગંભીર સ્વરે કહ્યું: ‘હું તર્ક કરવા નથી ઇચ્છતો, કારણ કે હું તર્ક નથી કરતો. હું તો જે જોઉં છું તે કહું છું. વિશ્વાસ કરવો કે ન કરવો એ સંપૂર્ણપણે ખીખની જવાબદારી પર અવલંબે છે. હું ફરી કહું છું, શ્રીકાન્તબાણુ, વર્તમાન જીવન તમારી આગળ બંધેને ગમે તેટલું નિરાશામય જણાતું હોય, પણ તમારે ફરી સંસારી થવું પડવાનું છે. અને—’

આટલે સુધી બોલી એકદમ તેઓ ચૂપ થઈ ગયા.

મેં કહ્યું: ‘અને શું કહો છો?’

સંન્યાસી મંદ મંદ હાસ્ય કરવા લાગ્યા.

તે બોલ્યા: ‘ના, શ્રીકાન્તબાણુ, હું આગળ કંઈ નહિ બોલું. કારણ કે અદૃષ્ટ અદૃશ્ય વસ્તુ છે એટલે જ તો એનું એવું નામ પડ્યું છે. દૂંકમાં, તમારા જેવા ભાગ્યશાળી પુરુષો આપણા બંગાળ દેશમાં ખૂબ જ ઓછા છે.’

હું હસી પડ્યો, બોલ્યો: ‘સંન્યાસી ઠાકુર, આપ દીર્ઘદૃષ્ટા છો, આપ માણસનું મોં જોઈ તેના અંતરની ભાષા સમજી શકો છો એમાં સંશય નહિ, પરંતુ ભાષાથી પર પણ અનુભવ નામે એક પદાર્થ છે, અને તેનો હિસાબ કંઈ ચહેરા જોઈને થઈ શકતો નથી. એટલે હું કહું છું કે આપના હિસાબમાં પણ ભૂલ થવાનો સંભવ છે. કારણ કે.....’

આ વખતે નિતાર્ક કેબિનના ઉમરામાંથી બોલ્યો: ‘આપનો ભોગ આવ્યો છે, બાબાઠાકુર.’

હું ઊઠીને ઊભો થયો અને વિનયપૂર્વક બોલ્યો: ‘મારું વાક્ય પૂરું થયું નથી. જે રજા આપો તો કાલે કાંઈ સમયે આવી પૂરું કરી જાઉં.’

જટાધારી બોલ્યા: ‘જરૂર ! જરૂર ! એ માટે રંગ માગવાની કંઈજ જરૂર નથી, શ્રીકાન્ત બાબુ !’

મેં કેબિનની બહાર આવી જોયું તો આગબોટના બે મુસલમાન ખાનસામા, સંન્યાસી ઠાકુરને માટે ભોજનની સામગ્રી લઈને ગયા હતા. મારું મન એકદમ અણુગમાથી ભરાઈ ગયું, અને તેમની સામે જોયું ન પડે તેમ રસ્તો બદલી ઝડપથી હું મારી બીજા વર્ગની કેબિનમાં પહોંચી ગયો.

સદ્ભાગ્યે મારી કેબિનમાં બીજો કોઈ મુસાફર હતો નહિ. એટલે રિઝર્વ કરાવ્યા વગરજ આખી કેબિનનો કબજો કરવા હું શક્તિમાન થયો હતો.

રાત્રે ભૂખ ન હોવાથી, કલકત્તાથી આણેલી થોડીક મીઠાઈ ખાઈ લઈ હું બર્થમાં સૂઈ ગયો. સંન્યાસી ઠાકુરની અલૌકિક શક્તિનો પરિચય મળતાં મારા મનમાં જે ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો તેનું કંઈ પણ ચિહ્ન હવે દેખાતું નહોતું. મારું સંસ્કારથી બંધાયેલું મન કોઈ રીતે આહારનો અનાચાર સહન કરી શકતું નહોતું. મારું આખું મન ઘૂણા અને અણુગમાથી ભરાઈ ગયું હતું.

હું વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘જે માણસ અનેક સાધનાના પરિણામે આવી દૈવી શક્તિનો સ્વામી બની શક્યો છે, તે માણસ ક્ષવી રીતે સાત્ત્વિક આહાર છોડીને તામસિકતાનો આશ્રય લઈ શકતો હશે ! મારે મન આ પ્રશ્ન એક ન ઉકેલી શકાય તેવી સમસ્યારૂપ બની ગયો. હું ફરી સંસારી થવાનો છું ! આના જેવી હસવા જેવી ભવિષ્યવાણી બીજી કંઈ હોઈ શકે ! સંન્યાસી ઠાકુરને જો મને ઓળખ-

વાની, મને સમજવાની જરા જેટલીયે તક મળી હોત તો આ
અસંભવિત કથન કરવાની તેઓ કદી જ હિંમત ન કરત.
હું હસી પડ્યો.

‘વાહ રે ! શું થયું છે તમને ? એકલા એકલા હસો છો તે !’
આમ બોલતી સીતા મારી કેબિનનું બારણું જરા ઉઘાડી
મારી સામે જોતી બિભી રહી.

હું ગભરાઈને બર્થમાંથી નીચે ઊતરી બેઠો ને બોલ્યો : ‘તમારા
જટાધારી સંન્યાસી બાબાજીને મુખે જે સાંભળ્યું છે તેથી હસવું
આવ્યા વગર રહી શકતું નથી, સીતા. પણ તું અત્યારે ક્યાંથી ?
કંઈ કામ છે ?’

સીતા ધીરે ધીરે બોલી : ‘ચાલોને’ જરા ડેક પર ફરીએ. આટલી
વહેલી તે ઝંઘ આવતી હશે !’

‘ચાલ !’

આમ કહી હું કેબિન ચાવીથી બંધ કરી સીતાની સાથે ડેક
પર આવી પહોંચ્યો. જોયું તો સાંજ સમે સ્ત્રી પુરુષોનો જે જમેલો
થયો હતો તે ઘણા પ્રમાણમાં ઓછો થઈ ગયો હતો. માત્ર થોડાંક
સ્ત્રી પુરુષો હજીયે ત્યાં બેસીને વાતોચીતો કરતાં હતાં.

રેલિંગની પાસે બે ડેક-ચેર ખેંચી લઈ મેં કહ્યું : ‘આવ,
અહીં બેસીએ.’

સીતા બેસીને સીમાહીન સમુદ્ર બાજી નજર કરી બોલી :

‘આવી રાત્રિએ તે શું ઝંઘવાનું મન થતું હશે ! મને તો થાય
છે કે આખી રાત બસ જગતી આમ બેસી રહું.’

મેં ધીમું હાસ્ય કરી કહ્યું :

‘પહેલવહેલું એવું લાગે છે એની ના નહિ. પરંતુ મારી પેઠે
જેમણે ઘણી વખત સમુદ્ર લંઘન કર્યું છે તેમને મોઢે આથી બરાબર
ઊલટું જ સાંભળવા મળશે, સીતા.’

સીતા મંદમંદ હસી પડી બોલી: 'તમે સમુદ્રલંધન કર્યું છે, શ્રીકાન્ત બાબુ ?'

'લંધન કહો કે અતિક્રમ કહો, મૂળે તો બંને એક જ છે.' મેં કહ્યું.

સીતા પળવાર મૂંગી રહી બોલી: 'હવે કહો જટાધારી કાકાના ક્યા શબ્દો સાંભળી તમે એકલા એકલા આટલું હસતા હતા ?'

મેં સવાલ ઉઠાવી દઈ કહ્યું: 'ખાદ્યાખાદ્યની બધા એ માનતા હોય એમ નથી લાગતું.'

સીતા બોલી: 'નથી જ માનતા તો. એ વાત શું મેં તમને નથી કરી ?'

'કરી છે. પરંતુ સંન્યાસી માણસ બબરચીનું રાંધેલું આમ બોટનું ખાણું ખાય છે, એટલી હદ સુધી માની લેવાની મારી હિંમત નહોતી ચાલી, સીતા.' મેં ધવાયેલા સ્વરે કહ્યું.

સીતા ખીલખીલ કરતી હસી પડી.

તે બોલી: 'તમે સનાતની છો, નહિ ?'

હું ગુસ્સે થઈ બોલ્યો: 'સનાતન ધર્મ મગ્ગક મશ્કરીની વસ્તુ નથી, સીતા ! સનાતન ધર્મનો અર્થ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ સૌમાં નથી હોતી એ હું કબુલ કરું છું; પરંતુ તેથી કરીને, જે પોતે ન સમજી શકે તેની મશ્કરી કરવાનો અધિકાર પણ કોઈને હોવો ન જોઈએ.'

સીતાનું મુખ મ્હાન થઈ ગયું.

તે બોલી: 'તમે જરાકમાં જ કેવી રીતે ગુસ્સે થઈ જાઓ છો, એ જોઈને નવાઈ લાગે છે.'

મેં કહ્યું: 'ભગવાંધારીઓ ઉપર અમારો સ્વતઃ ઊછળતો ભક્તિપ્રવાહ વહી રહ્યો છે; તે અધિકારની એ માણસ અવમાનના

કરી રહ્યો છે. તેથી મારું મન આટલું ભાંગી પડ્યું છે, સીતા. તેઓ જો ભગવાંધારી કે જટાધારી ન હોત, પોતાને સંન્યાસી નામે ઓળખાવતા ન હોત, તો તેઓ ગમે તે કરે અને ગમે તે ખાય, તો પણ કશાથીયે મને કંઈ વાંધો ન હોત. આશા રાખું છું કે હવે મારું કર્તવ્ય તું સમજી હકીકત, સીતા. ’

‘સમજી છું, શ્રીકાન્ત બાબુ. પરંતુ તમે મૂળમાં જ એક ભૂલ કરી છે. જટાધારી કાકા સિદ્ધપુરુષ છે. તમે શું નથી સાંભળ્યું કે સિદ્ધ પુરુષો ખાદ્ય અખાદ્યનો વિચાર કરતા નથી ? એવા પણ કેટલાક હોય છે જેઓ પોતાનો મળ સુદ્ધા આહાર કરે છે એવી વાત પણ શું તમે કદીયે સાંભળી નથી કે કોઈ ચોપડીમાં કદી વાંચી પણ નથી ?’ સીતાએ પૂછ્યું.

ખરેખર હું નવાઈ પામી ગયો. થોડા વખત સુધી મારા મુખમાંથી બિલકુલ શબ્દો નીકળ્યા નહિ.

સીતાએ ફરી બોલવા માંડ્યું : ‘તેઓ સિદ્ધ પુરુષ છે. તેઓ જ્યારે જે ઇચ્છા થાય તે આહાર કરે છે. વળી કોઈ વાર અઠવાડિયા અઠવાડિયા લગી કંઈજ ખાતા નથી, એ પણ મેં મારી આંખે જોયું છે, શ્રીકાન્ત બાબુ !’

મેં કહ્યું : ‘તેઓ શું પિશાચસિદ્ધ છે ?’

સીતા બોલી : ‘તેની મને ખબર નથી. તો પણ એમનામાં ઘણી અલૌકિક શક્તિઓ છે, એ વિષે મને લેશમાત્રે સંશય નથી. ’

મેં આતુરતાપૂર્વક કહ્યું : ‘એમની અનેક અલૌકિક શક્તિઓ માંથી એકાદબેની વાત તું મને નહિ કરી શકે, સીતા ?’

સીતા બોલી : ‘કેમ ન કહી શકું ? પરંતુ એકપણ માટે મને માફ કરો. ’

આમ કહી એકદમ ઉત્કંઠિત દૃષ્ટિએ મેં ફરવી તે જોઈ રહી.

મેં જોયું તો શ્રીમાન નિતાઈ બાબાજીવન વેગથી આવી રહ્યા હતા. મને થયું કે નિતાઈ જે કહેતો હતો કે એકમાત્ર તેના જ મુરખખીપણા નીચે રાજબાબુ પોતાની દીકરીને મૂકી નિશ્ચિંત થઈ શકે છે એ વાત તદ્દન ખોટી નહોતી. મને થયું, કે એ માણસ જેમ ગર્વ કરી જાણે છે, તેમ કર્તવ્યપાલન કરવામાં પણ તેવો જ જાગૃત છે.

નિતાઈ હાંફતો હાંફતો આવીને સીતાની સામે નીચું માથું કરી ઊભો રહ્યો : ‘શો હુકમ છે, દિદિમણિ ?’

સીતા ધીમું હસીને બોલી : ‘જટાધારી કાકા સૂઈ ગયા ?’

‘સૂઈ ગયા, દિદિમણિ, કેબિનમાં જાણે વાદળાં ગાજે છે.’

નિતાઈએ મુખ નીચું રાખીને જ જવાબ દીધો.

સીતા હસતું દાખીને બોલી : ‘ગુરુજનના સંબંધમાં આવી રીતે ન બોલાય, નિતાઈ. તને ઘણીવાર ચેતવણી આપી છે—યાદ કેમ નથી રહેતું ?’

નિતાઈ પળવાર કુંઠિત નજરે મારી સામે જોઈ રહ્યો.

પછી બોલ્યો : ‘મારું મોઢું તો જાણે બંધ કર્યું, પરંતુ કેબિનની આગળ ઊભેલા બે ગોરાઓએ દરવાજો તોડી જટાધારી બાબાનું નાક દાખી દેતું, કે બહારથી જ એમના પર ગોળી ચલાવવી એ નક્કી ન કરી શકવાથી હલ્લો મચાવી મૂક્યો છે એ કેવી રીતે અટકાવવો તે કહેને, દિદિમણિ ?’

સીતાના મુખ પરનો ગંભીરતાનો ખુરખો ટુકડે ટુકડા થઈ ગયો. તે ખીલખીલ કરતી હસી પડી; અને ખીજી પળે ઉત્કંઠિત દૃષ્ટિએ નિતાઈની સામે જોઈ એ બોલી :

‘તું શું કહે છે, નિતાઈ ?’

નિતાઈએ નિરૂપાય નજરે મારી સામે જોયું, અને કહ્યું : ‘દાદાબાબુ, સાચું કહું છું. એ નાકનો ધુરધુરાટ રક્તમાંસનો માણસ

કેવી રીતે સહન કરી શકે, કહો જોઈ ? તમે જરા આવશો, દાદા-બાબુ ? નહિ તો શી ખબર બેટાઓ કેવું તોફાન મચાવી મૂકશે. ’

મેં કહ્યું : ‘ સંન્યાસી ઠાકુરના નાકનો ધુરધુરાટ શું આ જહાજના એંજિનના અવાજ કરતાં ચે વધારે થાય છે, નિતાઈ ? તું તે કેવી અક્કલ વગરની વાત કરે છે, બાબા ? ’

નિતાઈએ એવું મોં કર્યું, કે એ પરથી એવો ભાવ પ્રગટ થયો કે આ બધા બુદ્ધિહીન, અર્વાચીન જીવોને સમજાવવાનું સામર્થ્ય એનામાં નથી.

તે બોલ્યો : ‘ તમે વીજળી પડવાનું તો સાંભળ્યું છે ને દાદા-બાબુ ? વીજળી પડવાની પહેલાં કે પછી તેની મને ખબર નથી, પણ આકાશમાં તે વખતે જેવો કડકડ અવાજ થાય છે, તેવોજ અવાજ બાબાઠાકુરના નાકમાંથી નીકળ્યા કરે છે. ’

આમ કહી તે સીતા સામે જોઈ બોલ્યો : ‘ ગમે તે કંઈ બદાબસ્ત કરો, દિદિમણિ, નહિ તો આ ગમારોને હાથે બાબાઠાકુરને સ્વર્ગલાલ થયા વગર રહેવાનો નથી. ’

આમ કહી નિતાઈ જેવો ઝડપથી આવ્યો હતો, તેવા જ વેગથી વાલીપણાની બળતરામાં જતો રહ્યો.

સીતા ફીકું મોં કરી બોલી : ‘ જરા જોઈ આવશો, શ્રીકાન્ત બાબુ ? ’

‘ તું અહીં બેસજે, હું જોઈ આવું છું. ’

આમ કહી હું નિતાઈ ગયો તે રસ્તે ચાલી નીકળ્યો.

વીજળી પડવાના પહેલાં અવાજ થાય છે તેવો જ ! નિતાઈ જરાપણ અતિશયોક્તિ કરી બોલ્યો નહોતો.

જોયું તો ગોરા નહિ, પણ બે દેશી સાહેબ અને એક મેમસાહેબ ભારે આતુરતાપૂર્વક કેબિનનાં બારણાં બંધી જોતાં ઊભાં હતાં. તેમનો ચિંતાતુર અને ઉદ્વેગભર્યો મુખભાવ જોઈ હસવું દાખી રાખવું મારે માટે અશક્ય થઈ પડ્યું.

મેં હસવું દાખવાનો વૃથા પ્રયાસ કરી કહ્યું : ‘ થયું છે શું ? આપ સૌ અહીં શું કરો છો ? ’

ધાર્યા કરતાં ઊંમરમાં મોટા સાહેબ વિસ્મયપૂર્વક આંખો ફાડી બોલ્યા : ‘ શું કરીએ છીએ ? નક્કી જહાજના એંજિનમાં કંઈ ગરબડ થઈ છે. આ સાંભળો, કેવો ભયંકર અવાજ થાય છે. અમે જહાજના કંપનને ખબર આપ્યા છે. વારૂ, બાબુ, આ કેબિનમાં શું કાંઈ મુસાફર છે ? ’

મેં હસીને કહ્યું : ‘ છે. પરંતુ તમે નકામા બીઓ છો. જહાજ-

જનું એ જિન આ કેમિનમાં નથી, એટલે એ અગડવાની બીક પણ ખોટી છે.’

બીજો ભદ્રપુરુષ બોલ્યો: ‘ કેમિનમાં એ જિન નથી હોતું, એની અમને ખબર છે, બાબુ, પણ કેમિનની નીચે આ જ ભાગમાં એ છે એ વાત ચોક્કસ.’

એચિંતો નાસિકાધ્વનિ બંધ થઈ ગયો. બાબાઠાકુરનો નિદ્રા-ભંગ થયો હશે.

જે સાહેબે પહેલાં વાત કરી હતી તેઓ એક નિરાંતનો નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યા: ‘ જવા દો, એમણે એ જિન ખરાબર કરી નાખ્યું છે. પરંતુ અમે તો એવા બીતા હતા, બાબુ ! આવી મધરાતે ન કરે નારાયણ, ને જો એવી કંઈ વિપત પડી હોત, તો કેટલા જીવોનો નાશ થાત— એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ જેઓ આ ઓરડામાં રહે છે તેમની બાંધને પણ ધન્યવાદ દેવાનું મન થાય છે. આટલા અવાજથી પણ જેમની બાંધ બિડતી નથી, તેઓ કેવું બાંધી શકતા હશે એનો વિચાર કરતાં પણ આભા બની જવાય છે. તેમ છતાંયે તમારે તેમની બાંધ બિડાડી તેમને જરા સાવધાન કરી દેવાની જરૂર છે.’

હું મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો: ‘ એમની બાંધ બિડી ગઈ છે.’

‘ બિડી હોય તો સાફ.’

આમ કહી ભદ્રપુરુષ પોતાના સાથીદારો સાથે ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરતા હતા, એટલામાં મેં મનમાં વિચાર કરી લઈ કહ્યું:

‘ એક પણ જરા થોભો. તમે જરા ભ્રમમાં પડ્યા છો; મારું કર્તવ્ય છે કે એ ભ્રમ ભાંગવો.’

‘ કેવી રીતે ?’

આમ કહી સૌ મારા મોં સામે વિસ્મિત નજરે જોઈ રહ્યા.

મેં કહ્યું: આપ સૌ જે અવાજ સાંભળતા હતા તે એ જિનનો અવાજ નહોતો. એ અવાજ— ”

ઊંમરમાં નાના સાહેબ બોલ્યા: ‘અલબત્ત, એંજિન ખગડવાનો જ એ અવાજ હતો. ખબર છે હું એક ડિપ્લોમાવાળો એંજિનિયર છું ? મારી આગળ—’

ડિપ્લોમાને વધારે પદ્મષ્ટ થવા દીધા વગર હું બોલ્યો: ‘અવાજ તો નાકનો થતો હતો.’

‘નાકનો અવાજ!’ એ શ્વેતાંગ ભદ્રપુરુષો અને એક શ્વેતવર્ણી તરુણી એકી સાથે બોલી ઊઠ્યાં.

મેં કહ્યું: ‘હા, નાકનો અવાજ! અને એ કંઈ જે તે માણસનું નાક નથી; જે સંન્યાસી ઠાકુરની પાસેથી આજે તમે તમારું ભવિષ્ય સાંભળ્યું હતું તેમનું જ એ નાક છે. એટલે ફરી ફરીને ઊંધ - ભાંગી સુખશાંતિમાંથી બીને દોડી આવવું ન પડે એટલા માટે આ સત્ય આપને જણાવી દઉં છું.’

કેટલીક વાર સુધી ત્રણ જોડ બિડાલ-ચક્ષુ મારી કૃષ્ણ ચક્ષુ ઉપર જડાઈ રહી. એટલામાં કદાચ મારું માન જાળવવા માટે જ હોય નહિ, એમ જટાધારી બાબાનાં નસકોરાં ફરી નવેસરથી મહા-ઉદ્ધાસપૂર્વક કડકડ ધડધડ અવાજ કરી ગાળી ઊઠ્યાં. એ વખતે એ બંને ભદ્ર મહાશયના કંઠમાંથી, એ ગભોર રાતે જે અદૃહાસ્ય જાગી ઊઠી દશે દિશાએ વેરાઈ પડવા લાગ્યું, એની સાથે સરખાવી શકાય કે એની ઉપમા આપી શકાય એવું કંઈ જ હું જાણતો નથી.

હસતાં હસતાં તેઓ એકબીજા પર પડતાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. પાછળ ફરતાં જ મેં જોયું તો નિતાઈચંદ્ર મારી સામે કૃતચ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો હતો.

તે મારી પાછળ પાછળ આવતો બોલ્યો: ‘સારું થયું કે તમે હતા, દાદાબાબુ. નહિ તો એવું તોફાન થાત કે એનો વિચાર કરતાંયે મને તો બીક લાગે છે. બાપ રે, આ તે કેવો માણસના નાકનો અવાજ!’

સીતાએ જિઝાસુ નજરે મારી સામે જોયું.

મેં કહ્યું: 'ધાંધલ શમી ગયું છે.'

'એ તો જાણ્યું. પણ શમ્યું કેવી રીતે, એ હું તો જાણવા માગું છું. જટાધારી કાકાના નાકનો અવાજ કેવો થાય છે એની મને ખબર છે; અમારી પાસેના ઘરમાં છેલ્લા છ મહિના થયાં કાઈ બાકુઆત ટકી શકતો નથી.' સીતા ધીમેથી બોલી.

મેં બેસીને કહ્યું: 'ન ટકી શકે એ ખૂબ સ્વાભાવિક છે. એમને જરા ચેતવી દેવાનીયે જરૂર છે.'

સીતા હસતાં હસતાં બોલી: 'તેઓ કાઈ રીતે માનવા તૈયાર નથી કે તેમનું નામ બોલે છે. વળી ચેતવી દેવાની સાર્થકતા પણ શું?'

'એ ખરું.'

આમ કહી મેં ક્ષણ પહેલાં બજવાયેલા એક-પ્રવેશી નાટકનો અભિનય વર્ણવી બતાવ્યો.

સીતા જોરથી હસી પડી.

હસવું થંભ્યા પછી એ બોલી: 'સારું છે કે તેઓ સંન્યાસી છે, અને પહેલે જ દિનસે સૌનું ભવિષ્યકળ કહી સૌને વશ કરી નાખ્યા છે. નહિ તો—'

એકાએક સીતા ચૂપ થઈ ગઈ.

'નહિ તો સૌ ભેગા થઈ જોર કરી એમને સમુદ્રમાં ફેંકી દેત.' મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

નિતાઈ નજીકમાં બિભો હતો. તે પાસે આવી બોલ્યો: 'રાતના ખાર વાગ્યા, દિદિમણિ. વધારે જાગશો તો માંદાં પડશો.'

સીતા કૃત્રિમ ગંભીર સ્વરે બોલી: 'ન પણ પડાય. જાઓ, તમે સુઈ જાઓ. બુદ્ધિમાન! મારે વાસ્તે જાગતા રહી મારી પર પહેરો ભરવાની જરૂર નથી.'

નિતાઈ મેં ચડાવી બોલ્યો: 'હું તો મારે માટે કહું છું ખરો ને!'

આમ કહી તે કેને બીજે છેડે જઈ રેલિંગ આગળ બેસી ગયો.

સીતા બોલી: 'નિતાઈના જેવો વિશ્વાસુ, નિતાઈના જેવો વફાદાર અમારો બીજો એકે નોકર નથી. બાબા એના પર કેવો વિશ્વાસ રાખે છે એ તો તમે નજરે જ જુઓ છો.'

મેં કહ્યું: 'તમારા પિતાને શું માંદગી છે?'

'કહ્યું તો ખરું કે અમને કશીયે ખબર નથી. બાબા છેલ્લાં બે વરસ થયાં સ્વદેશમાં છે. સાચું બોલવામાં શું વાંધો—અમે એથી બહુ ખુશ છીએ. કારણ કે કલકત્તામાં એમના એવા બધા ગોડિયાઓની એ સોખત રાખતા કે એના કરતાં તે દૂર હોય એ વધારે સારું.'

આમ કહી સીતા થોડી વાર નીરવ રહી જરાક લજ્જાળુ સ્વરે ફરી બોલી: 'તમે તો બધું બે જાણો છો, શ્રીકાન્તબાબુ.'

મેં સીતાના મોં પર ધારીને જોયું તો શિક્ષિત તરણીનું મુખ પિતાની ચરિત્રહીનતાની વાત કરતાં વેદનાની છાયાથી મ્હાન થઈ ગયું હતું.

આ અત્રીતિકર પ્રસંગ દબાવી દેવા માટે મેં કહ્યું: 'તું બી. એ. માં છે, સીતા?'

સીતા બોલી: 'ના. ઈન્ટરની પરીક્ષામાં બેઠી હતી, પણ પાસ થઈ નહિ. એટલે ભણવાનું છોડી દીધું છે. હવે નથી ગમતું.'

આમ કહી પળવાર નીચું મોં કરી બેસી રહી સીતા ફરીથી બોલી: 'વાર, શ્રીકાન્તબાબુ, બાબાએ જો ફરી લમ ક્યાં હોત તો સારું ન થાત?'

મેં દૃઢ સ્વરે કહ્યું: 'ના, ન થાત.'

સી—૩

સીતા મારો મક્કમ ઇનકાર સાંભળી વિસ્મય પામી મારો સામે જોઈ બોલી: ‘શાથી, કહો જોઈ?’

મેં કહ્યું: ‘શાથી તે તું શું નથી જાણતી, સીતા? તેં શું બંગાળ દેશનાં ઘણાં ઘરોમાં આવાં બીજાં વારનાં લગ્નનાં ખરાબ ફળ નજરે જોયાં નથી? કેટલાં બાળકા, કેટલાં પુત્રપુત્રીઓનાં જીવન, બાપે બીજાં બેરી આણવાના પરિણામે વિષમય બની ગયાં છે, એ શું તને કહી બતાવવું પડશે?’

સીતા કિલ્લે સ્વરે બોલી: ‘ના, નહિ બતાવવું પડે. પરંતુ એમ ક્યું હોત તો બાપાના ચારિત્ર્યને તો આવું કલંક લાગત નહિને! તે લાજના કરતાં પણ શું અપરમાનું દુઃખ વધારે મોટું છે એમ?’

મેં કહ્યું: ‘જેઓને ભોગવવું પડે છે એવાં હતભાગી પુત્રપુત્રીઓ સિવાય અપરમાનું દુઃખ બીજું કાંઈ પૂરું સમજી શકવાનું નથી, સીતા, વળી જે પુરુષ ભૂલ કરી મોટી ભંમરે બીજા સ્ત્રી કરે છે, તે પણ જે દુઃખ, જે કષ્ટ અને જે વેદના અનુભવે છે એ બધાની આગળ ચરિત્રહીનતાના કલંકનું દુઃખ કંઈ જ હિસાબમાં નથી એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે.’

સીતા વિસ્મયથી આંખો ફાડી બોલી: ‘તમારું કહેતું હું ખરાબર સમજી શકતી નથી, શ્રીકાન્ત બાબુ.’

મેં કહ્યું: ‘અસમ મિલન કદી પણ સુખકર થતું નથી, થઈ શકતું નથી. કેમ થઈ શકતું નથી એ તારા જેવી સિક્ષિત સ્ત્રી આગળ કહી બતાવવાની હું જરૂર જોતો નથી. બંગાળનાં જે જે ઘરોમાં આવી અકીર્તિનો સંભવ થયો છે એ બધાં ઘરોમાંથી ગમે તે કાંઈ એક ઘરના ખર્ચર કાઢીશ તોયે તને ખર્ચર પડી જશે કે તે સંસારમાં નરકની આગ શરૂ થઈ ગઈ છે. હું કહું છું કે તેના કરતાં તો તારા પિતાએ જે રસ્તો પસંદ કર્યો છે, એ સંકડોબણો વધારે સારો છે.

અને એક માત્ર આ જ કારણને લીધે તારા પિતા માટે મને માન છે. ’

સીતાનું મુખ ઉજ્જવળ બની ગયું. તે પળવાર મૂંગી મૂંગી સમુદ્ર ભણી બેઠી રહી બોલી: ‘તમારી દલીલ બરાબર છે, શ્રીકાન્તબાબુ.’

થોડીવાર મનમાં ઘડભાંગ કરી મેં કહ્યું:

‘મને બીક છે કે તારા પિતાએ જે પાપ દેશમાં નથી કર્યું તે જ પાપે તેઓ બર્મામાં ભરાઈ પડ્યા છે.’

સીતાનું મુખ પલકમાં મ્હાન થઈ ગયું.

તે ભયભીત દષ્ટિએ જોતી બોલી: ‘એટલે કે બાબાએ ત્યાં લગ્ન કર્યાં છે એવું જ તમે કહેવા માગો છો ને?’

હું મૂંગો રહ્યો, મેં કંઈ જવાબ દીધો નહિ.

સીતા થોડીવાર જવાબની રાહ બેઠી બોલી: ‘તો હવે એનો શો રસ્તો, શ્રીકાન્ત બાબુ? કહે છે કે ત્યાંની સ્ત્રીઓ પતિને બોઈ બેસવાની બીકે તેમને ઝેર દઈ મારી નાખે છે. એ શું ખરી વાત છે?’

મેં કહ્યું: ‘ઘણી બાબતમાં ખરી છે, સીતા. પરંતુ જે વિષે આપણને ચોક્કસ કશી ખબર નથી, એની માત્ર સંદેહના જોર પર ચર્ચા કરવાથી કશો ફાયદો થાય એવું મને લાગતું નથી.’

સીતા બોલી: ‘પરંતુ તેઓ ઝેર દઈને કેમ મારી નાખતી હશે, શ્રીકાન્તબાબુ?’

મેં મ્હાન હસીને કહ્યું: ‘કદાચ વિયોગની બીક.’

સીતા મ્હાન હસીને બોલી: ‘આ તે કેવી વાત કરો છો તમે? વિયોગની બીકે નાશ કરવો એ વળી કેવી બુદ્ધિ, શ્રીકાન્તબાબુ?’

મેં એક લાંબો શ્વાસ લઈ કહ્યું: ‘આ બાબતમાં હું તારી માફી માગું છું, સીતા! મને ખત્તી તરણીઓની વિચારસૃષ્ટિનો મુદ્દો પરિચય નથી વળી મને ઊંઘ પણ ખૂબ આવે છે ચાલ, હવે ઊડીએ. કાલે વળી ચર્ચા થશે.’

જ્યોત્સ્નામય સમુદ્રના પટ ઉપર મુક્તા દષ્ટિ ફેંકી સીતા જોણી: 'મને તો, પરંતુ, જરાયે જિંધ આવતી નથી. આવી સુંદર રાતે ક્ષ્મી રીતે તમને બધાને જિંધ આવે છે એ જ મને તો સમજાતું નથી.'

હું ધીમેથી હસી, બીટી બોલો થયો.

નિતાઈચંદ્ર ક્યારનોયે આવી તકની જ રાહ જોઈ રહ્યો હશે, આગળ થઈ જઈ તે જોણ્યો: 'એ વાગ્યા, દિદિમણિ, સૂઈ જાઓ. ચાલો.'

સીતા અનિચ્છાભર્યા અવાજે હસતે મોઢે જોણી: 'ચાલો, કુંભકર્ણુ, ચાલો.'

સીતાએ કાને કુંભકર્ણુ કહ્યો તે વિષે મને સદેહ હોવા છતાં પણ તેનો પ્રતિવાદ કર્યા વગર મેં સૂવા માટે પગ ઉપાડ્યો.

આ બસ અને થાકથી દેહ અને મન એવાં મૂઢ બની ગયાં હતાં કે પથારીમાં પડતાં જ હું ઊંઘી જઈશ એવું લાગતું હતું. પરંતુ જ્યારે સૂઈ ગયો ત્યારે ખબર પડી કે ઊંઘ આવતાં પહેલાં હજી કેટલોક સમય કાઢવો પડશે.

નિઃસંગ, એકલ અને નિરાધાર બની જ્યારે રસ્તા પર ચાલવા માંડ્યું હતું ત્યારે ધાર્યું હતું કે નસીબમાં બીજું જે થવાનું હોય તે થાય, પણ કાઠના ગુણદોષ વિષે કે ખારા ખોટા વિષે હવે માથું પકવવું નહિ પડે; સંપૂર્ણ અનાસક્ત ચિત્તે હું આ માયામય જગતના મિથ્યા આકર્ષણ વિકર્ષણના નાટ્યાભિનયની તરફ ઉપેક્ષાપૂર્વક દ્રષ્ટિપાત શકીશ.

પરંતુ સાચેસાચ શું મારું મન એવું સંસ્કારમુક્ત થઈ ગયું છે ? હું શું તમામ આસક્તિથી પર થઈ ગયો છું ? હું શું નિર્મળ બની અનાસક્ત પ્રેક્ષકનો પાઠ ભજવવા જેટલો શક્તિશાળી થયો છું ? કાને ખબર !

કેપિનની નાનકડી ગોળ બારી ભણી નજર કરી જોયું તો સમુદ્ર શાંત હતો. ઉજ્જવળ જ્યોત્સ્નાના પ્રવાહમાં એણે મોહ પમાડે તેવું અદ્ભુત રૂપ ધારણ કર્યું હતું. સ્નિગ્ધ પવનમાં આકાશપ્રકૃતિ, શાંત સ્વસ્થ ચિત્તે અચિન્ત્ય, અવ્યક્ત, અનાદિ, અનંત, વિરાટ પુરુષના ધ્યાનમાં મગ્ન હતી. નીરવ નિસ્તબ્ધ રાત્રિના હૃદયના ધબકારા જાણે સંભળાઈ રહ્યા હતા.

હું એકદમ પથારીમાં ખેડો થઈ ગયો. મારા મનમાં જોરપૂર્વક વિચારો આવવા લાગ્યા કે બાહ્ય પ્રકૃતિ એક અતૂટ સૂરે મને પોતાની પાસે ખેલાવી રહી છે.

હું હવે રહી શક્યો નહિ. કેપિનમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. ડેક પર આવીને જોઉં છું તો ત્યાં કોઈ માણસ ન મળે. હું ધીરે ધીરે રેલિંગની પાસે જઈને ઊભો રહ્યો. સમુદ્ર ભણી નજર કરતાં મારી બેઠે આંખો ઠરી ગઈ. મન મારું એ અનિવચનીય શાંતિસુધાથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું.

મારા મુખમાંથી શબ્દો નીકળી પડ્યા: ‘ભગવાન! આજે મારા સમસ્ત મન અને પ્રાણપૂર્વક હું સમજ્યો કે તારી આ મહિમામયી સૃષ્ટિમાં માણસ કેવો એક ગણનાહીન, શક્તિહીન, તુચ્છ અને નિરાધાર પ્રાણી છે! આજે સમસ્ત સ્વત્વ વડે હું અનુભવ કરી રહ્યો છું કે તું સદા-જગૃત છે એ બિલકુલ નિઃસંદેહ છે! ભગવાન! અજ્ઞાનવશ થઈ કોઈ કોઈ વાર તારા અસ્તિત્વનો મેં ઈન્કાર કર્યો છે અને ધાર્યું છે કે આ બધી સ્વભાવની જ સૃષ્ટિ છે; તે વખતે મેં જે મહાપાપ આચર્યું છે તેમાંથી આજે મને મુક્ત કર, દયામય!

આનંદના અનુભવની માદકતાથી મારી બે ય આંખો અશ્રુજળે ભરાઈ આવી. બે ય હાથે આંખો લૂછી નાખી એક ડેકચેરમાં બેસવાની હું તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં પૂઠળથી પગલાંનો અવાજ સંભળાતાં હું ચમકી ગયો.

જોયું તો મુરખ્ખી શ્રીમાન નિતાઈચિંદ્ર પણ ઊંઘ વગરની આંખે આવી હાજર થયા હતા.

મેં બેસીને કહ્યું: ‘ઊંઘ ન આવી, નિતાઈ?’

નિતાઈ મારા પગ પાસે બેસી પડી બોલ્યો: ‘મન બહુ ખરાબ થઈ ગયું છે, દાદાબાણુ. ઊંઘ નથી આવતી.’

મેં નવાઈ પામી પૂછ્યું: ‘એકાએક શાથી મન ખરાબ થઈ ગયું, નિતાઈ?’

નિતાઈ તરત કંઈ જવાબ દઈ શક્યો નહિ.

થોડીવાર ચૂપ રહી, વિચાર કરી, પછી તે બોલ્યો: ‘એક વાત તમને કહ્યા વગર મને શાંતિ થવાની નથી, દાદાબાણુ! કહે છે કે અમારા રાજાબાણુએ ત્યાં લગન કર્યા છે.’

મને લેશમાત્ર પણ નવાઈ ન લાગી. કારણ કે એવું જ કંઈક મેં ધાર્યું પણ હતું.

મેં કહ્યું: ‘તો શું ખોટું છે, નિતાઈ? ત્યાં આદરસત્કારની કંઈ ઊણપ નહિ રહે.’

નિતાઈ સમજ્યો હશે કે હું મજાક કરું છું. તેણે ઊંચું જોઈ મારા મોં પરના ભાવનું નિરીક્ષણ કરતાં કહ્યું: ‘હું શું આદર સત્કારની ચિંતા કરું છું, દાદાબાણુ!’

નિતાઈ શાની ચિંતા કરે છે એ મારી આગળ છપું નહિ હોવા છતાંયે હું અજ્ઞાન દેખાડી બોલ્યો:

‘તો તું શાની ચિંતા કરે છે, નિતાઈ?’

નિતાઈ મ્હાન સ્વરે બોલ્યો: ‘એ ખટું હોય તો તો સભા-નાશની જ પાટી, દાદાબાણુ! કહે છે કે એ ડાકણીઓ પુરુષને બાદથી મંત્રીને પકડી રાખે છે, કેમેય પોતાની નજર આગળથી એને

ખસવા દેતી નથી. જો કોઈ દેશમાં પાછો આવવાનું કરે છે, તો તેને ઝેર દઈ, કે છાતીમાં છરો હુલાવી મારી નાખે છે.’

નિર્વિકાર સ્વરે મેં કહ્યું: ‘સાવ ખોટું તો નથી.’

નિતાઈ બચબીત દષ્ટિએ પળવાર મારા મોં સામે જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો: ‘તો હવે શું થાય, દાદાબાબુ?’

‘શાનું હવે શું થાય, નિતાઈ?’

‘રાખબાબુ, તો શું હવે, પાછા નહિ આવે?’

નિતાઈનો કંઠસ્વર અતિ સ્પષ્ટ રીતે થથરી ગયો.

મેં નિતાઈને દિશાસો આપવા કહ્યું: ‘તને તો ભગવાન પર વિશ્વાસ છે ને નિતાઈ?’

નિતાઈ એકદમ ઉશ્કેરાઈ જઈ બોલી બિડ્યો: ‘ભગવાન પર વિશ્વાસ ન હોય? તમે આ શું બોલો છો, દાદાબાબુ? આ પેલે દિવસ દેશમાંથી વહુએ ભગવાનના પરસાદનાં પતાસાં મોકલ્યાં હતાં તે પ્રેમથી દંડવત પ્રણામ કરી મેં ખાધાં હતાં એ ભૂલી ગયા?’

‘તો અત્યારે તને આટલી બધી શાની બોક લાગે છે? ભગવાનની જ ઈચ્છા જો તારા રાખબાબુને ત્યાં રહેવા દેવાની હોય તો તારી શું તાકાત છે કે એમને તું પાછા લઈ આવે? અને જો ભગવાનની જ એવી ઈચ્છા નહિ હોય તો પછી એમાં બીવા જેવું જ શું છે?’

નિતાઈ મારું કહેવું સમજ્યો કે ન સમજ્યો, તેની મને ખબર પડી નહિ. પરંતુ તે એકવાર ચારે તરફ સાવધ દષ્ટિપાત કરી લઈ ધીમા અવાજે બોલ્યો:

‘જો રાખબાબુ સાચેસાચ જ ત્યાં લગન કરીને રહેતા હોય, દાદાબાબુ, તો ત્યાં દિદિમણિને લઈ જવી એ શું ઠીક છે? હાસ્તો, જટાધારી બાબાની વાત હું નથી કરતો, એ એમને ફાવે તેમ કરે.’

‘ખરું છે. પરંતુ તારી દિદિમણિનો જે વિચાર કરવો હતો તો જરા વહેલો કરવો જોઈતો હતો એમ તને નથી લાગતું, નિતાઈ? એટલે, મારું કહેવું એમ છે કે કલકતાથી નીકળતા પહેલાંજ આ બધી વાતનો તારે વિચાર કરી જોવો જોઈતો હતો—ખરું કે નહિ?’

નિતાઈચંદ્ર લેક્ષમાન બેઠો પડ્યા વગર બોલ્યો: ‘વિચાર કર્યો જ હતો, દાદાબાબુ!’

‘તો આવું કમ થયું, નિતાઈ?’

‘નિતાઈનું મોં ઊતરી ગયું.’

તે બોલ્યો: ‘પણ મારું વિચારવું શું કામનું, દાદાબાબુ?’

છેવટે તો હું એક ખાનસામો જ ને! દિદિમણિ કહે, તારે આમાં ડહાપણ કરવાનું નથી, નિતાઈ. બાબાએ બોલાવી છે એટલે હું તો જવાની જ.’

મેં એક નિરાંતનો નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું: ‘તો તો મુસીબત ઊઠ્ઠી ગઈ છે, નિતાઈ. હવે શું કરવા ફરી ડહાપણ કરવા આવ્યો છે? તારી દિદિમણિ તો સાંભળશે તો...’

નિતાઈ ત્રિલકુલે બીન્યા વગર બોલ્યો: ‘નસીબ દોષે બલે હું ખાનસામો રહ્યો, દાદાબાબુ! પરંતુ તમને જ પૂછું છું. દિદિમણિએ બલેને જે પરીક્ષાઓ પાસ કરી નાખી, પરંતુ આવી બધી બાબતમાં એ સમજે કેટલું કહો જોઈ? અને જ્યારે મને જ રાખ્યાબાબુએ સાચી આવવાનો હુકમ કર્યો છે ત્યારે તો...’

‘ડાહ્યા છોકરાની પેઠે એક ખુરશી મને આણી આપી, જરા દૂર જઈ પહેરો બરો, બુદ્ધિમાન!’

બોલતાં બોલતાં ઓચિંતાનું કુમારી સીતાનું પ્રાગટ્ય થયું.

નિતાઈચંદ્ર હાંફળો ફાંફળો ઊડી ઊભો થઈ ગયો અને એક ખુરશી લાવી મારી પડખે મૂકી મૂંગો મૂંગો ઝડપથી ડેકના બીજે ખૂણે અદશ્ય થઈ ગયો.

મારા આશ્ચર્યનો પાર નહોતો, તો પણ હું મોઢે કશું બોલ્યો નહિ.

છેવટે મેં કહ્યું: ‘તને પણ ઊંધ ન આવી, સીતા?’

સીતા ખૂબ આશ્ચર્ય પામી બોલી: ‘વાહ! ખરી મળ!’ ઊંધ આવવાની અને તેનો રીતસરનો હલ્લો થયાની ઘોષણા તો તમે જ બધા કરતા હતાને? બાકી મેં તો એથી બરાબર ઊંધું જ કહ્યું હતું. એટલે આ બાબતમાં જો કોઈએ પણ બચાવ કરવાનો હોય તો એ મારે નહિ—બીજાએ છે.’

હું ધીમેથી હસ્યો.

મેં કહ્યું: ‘ખરું છે. આવી સુંદર રાત્રિ જીવનમાં બહુ થોડી જોવા મળી છે. એ વેંત જેવડી કેબિનમાં કેમે રહેવાયું જ નહિ.’

સીતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું:

‘એકચિત્તે કરેલી કોઈ પણ પ્રાર્થના કદીપણ વ્યર્થ જતી નથી, આજે ફરી એ સિદ્ધ થયું.’

મને શંકા થઈ મેં પૂછ્યું: ‘તું શું એકચિત્તે એવી પ્રાર્થના કરતી હતી કે આપણને ઊંધ ન આવે?’

સીતાએ ધીમેથી હસીને મુખ નીચું ઢાળ્યું, અને બીજી જ પળે વિશાળ વિસ્તૃત જલધિ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી કહ્યું: ‘આહા! આજે મારી આંખો ધન્ય થઈ, શ્રીકાન્તબાબુ!’

હું થોડીવાર નીરવ બની જોઈ રહી બોલ્યો: ‘સન્યાસી ઠાકુર જોરથી ઢાલ પીટતા હશે, નહિ?’

સીતા બોલી: ‘ના, તેઓ કેબિનમાં નથી.’

મેં નવાઈ પામી પૂછ્યું: ‘કેબિનમાં નથી! એટલે? કેક ઉપર પણ તેઓ નથી દેખાતા.’

સીતા નિશ્ચિંતભાવે બોલી: ‘તેઓ ક્યાં હશે એ બાણવાનું મને જરાયે કુતૂહલ નથી.’

આમ કહી સીતા વિસ્ફારિત દષ્ટિએ સમુદ્ર ભણી જોઈ રહી.
પરંતુ મારા વિસ્મયની હવે હદ ન રહી.

થોડીવાર શાંત રહી મેં કહ્યું: ‘એ ચિંતાનો વિષય છે, સીતા !
સંન્યાસી ઠાકુર જો કેબિનમાં પણ ન હોય, અને તું કહે છે કે નથી,
અને કેકમાં પણ તેઓ દેખાતા નથી, એટલે બીજો ક્યાં તેઓ હોઈ
શકે એ મારી કલ્પનામાંયે આવતું નથી.’

સીતાએ કંઈ જવાબ દીધો નહિ.

બંને હથેલીઓ પર મોં રાખી તે એકાગ્ર દષ્ટિએ સમુદ્ર ભણી
જોઈ રહી.

મેં ચિંતાતુર બની ખૂબ મારી: ‘નિતાઈ?’

‘આવ્યો, દાદાબાબુ !’

સદા-જાગ્રત અને હોશિયાર મુરબ્બી નિતાઈચંદ્ર ઝડપથી પાસે
આવી બેઠા.

મેં કહ્યું: ‘જટાધારી ઠાકુર કેબિનમાં નથી, અહીં પણ નથી,
તો પછી એમના નાકના અવાજથી ગુસ્સે થઈને કાઈએ એમને
દરિયામાં તો નથી નાખી દીધા ને, નિતાઈ?’

નિતાઈ કંઈ બોલે તે પહેલાં જ સીતા મીઠું હસી પડી.

નિતાઈ ચિંતારહિત સ્વરે બોલ્યો: ‘જટાધારી બાબા તપસ્યા
કરે છે.’

‘તપસ્યા કરે છે ? પણ ક્યાં ?’ મેં નવાઈ પામી પૂછ્યું.

નિતાઈ હાથ લાંબો કરી જહાજનો આગલો ભાગ દેખાડી
બોલ્યો: ‘ત્યાં ઢગલો દેડકાંનાં બચ્ચાં પડ્યાં છે, એની વચમાં બેસીને
તેઓ તપસ્યા કરે છે.’

મારું મન નિશ્ચિંત થયું.

નિતાઈચંદ્ર શંકાનું સમાધાન કરી પોતાની જગાએ જતા રહ્યા.

સીતા મૃદુ હાસ્ય કરી બોલી: 'જટાધારી કાકાના જેવા એક વિરાટ પુરુષને કાંઈ ગુપત્યુપ દરિયામાં નાખી દે એવો ઉદ્ધત ભય તમારા મનમાં કેવી રીતે ધર કરી ગયો, શ્રીકાન્તબાણુ?'

મેં ધીમું હસીને કહ્યું: 'તેમના નાકમાંથી નીકળતો ભયાનક અવાજ સાંભળી માણસનો મિનજ બગડી જાય અને એ બેપરવા બની કંઈનું કંઈ કરી નાખે એમાં મને જરાપણ વિચિત્ર નથી લાગતું, સીતા.'

સીતા માત્ર આટલું બોલી: 'છે તો એવું.'

હું આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર મૂંગો બેસી રહ્યો.

થોડીવાર પછી સીતા બોલી: 'વારૂ શ્રીકાન્તબાણુ, ઓચિંતાનું જો જહાજ અહીં ડૂબી જાય તો?'

મેં લાપરવાહ બની કહ્યું: 'ડૂબી ચે જાય.'

'ડૂબી તો જાય—પણ ડૂબી જાય તો શું થાય?' સીતાએ શાંત સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો,

મેં કહ્યું: 'થાય શું વળી! જેઓ તરાપો કે લાઈફબોટના સૌભાગ્યથી વંચિત રહી જશે, તેઓ થોડો સમય તરીને થાકી પડશે, અને પછી ધીરે ધીરે અતલના અનંત તળિયે પહોંચી જશે. અથવા તો એટલું બધું બને એ પહેલાં જ મગર કે શાર્ક કે એવા બીજા જળચરના પેટમાં એ પહોંચી જશે.'

પૂર્ણ ચંદ્રના પ્રકાશમાં હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો કે મારું નિષ્કુર વર્ણન સાંભળી સીતા જોરથી ધ્રુજી ગઈ હતી.

થોડીવાર પછી તે બોલી: 'કહે છે કે આ જહાજ પર લગભગ બે હજાર ડેક-મુસાફર છે. લાઈફબોટ અને તરાપાનું તમે જે કહ્યું તે તો માત્ર પહેલા અને બીજા વર્ગના નસીબદારોને

માટે જ નક્કી થયેલું છે. પરંતુ જેઓ સંખ્યામાં વધારે છે, જેમણે એકંદરે સરવાળે એટલો બધો પૈસો આપ્યો છે કે એના જોરથી આવડી મોટી આગબોટ કંપની દિવસે દિવસે ફૂલતી જાય છે, તેમને જ બચાવવાનો કંઈ પણ બદોબસ્ત આ જહાજ પર નથી ! આ કેવી નસીબની વક્તા છે ! હું સાચું કહું છું, શ્રીકાન્તબાણુ, જો આ મુસાફરીમાં વહાણુ ફૂળે તો હું કેમે કાઈ તરાપો કે લાઈફબોટની મદદથી બચવાનો પ્રયત્ન નહિ કરું. હું આ બે હજાર ગરીબ, નિરાધાર, મૂંગાં માનવીઓના ભેગી હાથ પગ પછાડીશ, પછી થાકીને અતલના તળિયે જઈ બેસીશ, કે પછી કાઈ શાર્ક કે મગર કે બીજા કાઈ નરમાંસાહારી જળચરના પેટમાં પહોંચી જઈશ—તો પણ કેમે આ અન્યાય કખૂલ નહિ કરું.’

હું નવાઈ પામી સીતાના મોં સામે જોઈ રહ્યો હતો. સીતાના મોં પર જે કરુણ ઉલ્લાસ ફૂટી નીકળ્યો હતો, તે જેવો અપૂર્વ હતો, તેવો જ સુંદર પણ હતો.

મેં કહ્યું: ‘પરંતુ એથી કંઈ લાલ નહિ થાય, સીતા.’

‘ભલે ન થાય—પણ શાન્તિથી મરી તો શકીશને ! અમાનુષી અન્યાયી હુકમને હું તાબે થઈ નથી એટલું તો મગજમાં રહેશેને ! એમાંથી મને સાન્ત્વન મળશે. એથી વધારેના બીજા કાઈ ફળની હું આશા રાખતી નથી.’

આમ કહી સીતા થોડોવાર મૂંગી રહી.

પછી એકાએક ટટાર થઈ બેસીને તે બોલી: ‘પરંતુ આ તે કેવો અન્યાય, કેવો અત્યાચાર, કહો જોઈ ? હિંદુસ્તાનની રેલવેઓ જુઓ જોઈ, ત્યાં પણ બરાબર આવી જ વ્યવસ્થા. જે લોકો કરોડો કરોડો રૂપિયા રેલવે કંપનીને આપે છે, તેમને માટે બેસવાની કંઈ સારી વ્યવસ્થા જ નહિ. અને જે થોડાક ગણ્યાગાંઠયા નસીબદારો, જેઓ તેમના પ્રમાણમાં નહિ જેવો ભાર વેઠે છે, તેમની ખાતર-

અરહાસ્તનો પાર નથી ! જોજોને તમે, આ જ પાપે આ બધી કંપનીઓ દુઝશે, દુઝશે તે દુઝશે !’

બોલતાં બોલતાં સીતા ઉશ્કેરાઈ જઈ શાંત થઈ.

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘તું બરાબર સામ્યવાદીઓના જેવું બોલે છે, સીતા.’

સીતા એકદમ મધુર સ્વરે હસી પડી.

તે બોલી : ‘સામ્યવાદથી તમે એટલા ડરે છો કેમ ?’

મેં નિર્મળ ભાવે કહ્યું : ‘કાઈપણ વાદથી હું ડરતો નથી, હું તો માત્ર નિર્વિવાદે જીવવા ચાહું છું.’

સીતા હસી પડી.

તે બોલી : ‘એ નહિ બને, શ્રીકાન્તબાબુ. માણસ—સામાજિક માણસ કદી પણ નિર્લિપ્તભાવે રહી શકતો નથી. તેને કાંતો આ, કાંતો પેલું માન્યા વગર છૂટકો જ નથી. નિર્વિવાદ શબ્દનો અર્થ ત્યાં કંઈ જ નથી.’

મેં કહ્યું : ‘કદાચ નહિ હોય. પરંતુ એ ‘ત્યાં’ સિવાય પણ માણસે રહેવાની જગા નથી એમ નહિ. અને ત્યાં વાદવાદીનું કંઈ જ સ્થાન નથી, સીતા.’

સીતા મીઠાશબ્દો હસી પડી.

તે બોલી : ‘એ જગા માણસને માટે નથી, શ્રીકાન્તબાબુ ! જેમને માટે છે—તેમને ભગવાને પુષ્કળ સંખ્યામાં ત્યાં મોકલી દીધાં છે.’

મેં પૂર્વના આકાશ ભણી નજર કરી જોયું તો ક્ષિતિજમાં ઉપકાળની ક્ષીણ સુવર્ણ-રેખા ફૂટી નીકળી હતી.

મેં સીતાની ભણી જોયું. હું સમજી ગયો કે તે મારા જવાબની રાહ જોઈ રહી છે. મેં કહ્યું : ‘માણસ જ્યારે તમામ વાદની બહાર નીકળી જાય છે, ત્યારે વન જ એનું એકમાત્ર નિવાસસ્થાન

અની જાય છે, સીતા. વનના વારસ એટલે કે જીવજંતુઓ તે વખતે પછી માણસની ઈર્ષ્યા કરતાં નથી, માણસના પ્રવેશને તેઓ અનધિકાર સમજતાં નથી. માનવજંતુ અને વન્યજંતુ હળીમળીને પછી રહે છે. તેં શું પ્રાચીન સમયના ઋષિમુનિઓના તપોવનવાસની વાત, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સંસારી મનુષ્યોના વનગમનની વાત વાંચી નથી ?

સીતા ધીમું હસીને બોલી: ‘વાંચી છે. પરંતુ તમારી બાબતમાં એ બધાઓનો દાખલો આપવો એ બિલકુલ અનધિકાર ચર્ચા છે— એ વાત સમજવા માટે જ અત્યાર સુધી હું પ્રયાસ કરતી હતી. પરંતુ હવે બહુ થયું. પૂર્વમાં જુઓ, સવિતાનારાયણના પુનરાગમનને હવે બહુ વાર નથી. આખી રાત બેસાડી રાખ્યા પછી હજી પણ તમને ખેંચી રાખી અત્યાચારની માત્રા બહુ વધારવાની ઇચ્છા નથી.’

આમ કહી સીતા હસતી હસતી ખુરશીનો ત્યાગ કરી બેઠી બેઠી થઈ ગઈ.

હું પણ સાથે સાથે બેઠો થયો. મેં કહ્યું: ‘તેં મને ખેંચી રાખ્યો છે એવું તેં શાથી ધારી લીધું ?’

ચાલતાં ચાલતાં સીતા ખડખડ હસી પડી. હસવું બંધ થતાં તે બોલી: ‘ધારી લેવાનું શું વળી ! સત્યને શું કંઈ અલંકાર પહેરાવી જોવું પડે છે ? ખરી મજા તો !’

મજા જ તો ! આખી રાત જાગરણ કર્યા પછી જ્યારે કેબિનમાં જઈ પથારીમાં પડ્યો, ત્યારે ખીન્ને કંઈ પણ વિચાર આવે તે પહેલાં જ હું બેઠી ગયો.

બિંધ બિડી નિતાઈચિંદ્રની ખૂંમોથી. જગીને જોઈ છું તો તે એક પ્યાલો ગરમ ચા લઈ મને ખોલાવી રહ્યો હતો.

કેબિનની નાનકડી ગોળ બારીમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ અંદર આવતો હતો. ખૂબ દિવસ ચડતા લગી બંધો છું સમજી હું પથારીમાં ઝડપથી બિડી બેઠો થઈ ગયો.

મેં કહ્યું: ‘કેટલા વાગ્યા, નિતાઈ?’

નિતાઈએ જવાબ દીધો: ‘અગિયાર. વાહવા! કેવી બિંધ છે તમારી, દાદાબાબુ. એક કલાકથી ગરમ ચા લઈ આવી ખૂમાખૂમ કરું છું—બિંધ તમારી કશાથી યે બિડતી નથી!’

મેં કહ્યું: ‘તો તો હવે એ ગરમ રહી નથી, નિતાઈ. પરંતુ ચા હમણાં પાછી લઈ જ, હું સ્નાનાત્મિક કર્યા પહેલાં કંઈ જ ખાતો નથી.’

આમ કહી હું જમીન ઉપર બિતરી બેઠો રહ્યો.

નિતાઈ મેં ચડાવી બોલ્યો: ‘દિલ્લિમણિએ એવો હુકમ કર્યો

છે કે પહેલાં જરા ગરમ ચા પી લઈ તમારે જે કરવું હોય તે કરજો. જટાધારી બાબાએ પણ એવું જ કહ્યું છે. ’

મેં કહ્યું: ‘એમનો સૌનો હું ઉપકાર માનું છું. પરંતુ તું અત્યારે જા. હું સ્નાન પતાવી લઉં. ’

નિતાઈ બહાર નીકળી ગયો.

એકાએક મારા મનમાં ભૂતકાળની સ્મૃતિ જાગૃત થતાં, મારા તમામ ઉત્સાહ પલકમાં અલોપ થઈ ગયો. અગિયાર વાગી ગયા ! તો એમાં નુકસાને શું છે ! મારું મેં જેવા કાણુ વાટ જોતું બેસી રહ્યું છે જે ?

હું આખો દિવસ ઊંઘમાં જ કાઢું તો યે શું ખાદું મોળું થઈ જવાનું છે ? કશું યે નહિ. માત્ર ત્રણ વરસ પહેલાં, દરેક કામકાજમાં નક્કી કરેલા સમય કરતાં પાંચ મિનિટ પણ વધારે થવા પામતી તો એક જણ કુરુક્ષેત્ર મચાવી મૂકતું, ને રડી કકળી ધમાધમ કરી મૂકતું. પણ આજે તો એ બધાની સર્વ પૂર્ણાહુતિ થઈ ગઈ છે. તો પછી હવે બીવાનું શાનું ?

થોડા વખત પહેલાં આખી રાત અનિદ્રાને બહાને જાગતાં જ બેઠાં બેઠાં પસાર કરી છે, તે અત્યારે યાદ પણ નથી. આવું અસંભવિત પણ જો સંભવિત બની શક્યું છે, તો આજે આખો દિવસ ખાધા વગર ઊંઘમાં જ કાઢું તો યે એમાં શું ખોટું છે ?

મારું મન આ તમામ બંધનોથી મુક્ત એવી ઉચ્છૃંખલ સ્વાધીનતાના મોહમાં લીન થઈ ગયું. હું એક કાચ ઉપર નિશ્ચિત મને બેસી પડ્યો. મને થયું, આ અદ્ભુત સ્વાધીનતા મારા જીવન ભરના અનુભવની અંદર શું એક મહામૂલો સંગ્રહ નથી ? મારે માટે કાઈ રાહ જોતું બેઠું નથી, અને કાંઈને પણ માટે રાહ જોવાની

મને કંઈ પડી નથી ! આવું આ જીવન—એને અસહ્ય સમજવું ઉચિત છે કે પછી સુસહ્ય સમજવું ઠીક છે ? મારા આ કાયડાનું કાણુ સમાધાન કરશે ?

કેબિનના બારણે ધીમેથી હાથ ઠોકવાનો અવાજ થતાં મારો વિચારવિલાસ પૂરો થઈ ગયો. ફરી પાછો નિતાર્ધ વગર કારણની વ્યભ્રતા દેખાડવા આવ્યો છે સમજી, મારું મન ખાટું થઈ ગયું. પરંતુ તે અગટ કરું તે પહેલાંજ શ્રીમતી સીતાનો કંઠસ્વર સંભળાયો.

‘હું અંદર આવું, શ્રીકાન્તબાબુ ?’

બીજીજ પળે બારણું ઊઘડી ગયાં.

જોયું તો લાંબા, ભમરાના જેવા કાળા, ભીના કેશ પીક પાછળ પાથરીને, એક સાગરના જેવી નીલ સાડીમાં અપૂર્વ સૌન્દર્ય—મંકિત થઈને, શિદ્ધીએ ઘડેલી આરસ પથ્થરની માનસપ્રતિમા સમી, શ્રીમતી સીતા પ્રસન્ન દીપ્ત હિમસથી તરબોળ મુખે, વિશાળ આંખો વડે વિસ્મયભરી દષ્ટિ નાખતી ઊભી હતી.

પલકમાં મનમાંથી તમામ ખટાશ નીતરી ગઈ. હું શરમીદો બની હસીને ઊભો થઈ ગયો.

સીતા નવાઈ પામી બોલી : ‘તમે તે કેવા ભયંકર ઊંઘણુશી છો, શ્રીકાન્તબાબુ ! હજી આંખ મોં પણ ધોવાં નથી ? શું થયું છે તમને કહો તો ? આવું થવાનું જાણતી હોત તો કદાપિ તમને—’

આમ કહી વાક્ય અધૂરું રાખી સીતા થોડીકવાર ઊભી રહી, પરંતુ મારી તરફથી કંઈજ બચાવ ન નીકળ્યો એટલે ફરી બોલી :

‘જાઓ, ઝટપટ સ્નાનાલ્લિક પતાવી લો. અહીં જટાધારી કાકાએ કંઈ નહિ તો યે પાંચસો વખત તમારી ખમર કાઢી હશે.’

હું કંઈ જોલવા ગયો, પરંતુ એક અક્ષરે જોલી શક્યો નહિ. લાંબાકાળથી ગુમાવેલા ભૂતકાળના ક્યા અનુભવે ફરી જીવન ધારણ કરી આંખોમાં જરાળા સળગાવી દીધી એની મને ખબર નથી. મેં ઝડપથી બાથરૂમમાં પ્રવેશ કર્યો.

સ્નાન પછી મારા દેહ અને મનનો તમામ થાક ઊતરી ગયો. પછી આહ્લિક અને પ્રાતઃકર્તવ્ય સમાપ્ત કરી જ્યારે ઊડી ઊભો થયો, ત્યારે મારા દેહ ને મનમાં ક્યાંય પણ ચિલકુત્ર થાકની ગંધ સરખી જોવા જડી નહિ.

મને બાથરૂમમાં પેસતો જોઈ સીતા કેબિનમાંથી બહાર નીકળી ગઈ હતી.

હું તીવ્ર ક્ષુધાનો અનુભવ થતાં જહાજના ડાઈનિંગ રૂમમાં જવું કે નહિ તેનો વિચાર કરતો હતો, એવામાં બહારથી નિતાઈએ કહ્યું: 'હું ક્યારનો ઊભો છું, દાદાબાબુ.'

સમજી ગયો કે મુરખી મહાશય બારણાની ફાટમાંથી મારા પર ધ્યાન આપી રહ્યા હતા.

મેં હસીને કહ્યું: 'ઊમા છે તો હવે અંદર આવી બેસી શકા છે, નિતાઈ.'

નિતાઈ કેબિનનું બારણું ઊઘાડી બોલ્યો: 'થું કહો છે, દાદાબાબુ ! હું થું બેસવા માટે ઊભો રહ્યો છું એમ ! ચાલો, દિદિમણિ તમારી વાટ જોતાં બેસી રહ્યાં છે.'

મેં કહ્યું: 'ભલે, તમારી ચા હવે લઈ આવ.'

નિતાઈ ઉદાસ મુખે બોલ્યો: 'નાહકનું મોઢું કરી, તમે દિદિમણિનો ગુસ્સો વધારો છે, દાદાબાબુ ! ત્રણ વખત પાણી ગરમ કર્યું છે, ત્રણ વખત ઠંડુ થઈ ગયું છે, ફરી જો ઠંડુ થશે, તો...'

આમ બોલતાં બોલતાં તે એકાએક પાછળ નજર કરી, ઝડપથી કેબિનમાંથી બહાર નીકળી જઈ ઊભો રહ્યો.

નવાઈ પામી જોયું તો હસતે મોઢે શ્રીમતી સીતા ઊભેલી હતી. સીતા શાંત સ્વરે બોલી: 'કમ, ચાલો.'

હું સમજી ગયો કે હવે છૂટકો નથી.

નિતાઈચિંત્રે જે કહ્યું હતું કે નાહકનું મોકું કરી—સીતાના મોં સામું એકવાર નજર કરતાં જ હું એ વાત નિશ્ચિતપણે સમજી ગયો. મેં કહ્યું: 'ચાલ.'

હું બીજા વર્ગનો મુસાફર છું. સીતા પહેલા વર્ગમાં લઈ જાય છે. પહેલા વર્ગની કેબિનો બીજા વર્ગની કેબિનો કરતાં સ્વાભાવિક રીતે જ મોટી અને પહોળી હતી. વધારામાં તે સારી રીતે સજ્જત હતી પણ હતી.

સીતાની પાછળ પાછળ તેની કેબિનમાં પ્રવેશ કરતાં જે નજરે જોયું, તે જોઈ હસ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

સીતા બંને ભમરો સંક્રાંતિ બોલી: 'હસો છો શું? ચાલો, જમવા બેસો.'

મેં બેસીને કહ્યું: 'પરંતુ આટલું તો મારો બે દિવસનો ખોરાક છે. એટલે નાહકનું બગાડવાથી તમને ભલે કશું નુકશાન ન થતું હોય, પણ લાભે કશો થવાનો નથી.'

સીતા મોં બગાડી થોડુંક ખાવાનું જરા દૂર ખસેડી દઈ બોલી: 'જુઓ, મારાથી હવે વધારે ઢીલ ખમાય એમ નથી. કેટલા વાગ્યા છે તે જુઓ છો! હવે દયા કરી મારું ગઈ રાતના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું કરો.'

જો કે એવું પૂછવાનું મન તો થયું કે મેં નથી ખાધું એટલે તારે ભૂખે મરવાની શી જરૂર હતી, અને ફરીફરીને 'તારેજ લીધે મેં કાલ આખી રાત ઊંઘ્યા વગર જાગરણ કર્યું છે' એમ ફરિયાદ કરવાનું એ શું કામ હતું ?

પરંતુ એ ઇચ્છા થંભાવી દઈ મેં આહારમાં મન પરોવ્યું.

સીતા ખોલ્યા ચાલ્યા વગર એક પછી એક ડિશ મારી આગળ સરકાવતી જ રહી. જીવનમાં હું માત્ર એક જ વિલાસનો દાસ થયો હતો, અને તે આ;—ભોજનવિલાસ. જીવનમાં ઘણું ગુમાવ્યું છે, ઘણાયનો ત્યાગ કરી શક્યો છું, પરંતુ આ વિલાસ તરફ જેવો અનુરાગ પહેલાં હતો, તેવો જ આજે પણ છે, તેમાં બિલકુલે વ્યક્તિકમ થયો નથી.

ભૂખ્યો રહું એ ભલે, પરંતુ ખોરાકના પદાર્થમાં જરા પણ અશુદ્ધિ મારાથી સહન થવાની નહિ. મારે ઘણી વાર એવો આક્ષેપ સહન કરવો પડ્યો છે કે હું આહારની બાબતમાં સનાતની છું. સ્પર્શસ્પર્શ સંપ્રદાયનો જાણે કદર પડે ! આને લીધે મારે ઘરમાં ને બહાર પણ અનેક મશ્કરીઓ સહન કરવી પડી છે, તો પણ ટેવ છોડી શક્યો નથી.

પરંતુ એથી કરીને એમ માની લેવાનું નથી કે જહાજના બખરચીએ બનાવેલી ચાનો હું કદી સ્પર્શ જ ન કરું; એવું મરજદી પણ મારામાં કદી પણ હતું નહિ, આજે છે પણ નહિ. પરંતુ જટાધારી બાબાજીને માટે જે ખોરાક લઈ જવાતો જોયો હતો, તે તો હું કાઈ પણ કાળે નહિ ગ્રહણ કરું—ઉપવાસ કરી મરી જઈ તો ભલે.

મૂંગા મૂંગા જમવાનું પતાવી દઈ, મોં ઊંચું કરી મેં સીતાની સામે જોયું. તેના મુખ ઉપર તૃપ્તિની છાયા ચમકતી દેખાઈ. જગતની આખી નારી જાતિ, સામે જેસી સ્વજનને જમાડી તૃપ્તિ પામે છે,

પરંતુ એક અનાત્મીયને પણ જમાડી તૃપ્તિ પામતી હોય એવી તો મને લાગે છે કે એક માત્ર બંગાળ દેશની જ લક્ષ્મી-સ્વરૂપિણી બાલિકાઓ છે. નહિ તો, સીતાના મુખ પર, માત્ર સીતા જ શા માટે, મારા ભટકતા જીવનમાં અનેકવાર અનેક દયામયી બંગાળી માતાઓના મુખ પર આવી જ તૃપ્તિનો પ્રકાશ જોવાને હું ભાગ્યશાળી થાત નહિ.

મેં શાંત સ્વરે કહ્યું: ‘હવે ઊઠું. પરંતુ ઊઠવાની શક્તિ પણ બાકી રાખી હોય એવું નથી લાગતું.’

સીતાના મોં પર મૃદુ હાસ્યની રેખા ફૂટી નીકળી.

તે બોલી: ‘વાર, ઊઠો. જરા જટાધારી કાકાને મળતા જજો. તેઓ કેટલીયે વાર—’

હું બહાર નીકળતો હતો, ચમકીને ઊભો રહી ગયો, બોલ્યો: ‘અબર કાઠી ગયા છે. પરંતુ હમણાં જ જો એમના અપ્પરમાં જઈને પડીશ તો જો ખાધું છે તે હજમ કરવાનો અવસર પછી નહિ મળે. એટલે જરા ફરી આવીને એમની સાથે વાતો કરવા બેસીશ.’

સીતા હસીને બોલી: ‘ડેક પર હશે ને ! ભલે, થોડી વારમાં હું પણ આવું છું.’

મેં બહાર નીકળીને જોયું તો નિતાઈચિંદ્ર હસતે મોઢે મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા. મેં કહ્યું: ‘તેં ખાધું, નિતાઈ?’

નિતાઈ ગાલભરી હસીને બોલ્યો: જટાધારી બાબા પેટ બંધ કરી બેઠા છે. માત્ર બેક પાંઉરોટી અને અડધોક શેર માખણ ખાઈને સૂઈ ગયા છે. બાબા ઠાકુરને માટે આણેલું ખાવાનું બધું નકામું જશે સમજી મને પરસાદ કરી આપ્યું હતું.’

મેં નવાઈ પામી કહ્યું: 'પેટ બંધ કર્યું છે, અને છતાં અડધો શેર માખણ ખાધું છે, નિતાઈ? છેવટે નાડી બંધ ન થઈ જાય, જોજો.'

નિતાઈએ ફડફડ શું કહ્યું, હું કંઈ સમજી શક્યો નહિ. કદાચ નાડી બંધ થવાની પ્રાર્થના તેણે કરી હશે.

હું ડેક પર આવી પહોંચ્યો.

ઘડિયાળ તરફ જોયું તો એક ઉપર દશ મિનિટ થઈ હતી. ડેક ઉપર માત્ર ત્રણેક યુરોપિયન બાલકબાલિકાઓ બેસીને વાતો કરી રહ્યાં હતાં.

સમુદ્ર ભણી નજર કરી જોયું તો ગભીર નીલ જલરાશિ દિગંત સુધી વ્યાપીને સૂર્યના પ્રકાશમાં ઝગઝગ થતો હતો. જહાજ પૂરે જોસથી ગતિ કરી રહ્યું હતું.

હું એક ડેક-ચેર પર બેસી પડ્યો.

એકલ જીવનમાં ચિંતા-બ્યાધિ જેવી ભયંકર જવાળા બીજી કંઈ નથી. માત્ર ચિંતા, ચિંતા ને ચિંતા ! ભૂતકાળની સાથે કટકટલી સેંકડોવાર—વાર અતેડાં કર્યાં છે તેનો કંઈ શુભાર નથી. ભૂતકાળથી હું હવે બીવા લાગ્યો છું. વર્તમાન મારી આગળ ઉદ્દેશહીન ગતિમય છે. ભવિષ્ય વિષે માથું પકવવાની ઈચ્છા કંઈ કાળે મને હતી નહિ, આજે પણ નથી.

ભગવાને જેના નસીબમાં સંસાર સુખ લખ્યું નથી, તેણે

સંસારી બની શાંતિમય જીવન ગાળવાનો પ્રયાસ કરવો એ કેવો હાસ્યાસ્પદ છે, કેવો દુઃખદાયક છે તે ભગવાને મને અતિ સ્પષ્ટ રૂપે સમજાવી દીધું છે. હું મુક્તિ પામ્યો છું. હું મુક્ત છું! હું સ્વતંત્ર છું! મારું પૂંઠળનું આકર્ષણ લુપ્ત થઈ ગયું છે, સામેનું પ્રતોભન રૂપ ખોઈ બેઠું છે. હું ગતિમય હોવા છતાં ગતિશૂન્ય સ્થવિર બની ગયો છું. હું મારામાં જ પૂર્ણ છું, મારે બીજું કંઈ પ્રયોજન નથી, મારા જમા ખરચનાં ખાનાંનો સળવાળો મળી ગયો છે.

‘ઓહ શ્રીકાન્તબાબુ!’

મારી પાછળથી ઓચિંતાનો ગંભીર સ્વર સંભળાતાં, મેં ચમકીને પાછળ ફરી જોયું તો લાંબી લટકતી જટાવાળા, ભગવાં વસ્ત્રવાળા, કદાવર વિશાળવપુ પુરુષ શ્રીમત્ જટાધારી બાબા મારી પાછળ ઊભા રહેલા હતા.

હું ગભરાઈને ઊભો થઈ ગયો, અને માથું નમાવી બે હાથ કપાળે અટકાડી નમસ્કાર કર્યા. પછી વિહ્વળ નજરે એક વખત ચારે તરફ નજર કરી, પરંતુ તેમનો દેહભાર વહન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે એવું કંઈ જ આસન ન દેખાવાથી મેં માથું ખંજવાળી કહ્યું: ‘ઓહ, ક્યાં આપને બેસાડું, કહો!’

જટાધારીના મુખ પર મૃદુ હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું.

તેઓ બોલ્યા: ‘ગભરાઓ નહિ, શ્રીકાન્તબાબુ, શ્રીમાન નિતાઈ-ચંદ્રની ઉપર એ ભાર નાખીને આવ્યો છું. આ આવી પહોંચ્યા બાબુજીવન.’

એમ કહી ખાંધે ગાલીચો લઈને ઊભેલા નિતાઈ તરફ જોઈ તેમણે ફરીને કહ્યું: ‘ત્યાં નહિ, અહીં લઈ આવ, ભાઈ!’

ગાલીચા ઉપર બેસીને શ્રીમત્ જટાધારી સ્વામી બોલ્યા: ‘તમે ખિનસંક્રાંતિ તમારી ડેક-ચેર પર બેસી શકશો, શ્રીકાન્તબાબુ.’

હું બેસવાની જ બાબતનો તે વખતે વિચાર કરી રહ્યો હતો. કારણકે ગાલીચો એવી રીતે વાળીને નિતાઈચિંદ્ર પાથરી ગયો હતો કે બાબાજી બેઠા પછી બીજા માણસને માટે સ્થાન—સંક્રાંતિ થવો તો દૂર રહ્યો, પણ ગાલીચાનો કોઈ ખૂણો સરખોયે બહાર દેખાતો નહોતો. વધારામાં, એક સંન્યાસીની સામે ઉચ્ચાસને બેસવાનો વિચાર પણ મારું સંસ્કાર—બદ્ધ મન કરી શકતું નહોતું.

હું મૂંઝવણમાં પડી ગયો હતો.

‘ બેસો. ’

એવા ગંભીર સ્વરે જટાધારીએ આ શબ્દો કહ્યા કે તે વિનતિ છે કે આજ્ઞા તે હું સમજું તે પહેલાં જ, હું ડેક—ચેર પર બેસી ગયો.

જટાધારી બાબા જરા હાસ્ય કરી બોલ્યા: ‘ સીતા મૈયાને સાદ દેતો આવ્યો છું, હમણાં જ આવશે—જરા ખમો. સીતા આવે કે ચર્ચા શરૂ કરીશું. ’

હું મનમાં મનમાં બોલ્યો: ‘ તથાસ્તુ ! ’

શ્રીમતી સોતા થોડાજ વખતમાં આવી હાજર થઈ ગઈ, અને કાઈ ના પાડે તે પહેલાં જ, તે સંન્યાસીની સામે ડેકના પાટિયા ઉપર બેસી ગઈ. હું ના કહેવા જતો હતો પણ રહી ગયો. મને થયું, ધનિકની કન્યાને કીમતી વસ્ત્રની જો દરકાર ન હોય, તો મારા ના કહેવાનું કાંઈ તર્કયુક્ત કારણ હયાતી ધરાવતું નથી.

સંન્યાસી ઠાકુર મારી સામે ઘડોબર જોઈ, મંદ હાસ્ય કરતા બોલ્યા: ‘એવી જ માયામય દુનિયા છે, શ્રીકાન્તબાણુ! માણસ તુચ્છ વસ્તુ પ્રત્યે હમેશાં એટલી બધી કાળજી રાખે છે, પરંતુ એ પોતે જ કેવો ક્ષણિક, ક્ષણભંગુર છે તેનો એ ભૂલથી પણ કદી વિચાર કરે છે ખરો?’

બાબાઠાકુરનું ઉચ્ચ પ્રતિનું આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળી મારું મન ખરાબ થઈ ગયું.

મેં કહ્યું: ‘એક દિવસ મરવાનું છે ધારી માણસ જો દરેક બાબતને તુચ્છ સમજી અવગણના કરતો કહે, તો આ પૃથ્વી, અતિ

મોટા હતભાગીને માટે પણ વસવા જેવી નહિ રહે. માણસ અને પશુની વચ્ચેનો તમામ ભેદ ભુંસાઈ જશે, સમાજ વ્યવસ્થા ઊંધી વળી જશે અને માણસ ઉઠાસીન બની જશે.’

જટાધારીના મુખપરનું હાસ્ય હજીયે તેવું ને તેવું હતું. તેઓ બોલ્યા: “ તો તેમાં તમને વાંધો શો છે, શ્રીકાન્તબાબુ ? તમે તો, કહે છે કે સંસાર ત્યાગ કરી નિરૂદ્ધેશ યાત્રા શરૂ કરી દીધી છે. પછી પૃથ્વીનું શું થશે ને શું નહિ થાય એ વિષે માથું પકવવા માટે તમારી પાસે કંઈ દલીલ છે એ કહેશો ? ”

હું હમેશાં આ દલીલ વસ્તુથી દૂર ભાગતો રહેવાનું પસંદ કરું છું. પરંતુ હું તમામ અન્યાયો સહન કરી શકું છું, નથી કહી શકતો માત્ર ઇરાદા પૂર્વકનો દંભ.

મેં જોયું તો સીતા બેધ્યાન પણે સમુદ્ર બાણી જોઈ રહી હતી. તે અમારી ચર્ચા સાંભળે છે કે નહિ એ વિષે હું કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય કરી શક્યો નહિ.

મેં કહ્યું: ‘ સંસારી જીવન સાટું કે સંન્યાસી જીવન સાટું, એ વિષે ઘણી દલીલો, ને ઘણા વાદવિવાદો થઈ ગયા છે. એટલે એ વિષે ચર્ચા કરવાનું કાંઈ જ ફળ મને દેખાતું નથી. પરંતુ આપ જુઓ કે ન જુઓ, પણ અમે તો જોઈ શકીએ છીએ કે સંસારનાં માનવીઓ, સમાજનાં માનવીઓ આજે અત્રના કેવા ભયંકર અભાવથી દુઃખી થઈ રહ્યાં છે. અસંખ્ય દરિદ્ર લોકોની અંદર, જે થોડાક મૂઠી-ભર ધનિકો ધનનો વગર કારણે અપવ્યય કરે, તો મને ખાતરી છે કે તેઓ અક્ષમ્ય અપરાધના અપરાધી બને છે. ’

એકાએક સીતા મૃદુ અવાજ કરી હસી પડી, બોલી: ‘ તમે સામ્યવાદીઓની દલીલનો ઉપયોગ કરો છો, શ્રીકાન્તબાબુ. ’

જટાધારી જોરથી હસીને બોલ્યા: ‘ તે જ શ્રીકાન્તબાબુને ચીડવ્યા છે, મા. ’

‘ મેં ? ’

સીતાની ભમરો સંક્રાન્તિ ગઈ.

જટાધારી બોલ્યા: ‘ હા, મા, તેં. તેં આસન પાથર્યા વગર આ કીમતી સાડી ધૂળવાળી કરી એથી તેઓ એ ભયંકર અપવ્યય સહન ન કરી શકવાથી—ખીજઈ ગયા છે. ’

સીતાના આખા ચહેરા પર વિસ્મય ઝુટી નીકળ્યો. તે મારા મુખ પર એનાં કમળનયનની વિશાળ નજર ચોંટાડી બોલી: ‘ અહીં તો ધૂળ નથી, શ્રીકાન્તબાબુ, ’

મેં શરમીંદા બની કહ્યું: ‘ તારું દષ્ટન્ત જવા દઉં, તો પણ હું એવો દૃઢ અભિપ્રાય ધરાવું છું, સીતા, કે અપવ્યયને ઉત્તેજન આપવું એ કુબેરના જેવા ધનવાનને માટે પણ યોગ્ય નથી. ’

જટાધારી બોલ્યા: ‘ આ વિશાળ અનંત સમુદ્રના હૈયામાંથી જો કાંઈ એક લોટો પાણી વગર કારણે ભરી લે, તો શું તમારા અભિપ્રાય મુજબ, એ અપવ્યય અને અક્ષમ્ય અપરાધ કહેવાશે, શ્રીકાન્તબાબુ ? ’

મેં દૃઢ સ્વરે કહ્યું: ‘ વગર કારણે કંઈ પણ નષ્ટ કરવું એનું નામ જ અપવ્યય એમાં તો શંકા નથી, ઠાકુર! વળી સમુદ્ર માત્ર વિશાળ નથી, મહાવિશાળ કહો તો પણ એનું પૂરું વર્ણન થતું નથી. પરંતુ એ સીમાહીન પણ નથી, અનંત પણ નથી. હું એ વાત જોરે શોરથી કહી શકું તેમ છું કે એ કૃત્યથી અપરાધ ગમે તેવો થતો હોય, પણ આપના વિશાળ સમુદ્રમાંથી એક લોટો જળ પણ જરૂર ઓછું તો થાય જ છે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. તેનું વિશાળત્વ, વગર કારણે અપવ્યય કરવાને લીધે, લોટાપૂર પણ ઓછું તો થાય જ છે. ’

સીતા ખડખડ હસી પડી.

જટાધારી બાબા બોલ્યા: ‘ જે નુકસાન અદશ્ય છે, તેને વિષે માથું પકવવામાં જોખમ છે, શ્રીકાન્તબાબુ ! ’

મેં ધોમેથો હસીને કહ્યું: ‘ અદશ્ય રજકણ પણ આંખને પીડે છે, ઠાકુર ! કોઈ પણ નુકસાન તુચ્છ નથી. કોઈ પણ અપવ્યય સમર્થન કરવા યોગ્ય નથી. ’

જટાધારી બાબાનું મુખ ગંભીર થઈ ગયું.

તેઓ બોલ્યા: ‘ આ પૃથ્વી, આ આકાશ, આ સમુદ્રનું કંઈ જ નષ્ટ થતું નથી, શ્રીકાન્તબાબુ ! તમે કહેશો કે નષ્ટ ભલે ન થતું હોય, અપવ્યય થાય છે. હું કહું છું, અપવ્યય નથી થતો. આજે જે અપવ્યય આપણી નજરે દેખાયો, તે જ અપવ્યય ફરી આપણી નજરમાં ન પડે તેવી રીતે યથાસ્થાનની શૂન્યતાને પૂરણ કરી દેશે. અપવ્યય જેવો કોઈ પણ શબ્દ શ્રી ભગવાનના શબ્દકોશમાં નથી, શ્રીકાન્તબાબુ. ’

સીતા હસતી હતી.

તે બોલી: ‘ તમારી આ દલીલ જો કલકતામાં સાંભળવા મળી હોત કાકાબાબુ, તો અમારા ધરના મુનીમજીને દીલાસો દઈને આવી શકત. ’

સીતા શું કહેવા માગે છે એ ન સમજી શકવાથી હું તેના મોં સામે જોઈ રહ્યો.

જટાધારી બોલ્યા: ‘ તું શું કહેવા માગે છે, મા ? ’

સીતાના મોં પરની હાસ્યરેખા ઊડી ગઈ. તે બોલી: ‘ તે દિવસે મુનીમજીનું ખિસ્સુ કાતરી કોઈ બસો રૂપિયા ઉઠાવી ગયું હતું. તેઓ તો બાવરા બની છાતી ફૂટવા લાગ્યા. તેમનું એ ભયંકર નુકસાન કે અપવ્યય જે કહો તે, ખરેખર તો કંઈ જ થયું નથી. કારણ કે તેઓ પોતે બસો રૂપિયા બોઈ બેસી એટલા પ્રમાણમાં દરિદ્ર બન્યા એની ના નહિ, પરંતુ બીજો કોઈ એટલા જ પ્રમાણમાં ધનિક પણ થયો. ’

ખરોતે ? એટલે પછી નુકસાન ક્યાં થયું છે ? જો કે એમના પગારમાંથી થોડું થોડું કરી દર મહિને કાપી લઈ રાજ્યનું નુકસાન ભરપાઈ કરવામાં આવશે, તો પણ...

બોલતાં બોલતાં સીતાના કંઠના કલકલ ધ્વનિથી હાસ્યનો પ્રવાહ સજીવ બની ગયો.

સંન્યાસી ઠાકુરની દલીલ પર સીતા હસતી હતી ! એની પ્રતિક્રિયા કઈ રીતે થશે એનો વિચાર કરતાં મેં જરા ચિંતાતુર બની, જટાધારી ઠાકુર ભણી જોયું.

જોયું તો તેઓ મંદ મંદ હાસ્ય કરતા હતા. તેઓ બોલ્યા : ' તારા વર્ણનમાં જરા ભૂલ થઈ ગઈ છે, મા. '

સીતા બોલી : ' બતાવો જોઈ ? '

જટાધારી બોલ્યા : ' તમારા મુનોમના ગજવામાંથી બસો રૂપિયા ગયા છે એ વાત સાચી, એને લીધે તેઓ એટલા પ્રમાણમાં ગરીબ બન્યા છે એ પણ ખરાબર, પરંતુ મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે એ રૂપિયાને કંઈ નુકસાન થયું છે ખરું, મા ? રૂપિયાએ તો માત્ર સ્થાન પરિવર્તન કર્યું છે, એ અપવ્યય પણ નથી, એમાં નષ્ટ થવાપણું પણ નથી. અને જ્યારે રૂપિયાનું કશું થયું નથી, ત્યારે અપવ્યય કે નુકસાનનો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી, મા. '

સીતા શરમીંદી બની નીચું જોઈ રહી. તે શાંતસ્વરે બોલી : ' હવે સમજી. '

જટાધારી વિશાળ આંખે મારી સામે જોઈ બોલ્યા : ' અને તમે ? મેં મંદ હસીને કહ્યું : ' ના. કારણ કે મૂળ પ્રશ્ન સમષ્ટિગત ભાવે કાંઈ પણ પદાર્થના ઓછાવતાપણા ઉપર ઊભો થયેલો નથી. મૂળ પ્રશ્ન મારો અપવ્યયની દૃષ્ટિથી છે. જ્યારે સીતાના ગરીબ મુનોમને જીવનભર એ સામાન્ય બસો રૂપિયાનું દેવું વાળતું જ પડવાનું છે, ત્યારે એ રૂપિયા ગજવા-કાતરુના ગજવામાં રહ્યા કે ન રહ્યા, એનાથી એ

મુનીમણને કશું ચે સાન્ત્વન મળવાનું નથી, એમણે તો દેવું વાળવું જ પડવાનું છે. તેમ છતાં, આ બાપતમાં, આ ઘટનાને અપવ્યય કહેવા વિષે કાંઈને વાંધો હોય તો બલે રહ્યો, પરંતુ મુનીમ મહાશયને જે બયંકર નુકસાન અને અપવ્યય થયો છે એમાં તો કંઈ જ સંદેહ નથી, ઠાકુર મશાય !

જટાધારીએ મને પકડમાં લેવા માટે પૂછ્યું: ‘એથી શું સિદ્ધ થયું?’

‘એ થયું કે જગતમાં નુકસાન થાય છે, અપહરણ પણ થાય છે, અને જ્યારે એનો દંડ ભોગવવાની પણ વ્યવસ્થા નિયત કરેલી છે, ત્યારે અપવ્યયને માટે પણ શા માટે એવી વ્યવસ્થા ન હોવી જોઈએ, એ હું કહેવા માગતો હતો.’

બોલવું પૂરું કરી મેં સીતાની બણી નજર કરી જોયું તો એ મારા મોં સામે પ્રશંસા-ભરપૂર દષ્ટિએ નિહાળી રહી હતી.

જટાધારી બોલ્યા: ‘માયામય દષ્ટિથી જોઈએ તો એવું જ દેખાય છે એની ના નહિ, પરંતુ, શ્રીકાન્તજી, જરાક જો ગભીર ભાવે જોશો તો તમારી બધી સચોટ દલીલો હાસ્યાસ્પદ અને મિથ્યા જ દેખાશે. મૃત્યુ સત્ય છે, મૃત્યુની પંક્તિ જ જીવનનો આરંભ છે—મૃત્યુની પહેલાં નહિ. આ સત્ય જ્યારે માણસ સમજે છે ત્યારે જ એનું મિથ્યાનું ઘેન તૂટી જાય છે—એ પહેલાં નહિ.’

મને થયું કે સંન્યાસી ઠાકુર આ વખતે જે અવલંબનને વળગી પડ્યા છે, ત્યાંથી તેમને વ્યુત કરવાની શક્તિ મારામાં નથી, ને ઈચ્છા પણ નથી. પ્રસંગ બદલવા માટે મેં કહ્યું: ‘આપ અગાઉ કદી બર્મા ગયા હતા, બાબાઠાકુર?’

જટાધારી હસીને બોલ્યા: ‘સમજી ગયો. ઠીક, એ જ બરાબર છે. અકારણ, અમથી દલીલો કરવાથી કે ચર્ચા કરવાની કંઈ જ સારું ફળ આવતું નથી. હાં, બીજું એક કહેવાનું છે: મને તમે

ઠાકુર, બાબાઠાકુર, સંન્યાસી ઠાકુર એવાં એવાં અનેક નામે બોલાવવાને બદલે જટાધારી બાબુ કહીને બોલાવજો. એથી મને સમજવાનું સહેલું પડશે કે તમે મને જ બોલાવો છો. પછી, હા, હું બહાદેશમાં અગાઉ ગયેલો છું, શ્રીકાન્તબાબુ !

મારા મન ઉપરથી જાણે ભારે બોજે ઊતરી ગયો ! શાથી એમ લાગ્યું, એનું કારણ વિચારવા જતાં પણ હું લજ્જિત બની ગયો. રંગૂન પહોંચ્યા પછી અપરિચિત દેશના બહાને, રસ્તામાં થયેલી ઝોળખાણના જોર પર હક કરવાનું કાંઈ પણ સંગત કારણ જ હવે કાંઈ પણ પક્ષે રહ્યું નહિ.

હું વિચાર કરતો હતો, એટલામાં જટાધારી બાબુ ફરીથી બોલ્યા: ‘કાંઈ શું કાંઈનો ભાર વહી શકે છે, શ્રીકાન્તબાબુ ? જો દયામયની ઇચ્છા ન હોય, તો માણસ એક તણખલાનો ભાર પણ વહન કરવા સમર્થ થતો નથી.’

હું ભયભીત બની વિચારમાં પડી ગયો કે સંન્યાસી ઠાકુર સામાના મનના વિચારો વાંચી શકે છે એટલે વિશેષ સાવધ રહ્યા વગર હવે બચવાનો આરો નથી.

મેં કહ્યું: ‘ખરું છે.’

એટલામાં નિતાઈચંદ્રે સંન્યાસી ઠાકુરનો ગંજાવર હોકા, ચલમમાં તમાકુ ભરી આણી તેમની સામે મૂક્યો.

જટાધારીએ પ્રસન્ન દષ્ટિએ એક વાર નિતાઈની સામે જોઈ, હોકાની સુંદર નળી હાથમાં ઊઠાવી લીધી.

પછી બોલ્યા: ‘ધણી રીતે ધૂમ્રપાન કરી જોયું છે, પરંતુ આ હબે જે તૃપ્તિ અને જે આનંદ મળે છે તે બીજી કાંઈ રીતે મળતો નથી.’

આમ કહી તેમણે હુકા જોરથી ગગડાવવા માંડ્યો.

ધીમે, ધીરે, એક બે એક બે કરી, અનેક સ્ત્રી પુરુષો કેક પર આવી ભેગાં થવા લાગ્યાં. મેં જોયું તો લગભગ બધાયનું આકર્ષણ-કેન્દ્ર બાબાઠાકુર હતા. તેઓ બાબાઠાકુરને નમસ્કાર કરી કુશળ વર્તમાન પૂછવામાંથી વાતચીત જમાવવાની તક ખોળતા હતા.

હવે કંઈ પણ ચર્ચા સંભવિત નથી એમ લાગવાથી, મેં જરા સીતા તરફ નજર કરી. સીતા મારી દૃષ્ટિનો અર્થ સમજી ગઈ, અને કંઈ પણ બોલ્યા વગર ઊઠી ઊભી થઈ. અમે બાબાઠાકુરના સાન્નિધ્યમાંથી તેમની દૃષ્ટિ બહાર દૂર જતાં રહ્યાં.

સીતા બોલી: 'ચાલો, જરા ફરી આવીએ.'

મેં કહ્યું: 'ચાલ, પણ ક્યાં જશું?'

સીતા બોલી: 'કહે છે, બે હજાર કેકના મુસાફરો આ જહાજમાં છે. ચાલોને, એમની સાથે વાતોચીતો કરી આવીએ, અને તેઓ કેવી રીતે રહે છે તે જોતા આવીએ.'

મારું મન ખિન્ન થઈ ગયું.

મેં કહ્યું: 'પરંતુ એ દશ્ય જોઈ તને આનંદ નહિ થાય, સીતા! ખાલી મન બગાડીને શું કામ છે?'

'તમે તે મને શું સમજો છો! જરા થોભો, હું જરા ચાદર લઈ આવું.'

આમ કહી સીતા ઝડપથી કેબિન ભણી જતી રહી.

હું વિચારવશ બની ઊભો રહ્યો.

સીતાની રાહ જોતો હતો, એવામાં નિતાઈચંદ્રે આવીને કહ્યું:
‘દિદિમણિ તમને કેબિનમાં બોલાવે છે, દાદાબાબુ!’

કારણ ન સમજી શકવાથી મેં કહ્યું: ‘કમ, નિતાઈ?’

નિતાઈ સવાલ સાંભળી હસી પડ્યો, બોલ્યો: ‘મને બીજું
ગમે તે પૂછો, દાદાબાબુ.’

મેં નિતાઈના મોં સામે જોઈ કહ્યું: ‘એનો અર્થ એ કે તને
ખબર નથી.’

નિતાઈ કંઈ બોલ્યો નહિ.

મેં કહ્યું: ‘ચાલ, નિતાઈ.’

નિતાઈ બોલ્યો: ‘તમે જાઓ, દાદાબાબુ, મને બીજો પણ
હુકમ મળ્યો છે.’

આમ કહી નિતાઈ મારી પડખે થઈને જતો રહ્યો.

સીતાની કેબિનના બારણા આગળ આવી પહોંચી મેં બહારથી
જૂમ મારી: સીતા!’

સીતાએ મધુર અવાજે કહ્યું: 'અંદર આવો, શ્રીકાન્તબાબુ!'

મેં સંકાયપૂર્વક બારણું ઠેલી અંદર પ્રવેશ કર્યો.

સીતાએ કામળ સ્વરે ફરીથી કહ્યું: 'મને આટલી વાર તમારે માફી આપવી પડશે. તમારો આ પીવાનો વખત થયો છે, એ તરફ મારું ધ્યાન નહોતું રહ્યું. છતાં હું એવી બબ્બા મોંની છું કે એ ભૂલી જઈને ફરવા જવાનો શોખ કરતી હતી. એસો, આમ જોઈ શું રહો છો?'

મેં કહ્યું: 'મારું બધું જ કામ તારે કરવું જોઈએ એવું...'

એકાએક સીતાના મોં ઉપર નજર પડતાં જ હું ચૂપ થઈ ગયો જોયું તો સીતાનું પ્રકુલ્લ મુખ એકદમ મ્લાન થઈ ગયું હતું.

પરંતુ એ પળવાર માટે જ. બીજી જ પળે સીતા સ્વાભાવિક સ્વરે બોલી: 'ના, શ્રીકાન્તબાબુ, તેવું કંઈ લખાણ બખાણ થયું નથી. છોને ન થયું લખાણ બખાણ! નસીબ યોગે જો તમારાં દર્શન થયાં છે, ભૂતકાળમાં જો તમને ઓળખવાનો સુયોગ સાંપડ્યો છે, તો શું બધું જાણી કરીને પણ હું નિરાંતે બેઠી રહું? સ્વર્ગમાંથી દિદિ બોઈને શું કહેશે કહો જોઈ?'

છેલ્લા શબ્દો બોલતાં સીતાનો કંઠસ્વર કંચળ બની ગયો.

આગળ કંઈપણ વાદ પ્રતિવાદ કર્યા વગર હું એક કાચ ઉપર બેસી ગયો. હમણાં જ જે અપ્રીતિનો પવન વહી ગયો હતો, તેને સહજ, સરળ અને સ્વાભાવિક કરવાના હેતુથી મેં કહ્યું: 'મને લાગે છે કે તું જ મને નષ્ટ કરીશ, સીતા. વિચાર કર, જો તું આ જહાજમાં ન હોત, તો મારી/કવીયે દુર્દશા થાત?'

મારા બોલવાના દોષે પરિણામ ઊંધું જ આવ્યું.

સીતા એક ડિશમાં ખાવાનું કાઢતી હતી, તે તેજલ્લા મોંએ મારી સામે જોઈ બોલી: 'ખાલી જે તે બકચા ન કરશો, કહું છું.

આ છેલ્લાં ત્રણ ત્રણ વરસ લગી ઠામઠેકાણા વગર જતા રહ્યા હતા, પણ એથી તમને કંઈ નુકસાન થયું છે, શ્રીકાન્તબાબુ ? હું પહેલાં સમજતી કે દિદિ વગર તમારો એક દિવસ પણ સ્વાભાવિક ભાવે પસાર થવો સંભવિત નથી, પરંતુ એ મારી કેવી મોટી ભૂલ હતી, એ હવે સમજાય છે. ’

મેં કહ્યું: ‘ ભગવાનના રાજ્યમાં અશક્ત અને અસહાયને પણ કાઈ ને કાઈ એક અવલંબન મળી જાય છે, સીતા. એનું સાક્ષી તું જ છે. એથી જ તો કહેતો હતો કે જે તારો ભેટો ન થઈ ગયો હોત તો.....’

સીતા મને વચમાં જ બોલતો અટકાવી દઈ બોલી: ‘ મારા સમ છે, શ્રીકાન્તબાબુ. ફરી ફરીને એ વાત કાઠી મને શરમાવશે નહિ. નસીબ કેનું જેર કરે છે, એ તમે મોઢે કબુલ કરો કે ન કરો, મનમાં તો તમે જાણો છો—એટલેથી જ હું સુખી છું. હવે કહો, રાતે તમે શું ખાશો ?’

‘ મારો કરો જ આગ્રહ નથી, સીતા. નસીબજેગે જે મળી જાય તે ખાઈ લઈશ. ’

આમ કહી હું ધીમેથી હસ્યો.

સીતા બોલી: ‘ આટલા ડાહ્યા ક્યારના બની ગયા છો, ખરેખર, એ જાણવાની મને ખૂબ ઇચ્છા થાય છે. એઈ...નિતાઈ, લઈ આવ બાઈ! ગરમ પાણી, શ્રીકાન્તબાબુ ક્યારના બેસી રહ્યા છે. ’

એક કીટલી ગરમ પાણી એક નાના ટેબલ ઉપર મૂકી નિતાઈ બોલ્યો: ‘ જટાધારી બાબાનું ગળું સુકાઈ ગયું છે, દિદિમણિ! એમની એ પ્યાલા ચા પહેલી કાઠી આપો. ’

નિતાઈ બે કપ ચા લઈને બહાર ગયો, એટલે મેં કહ્યું: ‘ એમને માટે કંઈ નાસ્તો ન મોકલ્યો, સીતા ?’

સીતા બોલી: 'તેઓ ચાની સાથે કંઈ જ ખાતા નથી.'

'બધું જ એમનું બિંધું છે.' હસતાં હસતાં મેં કહ્યું. અને સીતાએ આગળ ધારેલા ખાવાનાનો સદુપયોગ કરવા માંડ્યો.

સીતાએ એક કપ ચા પોતાને માટે લઈ ધીરથી હાક મારી: 'નિતાઈ?'

'આ આવ્યો, દિદિમણિ!'

બોલતાં નિતાઈએ કેબિનમાં પ્રવેશ કર્યો.

સીતાએ નિતાઈના હાથમાં એક ગ્લાસ ચા અને થોડુંક ખાવાનું ધરી દીધું. જોયું તો નિતાઈનું મુખ આનંદથી ઉજ્જવળ બની ગયું હતું.

મેં કહ્યું: 'જટાધારી બાળુ શું કરે છે, નિતાઈ?'

નિતાઈ બોલ્યો: 'ગઈ કાલ રાતે જે બે સાહેબ અને એક મેમ સાહેબ એંજિન બગડ્યું સમજી દોડી આવ્યાં હતાં, તેઓ અત્યારે બાબાઠાકુરને ઘેરીને બેઠા છે, દાદાબાળુ! બાબાઠાકુરે પણ ખૂબ જમાવી છે.'

સીતા બંને વાંકી ભમરો સંકાચીને બોલી: 'જમાવી છે, એટલે? કાઈ દિવસેય તું, કેવી રીતે વાત થાય એ શીખીશ ખરો કે નહિ, નિતાઈ?'

નિતાઈ લેશ પણ ભોંઠો પડ્યા વગર બોલ્યો: 'તમારા સૌના આશીર્વાદથી નિતાઈચંદ્ર જે કંઈ શીખ્યો છે એટલું એના બાપદાદા પણ કદીયે શીખ્યા નહોતા, દિદિમણિ.'

નિતાઈચંદ્ર ઓરડામાંથી બહાર જતો રહ્યો.

સીતા મારું એક પાત્ર એક કારે મૂકી દઈ બીજા કાચ ઉપર બેસીને બોલી: 'તમે કેમ રંગુન જાઓ છો, શ્રીકાન્તબાળુ?'

મેં પ્રશ્નને ઉડાવતાં કહ્યું: 'રે, તારે ફરવા નથી જવું શું, સીતા ?'

સીતા મરક મરક હસીને બોલી: 'આજે હવે જવાનું મન નથી થતું, પરંતુ તમે મારા પ્રશ્નનો તો જવાબ ન દીધો !'

મેં માથું નીચું કરી કહ્યું: 'જવાબ દેવાની જરૂર ન લાગી એટલે ન દીધો.'

'એનો અર્થ ?' સીતાની ભમરો સફાચાઈ ગઈ.

મેં કહ્યું: 'તું મારો ભૂત ઇતિહાસ જાણતી નથી એટલે જ આવો પ્રશ્ન પૂછે છે. જો જાણતી હોત કે મેં સદાયે—હા, વચ્ચેમાં થોડાંક વરસ બાદ કરવાં પડે—રખડવામાં જ જીવન ગાળ્યું છે તો તું આ સવાલ પૂછવાની તકલીફ ન લેત.'

સીતા પળવાર મુંગી રહી બોલી: 'રખડુ જીવન શું ખૂબ આનંદમય છે ?'

હું હસી પડ્યો. બોલ્યો: 'આ તો તારો પેલો જ પ્રશ્ન થયો, સીતા, કે ચિરદુઃખી શું ખૂબ સુખી છે ?'

સીતા નિષ્પલક દૃષ્ટિએ મારી સામે જોઈ રહી. હું તે દૃષ્ટિ સહન ન કરી શકવાથી, મોં નીચું કરી બેસી રહ્યો.

થોડીવાર પછી સીતા બોલી: 'તો તમે આવું જીવન કેમ પસંદ કર્યું છે ?'

મેં કહ્યું: 'તું ખાલી શ્રમ બઠાવે છે, સીતા. કારણકે શાથી કોઈ માણસ જનમારાનો રખડુ બની જાય છે, શાથી કોઈ માણસ આખી જીંદગી દુઃખ ભોગવ્યા કરે છે, અને શા માટે કોઈ સોનાના પલંગમાં શેઠની ગાદીમાં લાંબા થઈ સૂવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે એ તું કદીયે સમજી શકવાની નથી, પરંતુ હું તને એટલું કહી

શકું છું કે માણસ કદીયે સ્વેચ્છાએ દુઃખમય જીવન પસંદ કરતો નથી. બધુંયે તેની પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. ’

સીતા કંઈક તમ્બ સ્વરે બોલી: ‘ તે બલે આધાર રાખે, પરંતુ તમારા સંબંધમાં તો એવી કાંઈ પરિસ્થિતિ કે કારણ મારા જાણવામાં નથી, કે જેને લીધે તમે આવા જનમારાના રખડુ થઈને ભમતા ફરો. ’

મેં નવાઈ પામી કહ્યું: ‘ નથી ? ’

‘ ના, નથી. ’

સીતા દૃઢ સ્વરે બોલી: ‘ હું ચોક્કસપણે જાણું છું કે તમને ધનની ખોટ નથી, કે જેને લીધે તમારે નિરાધારની પેઠે ભમતા ફરવું પડે. અને વિપદ આપદ તો તમામ મનુષ્યોના નસીબમાં હોય છે—ઓછું કે વધુ. ’

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું: ‘ રખડુ જીવન એટલે તદ્દન દુઃખમય જીવન, એવું તે શાથી માની લીધું, સીતા ? ’

સીતા જરાક હોઠ ફુલાવી બોલી: ‘ ના, ખૂબ સુખમય જીવન છે! વટાળિયાનાં પાંદડાંની પેઠે ઠામ ઠેકાણા વગર ભાગતા ફરવું એ કેટલું બધું સુખમય છે એ તો આટલી અમથી બુદ્ધિ હોય તેય સમજ શકશે. તમે ગમે તે કહો, શ્રીકાન્તબાણુ, તમારી ભવિષ્યની ચિંતા કરી હું એટલી બધી ભયભીત થઈ ગઈ હતી, કે એટલું બધું ભયભીત થવું મારે યોગ્ય નહોતું. ’

સીતાની સ્પષ્ટ ફરિયાદ સાંભળી મારે બોલવાનું કંઈજ રહ્યું નહિ. પરંતુ દુઃખ કરવાનું કારણ પૂરતું હોવા છતાંયે મેં એની અવગણના કરી કહ્યું: ‘ તને નિરાશ કરી છે એ જોઈ મને બહુ દુઃખ થાય છે, સીતા. ’

સીતા હસી પડી.

તે બોલી: ‘પરંતુ જોઈએ એટલા પ્રમાણમાં ક્રોધ પણ ન ચડ્યો તો ?’

મેં મ્હાન હાસ્ય કરી કહ્યું: ‘હું હવે ક્રોધ નથી કરતો, સીતા.’

સીતા બોલી: ‘એનો અર્થ એ કે ક્રોધ સહન કરવા યોગ્ય પાત્ર આપને નથી મળ્યું. ઉદાસીન માણસનું એ જ લક્ષણ છે. પરંતુ એક સાચી વાત કહું, માનશો ?’

હું જોટેજોટું મેં ચડાવી બોલ્યો: ‘તો શું હું માત્ર જુડી જ વાતો માનું છું, સીતા ?’

સીતાએ સવાલને ઉડાવતાં કહ્યું: ‘વારૂ, તો કહો જોઈ. જેલમાં ત્રણ વરસ લગી હતા ક્યાં ?’

હું હસી પડી બોલ્યો: ‘સંન્યાસી ઠાકુરની પેઠે કાંચન જંઘાના શિખર ઉપર નહોતો એટલું ચોક્કસ, સીતા. જનમારાનો રખડુ માણસ માત્ર રખડતો જ ફરતો હતો.’

‘પરંતુ શા માટે ? મળ પડતી હતી એથી ?’ સીતાએ પૂછ્યું.

હું ચર્ચાનો અંત આણવા માટે બોલ્યો: ‘એમ સમજ.’

સીતા થોડીવાર એકી નજરે બારણા તરફ જોઈ રહી બોલી: ‘તમે રંગુનમાં જ રહેવાના લાગો છો !’

મેં કહ્યું: ‘શા સારું તું મારી ચિંતા કરી હેરાન થાય છે, સીતા ? જેઓ રખડુ છે, રખડતા ફરવું એ જ જેમના જીવતરની મૂડી છે, તેઓ શું કદી પણ એક સ્થળે જાનામાના બેસી રહી શકતા હશે ?’

સીતાએ કંઈ જવાબ દીધો નહિ.

એટલામાં બારણા બહારથી નિતાઈચંદ્રે કહ્યું: ‘બાબાઠાકુર જપ કરવા બેઠા છે, દિદિમણિ.’

બોલતાં બોલતાં નિતાઈએ ખારણું ઠેલી અંદર પ્રવેશ કર્યો.

સીતા જાણે બંધમાંથી બહી હોય એવો ભાવ પ્રકટ કરી બોલી: 'બાબાઠાકુરને શું થયું છે, નિતાઈ?'

નિતાઈ બોલ્યો: 'કંઈ થયું નથી, દિદિમણિ, જપ કરવા બેઠા છે.'

સીતા એક છૂટકારાનો દમ ખેંચી બોલી: 'તેમના રાતના વાળુનો બંદોબસ્ત થયો છે?'

નિતાઈ ખુશ થઈ બોલ્યો: 'એ નહિ થયો હોય, દિદિમણિ ! એમનો પણ થયો છે, ને મારો પણ થયો છે. પરંતુ તમે જે રોજ ઉપવાસ કરો છો, એથી શું શરીર તમારું સારું રહેશે, દિદિમણિ ?'

સીતા હાંછેડાઈને બોલી: 'વળી પાછું તે તારું ડહાપણ શરૂ કર્યું, નિતાઈ?'

નિતાઈ મોં ચડાવી મારી સામે જોઈ બોલ્યો: 'હું શું ડહાપણ કરું છું, દાદાબાણુ ? રાજબાણુએ એમને તેડી જવાનો મને હુકમ કર્યો છે. પણ દિદિમણિ જે આગબોટનું ખાવાનું કંઈ જ ન ખાય તો ત્રણ ચાર દિવસ એ ફવી રીતે ટકી રહેશે, કહો જોઈ, દાદાબાણુ ?'

મારે માટે આ નવીન અને વિચિત્ર સમાચાર હતા. મેં વિસ્મય પામી સીતાની તરફ નજર કરતાં જ તેણે પહેલાં તો નિતાઈને બહાર જવાનો હુકમ કરી મને હસતે મોઢે કહ્યું:

'હિંદુની દીકરી થઈને હું ફવી રીતે આવું બધું બ્રષ્ટ ખાવાનું ખાઉં, કહો જોઈ ? પરંતુ એથી કાંઈ હું ભૂખી થોડી રહું છું ? જરાયે નહિ. ઘેરથી, તમે જુઓ જ છોને, એટલું બધું ખાવાનું લાવી છું કે રાતદિવસ ખાઉં તોયે સાત દિવસ લગી ખૂટવાનું નથી. પરંતુ બહુ મીઠાઈ તે કંઈ ખવાય ? નિતાઈ બધું વધારી વધારીને બોલે છે.'

હું વિચારમાં પડી ગયો. બોલ્યો: મુસીબતની વાત તો ખરી જ ! હું તો સમજતો હતો કે એ બધી સ્પર્શસ્પર્શની બધા તને

નથી. પરંતુ આવી રીતે તો આગળ નહિ ચાલી શકે, સીતા ! તારું શરીર તૂટી જશે !’

સીતા હસીને બોલી: ‘શું કહો છો તમે ! ત્રણ ચાર દિવસ ભાત ન ખાવાથી કંઈ માણસ મરી જતો નથી. વળી હું તો બેય વખત પેટ ભરીને આ બધું ખાઉં છું. નકામી લપછપ છોડો. ચાલો, જરા ડેક પર જઈને બેસીએ.’

મેં કહ્યું: ‘એક રસ્તો હું કરી શકું તેમ છું. પરંતુ તને ભાવશે ?’

સીતાનો નિસ્પૃહભાવ અદશ્ય થઈ ગયો. તે બોલી: ‘કહો જોઉં.’

મેં કહ્યું: ‘નીચેના ડેક પર એક હિંદુ ભંડાર છે. ત્યાં ગરમ પૂરી તૈયાર કરાવવાનું બની શકે તેમ છે. પરંતુ તને એ ભાવશે કે કેમ એ જ પ્રશ્ન છે.’

સીતા ધીમું હસીને બોલી: ‘નહિ કેમ ભાવે ? હું શું સોનાનો ભાત રૂપામાં તળીને ખાઉં છું કે પૂરી ન ખવાય ? પરંતુ ક્યાં, આ વાતનો તો નિતાઈચંદ્રે મને બૂલથી પણ ઈશારો નથી કર્યો ! નહિ તો શું હું અમથી અમથી ભૂખે મરું ? મીઠાઈ કે કેક કે બિસ્કૂટ તે ખાઈ ખાઈને કેટલા ખાઈ શકાય ? હવે તો એવું થઈ ગયું છે કે એ યાદ આવતાં જ મને ઊલટી થવા જેવું લાગે છે.’

હું ઊઠી ઊભો થયો.

સીતા વ્યગ્ર સ્વરે ફરીથી બોલી: ‘આ શું, ઊઠ્યા કેમ ? ડેક પર નથી આવવું ?’

મેં કહ્યું: ‘આવું છું. પણ એ પહેલાં જરા નીચેના ડેક પર આટો મારી આવું.’

કેપિનની બહાર આવી મેં જોયું તો નિતાઈચંદ્ર નજીકમાં જ ઊભો હતો. એને સાથે લઈ હું હિંદુ ભંડાર તરફ ચાલ્યો.

સીતાને માટે ગરમ પૂરીનો બંદોબસ્ત કરી હું જ્યારે કેક પર પાછો આવ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી.

જટાધારી ઠાકુરને ઘેરી વળી અનેક સ્ત્રી પુરુષો ગોળાકાર બની કેક ચેરમાં બેઠાં હતાં. બાબાઠાકુર એક યુરોપિયન યુવતીની હસ્તરેખા જોવામાં મગ્ન હતા.

જેયું તો શ્રીમતી સીતા આ ટોળાથી દૂર એક ખૂણે ખુરસીમાં બેઠી બેઠી સમુદ્ર બણી જોઈ રહી હતી.

સંન્યાસી ઠાકુર યુવતીનું કેવું નસીબ વાંચે છે એ જાણવાનું મારા મનમાં અદમ્ય કુતૂહલ થયું. આથી હું ગુપચુપ ઠાકુરની પાસેની એક ખાલી ખુરસીમાં બેસી ગયો.

ઠાકુર યુવતીને કહી રહ્યા હતા: ‘તું જેમની સાથે રંગુન જાય છે તેઓ શું અહીં કેક પર હાજર છે?’

યુરોપિયન તરણીના મુખ પર વિસ્મયનો ભાવ ફૂટી નીકળ્યો.

એકવાર ચારે તરફ નજર કરી લઈ તે બોલી: 'ના, તેઓ અહીં નથી.'

જટાધારી ઠાકુર ધીમે સ્વરે બોલ્યો: 'એ વ્યક્તિની સાથે જે લગ્ન કરીશ તો માત્ર તારા ધનનો નાશ થશે, બાકી તું સુખી નહિ થાય.'

યુવતી આંખો ફાડી કેટલીક વાર સંન્યાસી ઠાકુરના મોં સામે તાકી રહી. હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો કે એની આંખોમાં અનેક પ્રશ્નો આવી ભરાયા હતા.

વિસ્મયના ભાવમાંથી છૂટ્યા પછી યુવતીએ કહ્યું: 'એમની સાથે લગ્ન કરવાની છું, અથવા મારી પાસે ધન છે, એ વાતની આપને ક્વી રીતે ખબર પડી, સાધુજી?'

જટાધારી મૃદુ હાસ્ય કરી બોલ્યા: 'તારો એ પ્રશ્ન જ નકામો છે, મિસ! મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે જે સત્ય હોય તો પછી મને એવો પ્રશ્ન કરવાનો કંઈજ અર્થ નથી. વારૂ, તું શું મોટા ધરની અને શ્રીમંતની દીકરી નથી?'

યુવતી નમ્ર સ્વરે બોલી: 'મારા પિતા લોડ હતા. પિતાનું હું એકમાત્ર સંતાન છું. અને હું જેની સાથે લગ્ન કરવા જાઉં છું, તેઓ....'

જટાધારી ઠાકુર તેને બોલતી અટકાવી બોલ્યા: 'તેઓ ગમે તે હોય, પણ તું જે મારી સલાહ માનતી હોય તો એમની સાથે લગ્ન કરવાનું માંડી વાળજે.'

યુવતી ભયભીત સ્વરે બોલી: 'પરંતુ હું એને ખૂબ ચાહું છું, સંન્યાસી મહારાજ!'

જટાધારીના મુખ પર કરુણ હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું.

તેઓ બોલ્યા: 'મા, તારા પોતાના સુખના બદલામાં પણ

પ્રેમ શું વધારે કીમતી છે ? છેતરાયેલો પ્રેમ શું કહી પણ કાઢીને સુખી કરી શકે, મા ?

સંન્યાસીએ મા કહીને બોલાવવાથી યુવતીનું મુખ લજ્જાથી લાલ થઈ ગયું. તે ધીમા સ્વરે બોલી: ‘આપનું એવું કહેવું છે ને સંન્યાસીજી, કે મને સાચો પ્રેમ નહિ મળે ?’

‘હાં, એવું જ હું કહું છું, મા ! અખૂટ ઐશ્વર્યના લોભે જે પાકા અભિનય તને ચોમેરથી ઘેરી વળ્યો છે, તે સાચો છે કે જૂઠો તે સમજી શકવાની તારામાં તાકાત નથી, મા ! મને ખબર છે કે મારા શબ્દોથી તને આઘાત લાગ્યો છે, પરંતુ જે આઘાત તારે માટે શક્તિનો સંગ્રહ કરનારો છે એને જો તું ન સહી શકે, તું જો સાવધ ન બને, અને એ જ વ્યક્તિની સાથે લગ્ન કરે, તો પછી તને તરત જ સમજશે કે એ દિવસની અસહ્ય વેદનાની સરખામણીમાં આજની આ વેદના કેટલી તુચ્છ અને કેટલી નજીવી છે !’

અંગ્રેજ યુવતીની આંખો આંસુથી જલજલ કરવા લાગી.

તે કર્ણ સ્વરે બોલી: ‘તો હું શું કરું, સંન્યાસીજી ?’

જટાધારી બોલ્યા: ‘તારી માની પાસે પાછી જતી રહે.’

આમ કહી તેમણે યુવતીનો ડાબો હાથ ફરીથી પોતાની પાસે ખેંચી લઈ તપાસ્યો, અને કહ્યું: ‘એક કામ કરી શકીશ, મા ? તો કદાચ હું તારો સંદેહ દૂર કરી શકીશ.’

યુવતીનું મુખ આનંદ અને ઉત્સાહથી ચમકી ગયું.

તે બોલી: ‘શું, કહો ?’

‘તારા ફિયાન્સીને એટલે કે ભાવિ પતિને એક વખત ગમે તે બહાને મારી પાસે લાવીશ શકીશ, મા ? તો હું એના જીવનું કેન્દ્ર ક્યાં છે એ તને કહી શકીશ. આટલું કરી શકશે, તું ?’
સંન્યાસી ઠાકુરે ધીમેથી પ્રશ્ન કર્યો.

યુવતી તરત જ ઊઠી ઊભી થઈ.

જટાધારી હાકુર ધીમેથી હસીને ફરીથી બોલ્યા: ‘પરંતુ મા, તારે એમને બોલાવી લાવવામાં ખૂબ કુશળતા વાપરવી પડશે. બૂલથી પણ મારી ભવિષ્યવાણી એમની આગળ પ્રગટ કરી દેતી નહિ.’

અંત્રેજ યુવતી ઝડપથી જતી રહી.

હું વિસ્મયથી સ્તબ્ધ બની આ સાધારણ શક્તિશાળી સંન્યાસી બણી જોઈ રહ્યો હતો. તેઓ એક ભદ્ર પુરુષને હાથ લંબાવી નજીક ખસી આવતો જોઈ બોલ્યા: ‘હવે આજે નહિ. કાલે જો વખત મળશે તો જોઈશ. આ છોકરીનું કામ હજી પૂરું થયું નથી.’

આમ કહી તેમણે મારી સામે જોઈ કહ્યું: ‘તમે બંને બહુ આભાં બની ગયાં લાગે છે, શ્રીકાન્તબાબુ!’

‘તમે બંને!’

મેં પૂછળ નજર કરી જોયું તો શ્રીમતી સીતા મારી નજીક માં જ એક ખુરસીમાં બેઠેલી હતી. તે કઈ વખતે ઊઠીને આવી તેની મને ખબર પડી નહોતી.

મેં ધીમું હસી જટાધારી હાકુરને કહ્યું: ‘ખરેખર હું આભો બની ગયો છું. આપણું સામુદ્રિક વિજ્ઞાન આટલું ઊંચે પહોંચ્યું છે તેની આ પહેલાં મને કશી જ ખબર નહોતી. મારા જીવનમાં હું જેટલા જ્યોતિષીઓના સંબંધમાં આવ્યો છું તેમને આવી સચોટ અને વિસ્મયજનક રીતે વર્તમાનની સાથે લેવડદેવડ કરતા જોયા નથી. દરેક જગ્યાએ દૂર દૂરના ભવિષ્ય અને ભૂતકાળનો સાથે જ એમની બધી લેણદેણનો હિસાબ થયો સાંભળ્યો છે.’

જટાધારી બોલ્યા: ‘ઢોંગ કરવાથી, ચાલાકી કરવાથી, માત્ર છળકપટ જ થઈ શકે, સત્યનું દર્શન ન થાય, શ્રીકાન્તબાબુ! મેં

મન, પ્રાણ અને શરીરથી આ વિજ્ઞાનની સાધના કરી છે—ફળ મળતાં પણ વાર લાગી નથી. આ પેલી મેમસાહેબ, સાહેબને તેડીને આવે.’

ઉપર કહેલી અંગ્રેજ યુવતી—ઉમરાવગદી—પોતાના યુવાન ભાવિ પતિને લઈને આવી પહોંચી.

સીતાના હુકમથી નિતાર્ધએ એક ડેક—ચેર આણી આપી. યુવક અને યુવતી બંને બેઠાં. યુવકનો અત્યંત ગંભીર અને ખિન્નતાનો ભાવ જોઈ હું બહુ નવાઈ પામ્યો. યુવતીના આગ્રહથી એ ખુશ થયો નહોતો એ એના મોં પરનો ભાવ જોઈ અનુમાન કરવું કઠિન થે માટે મુશ્કેલ નહોતું.

જટાધારી ઠાકુર કર્ણાણું હાસ્ય કરી યુવકના મોં સામે ઘડીક નજર કરી બોલ્યા: ‘સાધુ સંન્યાસી સંબંધમાં આવા ગંદા વિચારો ન કરવા જોઈએ, સાહેબ! હું તો માત્ર એક સંન્યાસી છું. મારી એવી બીક રાખવાનું શું કારણ છે કહો જોઈ?’

અંગ્રેજ યુવકના મોં પર ક્રોધને બદલે ઉત્કંઠાભરી વિસ્મયની છાયા ફૂટી નીકળી. તે તત્ત્વ સ્વરે બોલ્યો: ‘હું આ બધા દંભનો ખિલકુલ વિશ્વાસ રાખતો નથી. અને એટલા માટે તમારી પાસે નથી આવ્યો, પણ હું તો કેવળ...’

‘સમજ્યો બાપુ, સમજ્યો. જોઈ તમારો હાથ?’

આમ કહી સાહેબ ના કહે તે પહેલાં જ, જટાધારી ઠાકુરે યુવકનો હાથ ખેંચી લીધો, અને થોડીવાર ધ્યાનપૂર્વક જોઈ લઈ છોડી દીધો.

પછી બોલ્યા: ‘થયું! હવે તમે જઈ શકો છો.’

યુવક ક્રોધ કરી બોલ્યો: ‘થયું ! શું થયું ? લુચ્ચો ! દંભી !’
 યુવકનો અવિવેક જોઈ હું ગુસ્સે થઈ ગયો, પણ હું કંઈ બોલું તે
 પહેલાં જ જટાધારીએ મારી તરફ મૃદુ હાસ્ય કરી જોઈ, ઇશારાથી
 મને શાંત રહેવા આમ્રહ કર્યો, અને સાહેબની ભણી જોઈને બોલ્યા:
 ‘સંન્યાસી સાધુઓ એમ ધડીકમાં ગરમ થઈ જતા નથી, બાઈ ! વળી
 મને તો ખબર છે કે તમારી પાસેથી આથી વધુ સારા આચરણની
 આશા રાખી શકાય એમ નથી. કારણકે જન્મ પછી મા જોને
 રસ્તામાં ફેંકી દે, પછી અનાથાશ્રમમાં જે ઊછરીને મોટો થાય, જેના
 પિતા વિષે કાંઈ કંઈ જાણતું નથી, તેની પાસેથી ભદ્ર વ્યવહારની
 આશા રાખે માત્ર પાગલ હોય તે.’

આમ કહી જટાધારીએ, યુવકના ક્રોધથી કંપતા કલેવર સામે
 જોઈ ફરીથી કહ્યું: ‘પરંતુ તમને હું ચેતવી દઉં છું સાહેબ ! જો બની
 શકે તો રંગુન જવાનું માંડી વાળજો. જો જશે તો તમારું લોભાવનારું
 ભવિષ્ય હમેશને માટે નષ્ટ થઈ જશે. જાઓ ! જરા સંયમ રાખ,
 બાબા ! તારા જેવા એક ડઝન છોકરાઓને હું ધડીમાં દરિયામાં ફેંકી
 દઈ શકું તેમ છું.’

આમ કહી તેઓ એકદમ જોરથી હસી મુખરિત બની ગયા.
 અંગ્રેજ યુવક એક ક્રોધભરી નજર જટાધારી પર નાખી
 ઝડપથી જતો રહ્યો.

હું અંગ્રેજ યુવતીના મોં સામું જોઈ આભો બની ગયો. એની
 બંને આંખોમાંથી દડદડ અશ્રુપ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. અતિ કષ્ટ પૂર્વક
 તેણે સંન્યાસીને કહ્યું: ‘આપને અસંખ્ય ધન્યવાદ આપું છું ! આપે
 મને બચાવી છે. આપે મને—’

બોલતાં બોલતાં યુવતી નીચું જોઈ તે સ્થળ છોડી જતી રહી.
 આ નહિ ધારેલી ઘટનાની રૂઢતાથી બહુ વાર સુધી અમારા
 કાઈના પણ મુખમાંથી એક અક્ષરે નીકળ્યો નહિ. અમે સૌ પોતપોતાના
 વિચારભારથી મૂક બની બેસી રહ્યા.

: ૧૦ :

‘તમે વાતો કરો, મા, હું જરા ફરી આવું.’

આમ કહી જટાધારી ઠાકુર ઊઠી ઊભા થયા, અને આકુંઅવળું કયાંય પણ જોયા વગર સીધા કેબિન તરફ ચાલ્યા ગયા.

સીતા બોલી: ‘અદ્ભુત!’

‘ખરેખર અદ્ભુત! સીતા, ચાલ, આપણે પણ જરા ફરી આવીએ.’

આમ કહી હું ઊઠી ઊભો થયો.

સીતા મારી પાછળ પાછળ આવતાં બોલી: ‘એ છોકરીની વ્યથા જોઈ મારા મનમાં જાણે શિલા ચંપાઈ છે. મને કેવળ એ જ એક વિચાર આવે છે કે આ ક્ષતિ તે કેવી રીતે સહી શકશે!’

આમ કહી સીતા એકદમ ઊભી રહી ગઈ. વળી ફરીથી બોલી: ‘રહો, અહીં જ બેસીને વાતો કરીએ. ફરવાનું બિલકુલે મન થતું નથી.’

મેં સંમતિ જણાવી કહ્યું: ‘સીક.’

બેઠા પછી સીતા બોલી: ‘ વારૂ, શ્રીકાન્તબાણુ, છોકરીને સાહેબ કદાચ હેરાન પણ કરે. ’

હું સમજી ગયો કે આ ઘટનાથી સીતાનું મન અતિશય વ્યથા પામ્યું છે. ધીમેથી હસીને મેં કહ્યું: ‘ ના, એ નહિ કરી શકે, સીતા ! કારણ કે છોકરી હજી એને પરણી નથી. ’

સીતા મ્હાન સ્વરે બોલી: ‘ આ પરથી એમ સમજવાનું કે લમ ધણી જગાએ સુખરૂપ નથી નીવડતું, એમ જ ને, શ્રીકાન્તબાણુ ? ’

સીતા શું કહેવા માગતી હતી તે ન સમજી શકવાથી મેં કહ્યું: ‘ હું તારું કહેવું સમજી ન શક્યો, સીતા ! ’

સીતા જાણે પોતાને જ જવાબ દેતી હોય તેમ બોલી: ‘ લમ પહેલાં એ લોકો એક બીજાને ઓળખવાની, સમજવાની કેવી જીવંતોડ કાશીશ કરે છે. પરંતુ તેમ છતાંયે કશાથી કંઈ વળતું નથી એ વાત આજે જેવી જોઈ શકી, તેવી આ પહેલાં કદીયે મેં જોઈ નથી. વારૂ, આવું કેમ થતું હશે, શ્રીકાન્તબાણુ ? ’

હું ચમકીને બોલ્યો: ‘ શું થાય છે, સીતા ! ’

સીતા જાણે અત્યાર સુધી મૂઢ બની મનમનથી બોલ્યા કરતી હતી. એકદમ ચમકીને તેણે મારી સામે જોયું તેના મોં પર મૃદુ લજ્જાની છાયા ફૂટી નીકળી.

તે બોલી: ‘ તમે જ કહો તો, કંઈ પ્રથા સારી ? આંખે પાટા બાંધી, બાપમા કે કાઈ વાલી એક સંપૂર્ણ અપરિચિતના હાથમા આપણને સોંપી દે છે એ સારું, કે આ લોકો એક બીજાની ઓળખાણ પીછાનમાં લાંબો સમય વિતાવી, પછી મનપસંદ પાત્ર ગ્રહણ કરે છે એ સારું ? ’

મેં કુઠિત સ્વરે કહ્યું: ‘ મારા અભિપ્રાયનું કંઈ જ મૂલ્ય નથી, સીતા. ’

સીતા બોલી: ‘ મૂલ્ય છે કે નથી તેનો વિચાર કરવાની જવાબ-દારી બીજાની છે. તમે કૃપા કરી મારી ચિંતા દૂર કરો, શ્રીકાન્તજી ! ’

હું હસી પડ્યો, બોલ્યો: ‘ સાચું કહેતાં શરમ શી, સીતા ! આ બે પ્રથાઓમાં કંઈ સારી અને કંઈ નરસી તેનો વિચાર કરી જોવા જેટલું જ્ઞાન કે પૃથક્કરણશક્તિ મારામાં નથી. તો પણ મારા અભિ-પ્રાય મુજબ, જે વસ્તુની સાથે આપણે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પરિચિત નથી, અને જે આપણને બિલકુલ જ અપરિચિત છે, તે વસ્તુનું અનુકરણ કરવાથી સારું ક્ષણ નહિ આવે. ખાસ કરીને પશ્ચિમની આબોહવાને જે અનુકુળ હોય તે પૂર્વની આબોહવાને અનુકુળ ન હોય એ જ સ્વાભાવિક છે. ’

સીતા બોલી; ‘ આ શું તમારી દલીલ કહેવાય, શ્રીકાન્તજી ? ’

મેં કહ્યું: ‘ દલીલ મેં ક્યાં કરી છે, સીતા ? મેં તો માત્ર મારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે. ’

સીતા કંઈક ગરમ થઈ બોલી: ‘ અભિપ્રાય કહો કે દલીલ કહો એ સંબંધી ઘણી બધી ચર્ચાઓ મેં સાંભળી છે. પરંતુ મારો પ્રશ્ન કંઈ એ નથી. મારો પ્રશ્ન તો એ છે કે આ ઓળખાણ પિછાનના નામે એ લોકોનો જે આટલો બધો સમય નકામો જાય છે તેના બદલામાં શું એમને મૂળ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે ? ’

મેં કહ્યું: ‘ ક્યાં, કાને થાય છે, સીતા ? આ નજરો આગળ તો જોયું કે ઉમરાવની બેટી જેવી એક સુશિક્ષિત યુવતીને પણ લાંબા વખત સુધી ઓળખાણ પિછાનનો અભિનય કરીને છેતરી સંકાય છે. તેથી જ હું કહું છું કે એ બધી ઝંઝટમાં પડી ને કામ શું છે ? જીવન જ જો એક પ્રચંડ જુગાર ખેલ છે, તો આંખો મીંચી જે હાથ લાગે તેને માથે ચડાવી લેવામાં જ ડહાપણ છે. એથી દરેક વખતે છેતરાવું જ પડે છે એવું કંઈ નથી; જીત પણ કાંઈ કાંઈ વાર થાય છે. ’

સીતા હિંદાસ મુખે બોલી: ‘તમને તે આજે શું થયું છે ? આવો એક મહાન પ્રશ્ન, અને તમે એને કેવો તુચ્છ સમજી વાતો કરી રહ્યા છો ? કાંઈ કાંઈ વાર જીત થાય છે—એ વળી કેવા શબ્દો ?’

સીતાનો ગુસ્સો જોઈ હું હસી પડ્યો.

મેં કહ્યું: ‘દરેક બાબતમાં જીત થાય છે એમ કહેવાથી જો તું સુખી થતી હોય તો એમ બોલવાને પણ મને વાંધો નથી.’

સીતા ગુસ્સો દેખાડવા જતાં હસી પડી બોલી: ‘સાચું કહું છું, તમારા પર મને એવો ગુસ્સો ચડે છે !’

મેં નવાઈ પામી કહ્યું: ‘ગુસ્સો ચડે છે ? પણ શું કરવા, સીતા ?’

સીતા ગંભીર મુખે બોલી: ‘આ...કલકતામાં ઢગલે ઢગલા છોકરીઓ ભણી ગણીને, પશ્ચિમની પ્રથા મુજબ ઓળખાણ પિછાનના અભિનયનું અનુકરણ કરવા જતાં કેવું ફળ પામે છે તે શું તમે કદીયે આંખો ઉઘાડી જોયું નથી ? આજે ઓળખાણ પિછાનના અભિનયનો કંઈ પાર નથી ! પરિણામે ફળ પણ બરાબર પશ્ચિમના જેવું જ આવવા માંડ્યું છે. ઘણી ખરી ભણેલી છોકરીઓનાં લગ્ન જ થતાં નથી.’

મારા વિસ્મયની હવે હદ રહી નહિ.

મેં કહ્યું: ‘નારીના જીવનમાં વિવાહ જ એક માત્ર કામ્ય વસ્તુ ન પણ હોઈ શકે.’

મારા શબ્દો સાંભળી સીતા થોડી વાર નિષ્પલક દષ્ટિએ મારા મોં સામે જોઈ રહી. પછી માથું નીચું ઢાળી બોલી: ‘ના, તમારી સાથે આ વિષયની વધુ ચર્ચા કરવા હું ઇચ્છતી નથી.’

મેં ધીમેથી હસીને કહ્યું: ‘મારો કંઈ ગુનો, સીતા ?’

સીતાએ કંઈ જવાબ દીધો નહિ. મૂંગી અર્થહીન નજરે તે સમુદ્રભણી જોઈ રહી.

હું સમજી ગયો કે સીતાને ખાતું લાગ્યું છે.

મેં કહ્યું: ‘ મને સમજવામાં તારી ભૂલ થઈ છે, સીતા. મેં તો તારા જેવી શિક્ષિત યુવતીઓના મોઢે જે પ્રશ્ન સાંભળ્યો હતો તેનું જ પુનરાવર્તન કર્યું છે માત્ર. નહિ તો આજે પશ્ચિમની પ્રથાના અનુકરણમાં જે અશ્લીલતાનો પ્રવાહ છોકરા છોકરીઓની ચારે તરફ વહી રહ્યો છે અને એના પરિણામની કલ્પના કરી ધણાઓ ભયભીત થઈ ગયા છે, તે હકીકત પણ મારાથી અજાણી નથી. થોડા વખત પહેલાં—અરે, હજી પણ ધણાં ગામડાંમાં બાળવિવાહની પ્રથા ચાલુ છે. માઆપ અને મુરખીઓનું ટોળું છોકરા છોકરીની જાતે પરીક્ષા કરી પોતાનાં છોકરા છોકરીઓનાં પતિપત્ની નક્કી કરી નાખે છે. સાચો બંગાળ દેશ, અને સાચો બંગાળ શહેરમાં જોવા નહિ મળે. બંગાળ અને બંગાળનો આત્મા માત્ર ગામડાગામમાં જ જીવંત છે, અને સદાકાળ ત્યાં જ જીવંત રહેશે. શહેરનો કદવ કોચડ જોઈ જેઓ ભયભીત થઈ ગયા છે, તેમને હું કહું છું કે ખીવાનું કંઈ જ કારણ નથી. ’

સીતા બોલી: ‘ નથી કેમ ? ’

‘ નથી માટે નથી. નદીનો જ્યાં પ્રવાહ નથી હોતો ત્યાં જ પાણીમાં કાદવ નીચે છે. ધર્મહીન, સમાજબંધનહીન, ચરિત્રહીન માનવીઓનું આશ્રયસ્થાન આ શહેર છે. ત્યાં જો વ્યભિચારનો પ્રવાહ ન વહેતો હોત, ત્યાં જો નિંદ્રા અનુકરણની ઇચ્છા નરનારીના મનમાં ન જાગતી હોત તો જ તે નવાઈની વાત હતી. જેટલાં જેટલાં ઘોર પાપ છે, જેટલી જેટલી નીચ કામનાઓ છે તે બધીયનું શહેરમાં ખૂબ સંભાળપૂર્વક લાલનપાલન થાય છે. ઉચ્છૃંખલતા, વ્યભિચાર અને અનાચારથી જ શહેરની સમૃદ્ધિ ઊભી થઈ છે. એટલે ત્યાંનો વિષય હર્ષ, જો કાંઈ આખા બંગાળ દેશનો ઈનસાફ કરવા બેસે તો એ ભૂલ ખાય છે. પવિત્ર, શુદ્ધ અને સનાતન બંગાળ શહેરમાં જોવા નહિ મળે, સીતા. તે તો વાસ કરે છે મૂર્ખ, અજ્ઞાન, દીન દરિદ્ર ગામડિયાં સ્ત્રીપુરુષોના ભોળાં હૃદયમાં. ’

સીતાની આંખોમાં ભક્તિભાવ ફૂટી નીકળ્યો.

તે બોલી: ‘પરંતુ આ શહેર જ ગામડાંને અંકુશમાં રાખે છે ને, શ્રીકાન્તબાણુ ?’

મેં કહ્યું: ‘તારી ભૂલ થાય છે. સીતા, એવું નથી. ઊલટું, ગામડાંના અભણ ખેડૂતો જ, શહેરના એ કહેવાતા ઊંચ સંપ્રદાયને જીવંત રાખે છે, એને અન્ન પૂરું પાડે છે. ગામડાંવાળા જો શહેરનો બોયકોટ કરે, તો એક અઠવાડિયું પણ શહેરવાસીને માટે જીવતા રહેવું અસંભવિત બની જાય. પરંતુ તારો પ્રશ્ન એ છે કે લગ્નને માટે પશ્ચિમની પ્રથા સારી કે આપણી પ્રથા સારી. પણ હું કહું છું, સીતા, આમ આપણે તર્ક દોડાવીએ એથી શો ફાયદો છે? આપણી આ અર્થાથી શો લાભ છે? જરા ગામડા તરફ નજર તો કરી જો. સ્મરણાતીત કાળથી જે પ્રથા ને લીધે આજ લગી પોતાનું અસ્તિત્વ, પોતાની વિશિષ્ટતા તેઓ ટકાવી રાખવાને શક્તિમાન થયા છે, તે જ પ્રથા આપણે માટે સારી છે. આપણી અદ્ય જુદીના ભ્રમને વશ થઈ આપણે પશ્ચિમનું ઝેર એમાં નથી રેડ્યું? શહેરે ઝેર ખાધું છે, ઝેર એને અંગે અંગે વ્યાપી ગયું છે, હમણાં એનું મૃત્યુ થશે. એને એને જ રસ્તે મરવા દો, એ જ મારી તમને સૌને વિનંતિ છે.’

સીતા હસી પડી.

તે બોલી: ‘વિનતિ કરવી નહિ પડે, શ્રીકાન્તબાણુ! જે મરવા પડ્યું છે તે મરશે જ—સાક્ષાત્ ધન્વંતરી પણ એને બચાવી શકવાના નથી.’

એટલામાં નિતાર્ધચંદ્રે આવીને કહ્યું: ‘ગરમ પૂરી લાવ્યો છું, દિદિમણિ! જલદી ચાલો; ઠરી જશે તો ખવાશે નહિ.’

સીતા મારી સામે ફરત ફરતે દૃષ્ટિએ જોઈ બોલી: ‘ચાલો.’

મેં નવાઈ પામી કહ્યું: 'હું ?'

'હા, તમે. શા માટે નકામે વખત બગાડો છો ? ચાલો.'

આમ કહી સીતા ઊઠી ઊભી થઈ.

પ્રતિવાદ કરવો નકામે છે એ જાણવા છતાંયે મેં કહ્યું: 'પરંતુ મેં તો માત્ર એક તારે જ માટે પૂરીનો ઓડર આપ્યો હતો.'

'અને મેં તમારે માટે યે પૂરીનો ઓડર આપ્યો હતો. પરંતુ આવી નકામી વાતો કરવાનો શો અર્થ છે, કહો જોઉં ? ચાલો ઝટ.'

આમ કહી સીતા આગળ ચાલી.

નિરૂપાય બની હું સીતાના હુકમનું પાલન કરવા એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

મને જૂખ નહોતી. સીતાના ખૂબ આગ્રહથી કંઈક આહાર કરીને
બહાર નીકળતાં પહેલાં મેં પૂછ્યું:

‘તું હવે કેક પર જવાની છે, સીતા ?’

સીતાની બમરો સફેદાચાઈ ગઈ. થોડીક વાર તે મારો મનોભાવ
સમજવા માટે મારા મોં સામે જોઈ રહી. પછી બોલી: ‘તમને જો
બંધ આવતી હોય, તો ખુશીથી જઈને બંધો જશો. આજે તમને
હેરાન નહિ કરું.’

હું સમજ્યો કે સીતાને રીસ ચડી છે. પરંતુ નકામો વાદવિવાદ
કરી તેના બોજનમાં વિલંબ કરાવવાનું મને મન થયું નહિ. તેથી મેં
કહ્યું: ‘બલે તો !’

આમ કહી હું ધીરે ધીરે કેબિનનું બારણું બંધ કરી બહાર
નીકળી પડ્યો.

જટાધારી બાબાની કેબિન આગળ આવતાં જોયું તો નિતાઈચંદ્ર
ગંભીર મુખ કરી બેઠો છે, અને કેબિનનું બારણું ઉઘાડું પડ્યું છે.

મેં જિજ્ઞાસુ દષ્ટિ કરતાં, નિતાઈએ આંગળી ચીંધી ઓરડો દેખાડી ધીમેથી ઇશારો કરી કહ્યું: ‘બાબાઠાકુર ભોજન કરી રહ્યા છે.’

હું બારણા આગળ થોડી વાર ઊભો રહ્યો, પછી મનમાં મનમાં ઇષ્ટ નામ સ્મરણ કરી બારણા આગળથી પસાર થઈ જતો હતો ત્યાં તો બાબાઠાકુર ગંભીર અને પહોળા અવાજે મને બોલાવતા સંભળાયા:

‘શ્રીકાન્તબાણુ, ધડી આ તરફ આવજો.’

હવે મારો ભાગવાનો રસ્તો રહ્યો નહિ. પરંતુ જટાધારીબાબા એ જ પળે જ પદાર્થોનો આહાર કરી રહ્યા હતા તેની કલ્પના કરતાં પણ હું થથરી ગયો. તેમ છતાં પણ સંપૂર્ણ અનિચ્છાએ બારણાની વચમાં ઊભા રહી મેં બેસી ગયેલા અવાજે કહ્યું: ‘મને બોલાવો છો?’

જટાધારી કાઈ એક પદાર્થને બચકું ભરી વિકૃત હાસ્ય કરી બોલ્યા: ‘એ તો તમે સાંભળ્યું છે. પરંતુ હું તૃપ્તિપૂર્વક જેનો આહાર કરી શકું છું, તેને આંખે દેખતાં પણ તમને ઘૂણા થાય છે; એટલી બધી અતિશયતા સારી નહિ, શ્રીકાન્તબાણુ! આવો, આ કોચ પર બેસો. તમારી સાથે મારે કેટલીક જરૂરી વાત કરવાની છે.’

હું વિમાસણમાં પડી બોલ્યો: ‘અત્યારે આપનો ભોજનનો સમય છે—મેં આપને નાહક હેરાન કર્યા છે. તો હું જરા ફરી આવીને આવું છું.’

પણ જટાધારી ઠાકુર ડગ્યા નહિ. તેઓ મારી અનિચ્છાની ખિલકુલ પરવા કર્યા વગર બોલ્યા: ‘ના, તમે આવો. મને જમતાં જમતાં વાત કરવી બહુ ગમે છે.’

હાય રે મારું નસીબ!

તેમને ગમે છે!—બેપરવા બની અખાલ કુખાલ ગમે તે ખાશે, અને મારે તે બેયા કરવું પડશે! બચવાનો કાઈ જ રસ્તો ન દેખવાથી

હું ધીરે ધીરે તેમના શ્રીમુખે કહેલ કોચ ઉપર જઈને જડની પેઠે બેસી ગયો.

નાકમાં સાહેબીખાણાની, કાણુ જાણે દુર્ગંધ કે પછી સુગંધ, પ્રવેશ કરવા લાગી, અને ઘ્રાણેન અર્ધ મોજનમ્ નું કાર્ય સમાપ્ત કરી દઈ, થોડા વખત પહેલાં જે પેટમાં ઉતાર્યું હતું તે, અને તેના પહેલાં અન્ન પ્રાશનના પહેલા દિવસથી માંડી જે કંઈ પેટમાં પધરાવ્યું હતું તે બધુંયે બહાર નીકળી જવા માટે પેટની અંદર કાલાહલ મચાવી મૂકી વમનની ઇચ્છાને ઉશ્કેરવા લાગ્યું.

એકાએક જટાધારીએ કહ્યું: ‘લવિંગ છે?’

આચિંતાની એમને લવિંગની શી જરૂર પડી, એ સમજ ન પડવાથી મેં કહ્યું: ‘હે. આપું?’

આમ કહી મેં ગજવામાં હાથ નાખી કેટલાંક લવિંગ કાઢી ધર્યાં.

તેમણે કહ્યું: ‘મારે જરૂર નથી. તમે જરા તમારા મોંમાં નાખો! આમ કહી જટાધારી બાબા ધીમેથી હસવા લાગ્યા.

તરત જ મને યાદ આવી ગયું કે જટાધારી મનની વાત પામી જાય છે. હું ચેતી ગયો અને લવિંગ તરત જ મોઢામાં નાખી દીધાં. પત્યું. વમનની અસર બિલકુલ ગુમ થઈ ગઈ.

જટાધારો બિંચું જોઈ ધીમું હાસ્ય કરી બોલ્યા: ‘તમને કદાચ ખબર નહિ હોય, હું લગભગ બાર વરસ યુરોપ અને અમેરિકામાં રખડ્યો છું. વળી રૂચિ અનુસાર આહાર કરવાનો આપણાં હિંદુ શાસ્ત્રોએ પણ નિર્દેશ કરેલો છે. હા, એ પછી વિધિનિષેધની દિવાલ એવી ખડી કરી દીધી છે કે બધું માનવા જઈએ તો રૂચિ અનુસાર તો દૂર રહ્યું, પણ કશુંયે ખાઈ શકાય નહિ. તમે એ બધું માનતા લાગો છો, નહિ?’

મેં કુંઠિત સ્વરે કહ્યું: ‘બને તેટલું માનીને ચાલવાનો પ્રયત્ન કરું છું.’

‘બને તેટલું! તો પછી મારામાં ને તમારામાં ભેદ રહ્યો ક્યાં, કહો જોડિં? કારણ કે એવા અનેક પદાર્થો છે, જેનો આહાર કરવો એ આપણા શાસ્ત્રની વિરુદ્ધ છે; અને છતાં એ પદાર્થો તરફ મને પણ બિલકુલ રૂચિ નથી. એટલે એ બાબતમાં મારાથી બને તેટલું હું પણ માનીને નથી ચાલતો?’

આમ કહી વિશ્વાળકાય સંન્યાસી ખડખડાટ હસી પડ્યા.

હું સમજ્યો કે જટાધારી મગ્નક કરી રહ્યા છે. એટલે મેં તેમની દલીલનો જવાબ ન આપ્યો.

જટાધારીએ ફરીથી કહ્યું: ‘સીતા મા વાળુ કરી રહ્યાં?’

‘હવે વાળુ કરવા બેઠાં હશે એમ લાગે છે.’ મેં ધીમેથી કહ્યું.

સંન્યાસી ગાલ ભરી હસીને બોલ્યા: ‘ના, જમી રહ્યાં છે.’

આમ કહી તેમણે બારણા બંધી મોં ફેરવી કહ્યું: ‘શ્રીકાન્ત-બાબુને જરા શાસન કરું છું, મા! હું એમને સમજાવી રહ્યો છું કે પોતાની રૂચિની સાથે મેળ ન મળે તો પણ બીજાની રૂચિનો તિરસ્કાર કરી શકાય નહિ.’

મેં જોરથી એનો પ્રતિવાદ કરી કહ્યું: ‘હું તિરસ્કાર કરતો નથી.’

જટાધારી હસીને બોલ્યા: ‘કરો છો.’

આમ કહી તેમણે સીતાની સામે જોઈ ફરીથી કહ્યું: ‘તું કેક પર જઈને બેસ, મા. શ્રીકાન્તબાબુની સાથે થોડીક વાતચીત કરો. હું એમને છૂટા કરું છું. બહુ મોડું નહિ થાય, બીતી નહિ.’

સીતા લાલ મેં કરી બોલી: ‘આ શું બોલો છો, કાકાબાબુ! હું બીતી નથી, હું એકલી ફરી શકું છું.’

આમ કહી સીતા ઝડપથી જતી રહી.

મારું મન એકાએક સંન્યાસીની રૂઢ વાતચીતથી કડવું થઈ ગયું.

જટાધારી મારા મેં સામે જોઈ બોલ્યા: ‘સીતા મા ખૂબ બુદ્ધિશાળી છોકરી છે. મેં એને પકડી પાડી, એ જોઈ એ ગુસ્સે થઈ ગઈ. એ ખૂબ સ્વાભાવિક છે, શ્રીકાન્તબાબુ. કારણ કે માણસનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જે વસ્તુ તે ખૂબ ગુમ રાખવા ઈચ્છે તે જો બીજાની આગળ ખુલ્લી થઈ જાય તો એનો મનોભાવ ગુસ્સામાં જ પ્રગટ થાય છે. પરંતુ તમે કેમ ગુસ્સે થયા છો તેની તો કંઈ જ ખબર પડતી નથી. શ્રીકાન્તબાબુ.’

મેં કહ્યું: ભગવાનને અમંજ્ય ધન્યવાદ આપું છું કે આપના પણ જ્ઞાનને કંઈક હદ છે.’

જટાધારી ખુલ્લે દિલે ખડખડાટ હસી પડ્યા. હસવું બંધ થયા પછી, આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર તેમણે ભોજનમાં સંપૂર્ણ મન પરાવ્યું. ભોજન સમાપ્ત કર્યા પછી તેમણે નિતાઈને બોલાવી કહ્યું: ‘હવે આ બધું લઈ જ, ભાઈ! પછી મને જરા હુકા આપીને, તારા જઈરની જવાબા શાંત કરવા માટે તને અખૂટ સમય આપું છું.’

નિતાઈને બીજા હુકમની જરૂર નહોતી. તે ઝડપથી અજીઠાં વાસણ ઉપાડી લઈ ગયો. અને થોડી જ વારમાં હુકાપાણીની સામગ્રી લઈને પાછો આવ્યો, અને નળી બાબાજીના હાથમાં મૂકી દઈ મૂંગો મૂંગો બહાર નીકળી ગયો.

જટાધારી બોલ્યા: ‘માણસને જે પ્રમાણમાં તરસ લાગે છે તે પ્રમાણમાં તે પાણી પીવા માટે હમેશાં ઉત્સુક રહે છે. સમય અને સુયોગ મળતાં જ તે તરસ છીપાવી લે છે. તેમાં શરમાવાનું પણ

કંઈ નથી, ને દોષ પણ કંઈ નથી. તમારો પણ અભિપ્રાય એવો જ છે ને, શ્રીકાન્તબાબુ !

મેં કહ્યું : ‘આપે તરસ શબ્દનો રૂપક તરીકે તો પ્રયોગ નથી કર્યો ને !’

‘ધારો કે કર્યો છે, તો પણ એથી શું ખાટું મોળું થઈ જાય છે ?’ ઉત્તમ ! માણસની ભોગતૃષ્ણાનો જ દાખલો લો ને. ઘણા માણસોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે તેઓ માત્ર ખીજાઓ શું કહેશે એ શંકાથી જ પોતાની ઘણી ઇચ્છાઓ અજાણે દબાવી દઈ પછી છૂપી રીતે એની માગણી પૂરી કરે છે. એટલે, સ્વાભાવિક માર્ગે એમની તૃપ્તિ નિયંત્રિત ન થવાથી, અસ્વાભાવિક માર્ગે થાય છે. પરિણામે, આ ગુપ્ત પાપની સજા એમને ભોગવવી જ પડે છે, શ્રીકાન્તબાબુ.’

જટાધારીએ મારા મોં સામે જોયું. હું કંઈ પણ બોલ્યા કર્યા વગર મૂંગો બેસી રહ્યો.

તેમણે આગળ બોલવા માંડ્યું : ‘હું એ જ હકીકત કહેવા માગું છું કે ભોગની ઇચ્છા, તૃષ્ણા, કે કામનાનો અંશ માત્ર પણ જ્યાં લગી મનમાં ગુપ્ત રહ્યો છે ત્યાં લગી કદી પણ માણસે પોતાનો વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ નહિ. સ્વભાવની ગતિ સ્વભાવના પ્રખર તેજને રૂંધી નાખશે. ક્ષુદ્ર માણસમાં, તુચ્છ માણસમાં એ શક્તિ નથી હોતી, શ્રીકાન્તબાબુ ! માણસ માત્રની ફરજ છે કે એણે પહેલાં રોગની જડ સુધ્ધાં ઉખાડી નાખવી, પછી જ પોતાને નિરોગી અને અજેય તરીકે જાહેર કરવો.’

મેં આનો કંઈ જ જવાબ ન દીધો.

જટાધારી થોડીવાર શાંત રહી ફરી બોલવા લાગ્યા : ‘હું હવિષ્ય જમતો નથી, છડેલા ચોખા, કે કાચાં કેળાં વગેરે મહા સાત્ત્વિક પદાર્થો મને ગમતા નથી. એને લીધે તમારા જેવા સુશિક્ષિત વ્યક્તિ-

એની પણ કડવી ટીકાઓનો ભોગ થઈ પડ્યો છું. પરંતુ હું પૂછું છું કે મારી ભોજનની ભોગેચ્છા જો તમ ન થઈ હોય, તો શું માત્ર તમારા જેવી કેટલીક વ્યક્તિઓને રાજી કરવાની ખાતર, મારી ઈચ્છા ન હોય તો પણ, મારે કાયાં કેળાં ખાવાનું શરૂ કરવું જોઈએ ? આનું જ નામ દંભ. એ આજે લગભગ દરેક માણસમાં પેસી ગયો છે. સસ્તી કાતિના લોભે માણસ પોતાના સ્વભાવને ચે ભૂલી ગયો છે. પોતે જેવો નથી તેવો પોતાને પ્રગટ કરવા માટે મિથ્યાપણ અને દંભનો ખૂરખો ચડાવી જીવનની પળેપળને એ વિષમય બનાવી દે છે. આ ભયંકર કાળવ્યાધિથી આજે લગભગ આખી માનવજાત પીડાવા માંડી છે. એમાંથી વધારે નહિ તો એક માણસ પણ જો દૂર રહેવાને શક્તિમાન થાય, તો શું એની વિરૂદ્ધ ટીકા થઈ શકે, શ્રીકાન્તબાબુ ?

મેં ધીમું હસીને કહ્યું : ‘અંધાઓના દેશમાં એક દેખતાના જેવી એની દશા થાય, જટાધારીબાબુ !’

જટાધારી થોડો સમય ટગરટગર મારી સામે જોઈ રહ્યા. પછી બોલ્યા : ‘ઓહ, સમજ્યો ! તમે અભારે ગુસ્સે થયા છો ને, શ્રીકાન્તબાબુ !’

હું ચમકી ગયો.

મેં કહ્યું : ‘શું કહો છો ? હું ?’

જટાધારીના ગળામાંથી નિર્મળ હાસ્યનો પ્રવાહ ઊછળી પડ્યો. તે બોલ્યા : ‘હા, તમે.’

હું ગભરાઈ ગયો. માનવીના મનનો વિચારપ્રવાહ સમજી જનાર સંન્યાસીની તીજણ નજરમાં, મારાથીયે અજાણ્યું એવું શું પકડાઈ ગયું છે તે ન સમજી શકવાથી હું વિહ્વળ બની ગયો.

એટલામાં સીતાએ મને બચાવી લીધો. તે એવિંતી બાસ્ણાની

વચમાં પ્રગટ થઈ બોલી : ‘ તમારી વાતો શું હજીયે પૂરી થઈ નથી, કાકાબાણુ ? મને ત્યાં એકલી એકલીને બીક લાગે છે ! ’

જટાધારી એકદમ મુક્ત કંઠે ખડખડ હસી પડ્યા.

તે બોલ્યા : ‘ મારે કહેવાનું હતું તે હમણું જ પૂરું થયું, મા. જાઓ, શ્રીકાન્તબાણુ ! મારી દયામયી માની સાથે વાતો ચીતો કરો, જાઓ. મારા પ્રશ્નનો જવાબ તમે નથી આપ્યો તોયે મને મળી ગયો છે. ’

હું છૂટકારો પામતાં હાસ કરી બેઠ્યો.

સંન્યાસી ઠાકુરને ઝટપટ એક નમસ્કાર કરી, હું સીતાની સાથે ડેક પર આવી પહોંચ્યો. તે વખતે ડેક પર અનેક સ્ત્રીપુરુષો બેઠાં બેઠાં વાતોચીતો કરી રહ્યાં હતાં એ જોઈ મને બહુ નવાઈ લાગી. પરંતુ, તો પછી એકલાં એકલાં બીક લાગવાની સીતાની વાત ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ એ ન સમજ પડવાથી, હું સીતાને પૂછવા જતો હતો, ત્યાં તો અકસ્માત તે જ બોલી :

‘ જીવનની બધી જ પરીક્ષાઓ બધા જ પાસ કરી શકતા નથી, તો પછી એમ કેમ નથી સમજતા કે હું પણ એકમાં નપાસ થઈ છું ? ’

હું ધીમું હસીને બોલ્યો : ‘ જટાધારી ઠાકુરની સોબતથી તું પણ અંતર્યામી બની ગયેલી લાગે છે, સીતા ! ’

‘ પરંતુ મારા અનુમાનમાં તો ભૂલ નથી ને ? ’ સીતાએ પૂછ્યું.

એક ખૂણે રેલિંગની પાસે બે ડેકચેર નાખી અમે બેઠાં.

નજર કરી જોયું તો વાંદળાંની પાછળ ચંદ્રદેવ અદૃશ્ય થવાથી સમુદ્ર ગંભીર બની ગયો હતો.

સીતાએ સમુદ્ર ભણી જોઈ આગળ કહ્યું : ‘ સમુદ્રનું આ શંકા-
ભર્યું રૂપ પણ મને મુગ્ધ કરે છે, શ્રીકાન્તબાબુ ! આ પળે મારા મનની
ધ્રુવિષ્ણુ જાણુવી છે ? ’

મેં સ્નિગ્ધ સ્વરે કહ્યું : ‘ કહે. ’

સીતાએ અભિનયપૂર્વક બોલવા માંડ્યું : ‘ મને એવી ધ્રુવિષ્ણુ
થાય છે કે આ વાદળકાળાં મોજાનાં માથાં પર પણ મૂકી દોડા
દોડી કરું, પછી જ્યારે થાકીને લોથ થઈ જઈ ત્યારે મોજાં પરથી
ઊતરી તેની નીચે જતી રહું. શી ખબર એ અતલનું તળિયું ક્યાં
અને કેટલે દૂર છે—હું તો નીચે જ નીચે ઊતર્યા કરું છું ! મને જોઈ
સમુદ્રને તળિયે રહેતા લોકો ટોળેટોળાં દોડી આવે છે, અને સેંકડો પ્રશ્ન
બરેલી આંખે મારી સામે જોઈ રહી, ન સમજાય તેવી ભાષામાં કંઈ
સેંકડો પ્રશ્નો પૂછે છે. હું તો આંખની પાંપણ પણ પલક્યા વગર
નિર્વિકાર ચિત્તે બસ નીચે જ ઊતર્યા કરું છું—મારા મોં પર માત્ર
જરાક પાર્થિવ હાસ્ય ફૂટેલું રહે છે એટલું જ. પછી—આગળ સાંભ-
ળવું છે, શ્રીકાન્તબાબુ ? ’

હું સમજી ગયો કે સીતા મારા આગ્રહની રાહ જોઈ રહી છે.
મેં કહ્યું : ‘ કેમ નહિ સાંભળું ? જરૂર સાંભળીશ. ખુશીથી કહે, સીતા. ’

મારો આગ્રહ ભર્યો અવાજ સાંભળી સીતાનું મુખ પ્રસન્ન
પ્રકાશથી ભરાઈ ગયું. તેણે બોલવા માંડ્યું :

‘ તે પછી, કાંઈ પણ પ્રશ્નનો કંઈ પણ જવાબ ન મળવાથી
વીજળીવેગે વિદ્યુતવાહને સાગરની રાણીને જઈને ખબર કહ્યા કે એક
પૃથ્વી પરના માનવીએ અતલલોકમાં અનધિકાર પ્રવેશ કર્યો છે.
રાણીએ હુકમ કર્યો રાજકન્યાને. રાજકન્યા મુક્તા-મરકત-પરવાળાંથી
ઝગમગતી પાંખો પસારીને દોડતી આવી મારી પાસે. હું વિસ્મયથી
અકિત બની ગઈ. રાજકુમારીની નાનકડી ગોળાકાર સુંદર આંખોમાં

આવાહનની ભાષા ફૂટી નીકળતી હતી, તે મારો પરિચય માગતી હતી. મારી ઊતરવાની ગતિ રોકાઈ રાજકન્યાના અલિખિત હુકમથી. રાજકન્યા પોતાનો પ્રશ્ન સમજાવી ન શકવાથી, અને મારો પ્રશ્ન સમજી ન શકવાથી ગુસ્સે થઈ ગઈ. સાથે સાથે સેંકડો, હજારો, લાખો, કરોડો વાસુકિઓ ફૂંકાડા મારતા દોડી આવ્યા, વગર નોતર્યા વગર અધિકારે આવી ચડેલા આગંતુકને ગળી જવા માટે. સમુદ્રનો તલ-પ્રદેશ વિસ્ફુલ્લ બની ગયો. સ્વચ્છતા મલીન બની ગઈ. લાખ લાખ વાસુકિઓના ફૂંકાડાથી પ્રલયનો વટોળિયો શરૂ થઈ ગયો, મારી ગતિ ઊર્ધ્વા બની. હું પ્રબળ વેગથી ઊંચે ચડવા લાગી. ન માની શકાય એવા ભીષણ વેગથી ઊછળીને હું મોજાના શિખર પર આવી ઊભી. પણ મોજાં જે વણનોતર્યા અતિથિને હવે આશરો આપવા ઈચ્છતાં નથી, ભેરથી માથું ધુણાવે છે-એટલે ત્યાંથી દૂટી આગખોટની ડેક-ચેર પર આવી પકું છું તમારી પાસે. ’

એકાએક સીતા કલકલ અવાજ કરતી હસીને ખેવડ વળી જવા લાગી. હસવાના આવેગમાં તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. હું નવાઈ પામી બેઠી રહ્યો.

જહાજના ઘડિયાળમાં ટન્ ટન્ રાતના અગિયાર વાગ્યા. મેં સીતાની સામે જોયું તો એ બંને હથેળીઓમાં મેં ઢાંકી શાંત ભાવે નીચું જોઈ બેસી રહી હતી.

મેં જૂમ મારી : ‘ સીતા ? ’

સીતા ઘડીક મોં ઊંચું કરી જોઈ, ફરી પાછો પહેલાંની જેમ થઈ ગઈ જોલી : ‘ જોલો. ’

‘ શરીર ઠીક નથી થું ? ’ મેં પૂછ્યું.

સીતા માથું ધુણાવી ટંટાર જોઈ થઈ જોલી : ‘ ના, માંદો તો હું જવલ્લે જ પડું છું. ’

આમ કહી તે થોડીવાર સમુદ્રભણી જોઈ રહી જોલી : ‘ શી ખબર મારા બાબા અત્યારે કેવી હાલતમાં હશે ! ’

મેં દિલાસો દેવાના હેતુથી કહ્યું : ‘ તેઓ કુશળ જ છે, સીતા. ’

સીતાના મોં પર વિહવળતાની છાયા ફૂટી નીકળી.

તે જોલી : ‘ તથાસ્તુ, શ્રીકાન્તબાબુ. તથાસ્તુ ! જો તમે ન મળી ગયા હોત તો મારો વખત કેમ જાત, એની કલ્પના કરતાંયે મને અત્યારે બીક લાગે છે. ’

આમ કહી સીતા થોડીવાર મૂંગી બેસી રહી. પછી તે જોલી :

‘ રંઝુનથી પ્રેમ જતાં કેટલો વખત લાગતો હશે ? ’

મેં કહ્યું : ‘ રાત્રે જે મેલ ટ્રેન ઊપડે છે તે ખીજે દીવસ સવારે પ્રેમ પહોંચી જાય છે. હું એક વખત ત્યાં ગયો હતો. બહુ સરસ જગા છે. ’

સીતા ધારીને જોઈ રહી બોલી : ‘ સરસ જગા છે ? તો તો સારું. અમારી સાથે જ તમે ત્યાં કેમ નથી આવતા, શ્રીકાન્તબાબુ ? ’
હું એકદમ કંઈ જવાબ દઈ શક્યો નહિ.

મને વિચારમાં પડેલો જોઈ સીતાએ ફરીથી કહ્યું : ‘ એમાં એટલો બધો વિચાર કરવા જેવું શું છે, કહો જો ? બાકી જે ઠામ ઠેકાણું વગર રખડવા જ નીકળી પડ્યો છે, એને પ્રેમ શું, કે ખીજ કાઈ જગા હોય તો ય શું, —કશે જ ફેર મને તો દેખાતો નથી. ના, ના, હું કંઈ જ દલીલ સાંભળવા માગતી નથી, તમારે અમારી સાથે આવવું જ પડશે. ’

સીતા એ છેલ્લા શબ્દો ખૂબ ભાર દઈને બોલી.

જવાબ દેવાની જવાબદારીમાંથી છૂટકારો મળતાં મેં ખૂબ નિરાંત અનુભવી.

સીતાએ આગળ કહ્યું : ‘ આ આટલી બધી વિશાળ પૃથ્વી બહાર વિસ્તરેલી પડી છે, પણ એની આપણા દેશની કેટલી સ્ત્રીઓને ખબર પણ હશે ? માત્ર ઇતિહાસ કે ભૂગોળ મોઢે કરી જેઓ પૃથ્વીના સારા નરસાપણા ઉપર અભિપ્રાય આપવા બેસી જાય છે, તેમના પ્રત્યે, મારા મનમાં, હવે દયા પેદા થવા માંડી છે. ’

સીતાની બોલવાની રીત સરળ હોવા છતાંયે, હું હસી પડ્યો. મેં કહ્યું : ‘ માત્ર સ્ત્રીઓ જ શા સારું, સીતા, આપણા દેશના કેટલા પુરુષો પણ પોતાના જન્મસ્થાનની સાંકડી દિવાલ છોડી, આ વિશાળ વિરાટ પૃથ્વીની છાતી ઉપર ફૂદી પડ્યા છે ? ઘણાઓ કહેશે કે તક

અને તાકાતનો અભાવ એ જ આનું કારણ છે, પરંતુ હું કહીશ કે મુખ્યત્વે ઇચ્છાનો અભાવ જ આનું એક માત્ર કારણ છે. જેના મનમાં અદમ્ય આશા, ઇચ્છા, અને ઉત્સાહ છે, તેના માર્ગમાંથી હિમાલય જેવડું વિઘ્ન પણ દૂર થઈ જાય છે. મૂળ તો જોઈએ એવી મનની શક્તિ, કે જેની પ્રેરણાથી માણસ ખુદ મૃત્યુને યે આલિંગન દેવા દોડી જાય. હ્યુપ્પહ્યુપ્પહ્યુ, ભય, મારગનાં વિઘ્નો અને નિષેધોની વાડા તડોતડ તૂટી જઈ શૂન્યમાં મળી જશે. ’

સીતાની પહેાળી આંખો ઉત્સાહથી ચમકતી બની ગઈ.

તે બોલી : ‘ એવી અદમ્ય ઇચ્છાશક્તિનો અભાવ, માત્ર આપણા જ અભાગી દેશમાં જ કેમ દેખાય છે, શ્રીકાન્તબાબુ ? આજે યુરોપ સાત સાગર પર રાજ્ય કરે છે, ને ભોગવે છે, પણ એના શરૂઆતના ઇતિહાસમાં આપણે શું જોઈએ છીએ ? આપણે જોઈએ છીએ કે યુરોપીય છોકરા છોકરીઓ મૃત્યુની પરવા કર્યા વગર દુસ્તર સાગર પર, દુર્ગમ જંગલમાં, કે વિકટ પર્વતોની ટોચે, નિર્ભય મન લઈને, અને અદમ્ય ઇચ્છાશક્તિ છાતીમાં ભરીને કૂચ કરે છે. તેનું ફળ પણ તેમને તેવું જ ભરપૂર મળ્યું છે. પરંતુ જ્યારે આપણા દેશના આગળ વધતા જીવાનોને માત્ર વિકૃત પ્રેમની ચર્ચા કરવામાં જ પાગલ બની જતા જોઈએ છું ત્યારે મને બહુ નવાઈ લાગે છે, મારું મન બ્યથાથી ચીમળાઈ જાય છે. બંગાળી સાહિત્યમાં પણ ઝેરી દુર્ગંધમય કાદવ ઢગલેઢગલા જમી જઈ આખા દેશનાં તરણ છોકરા છોકરીઓનાં મનમાં માત્ર ઉપર કહી તેવી જ એક નીચ વિકૃત તૃષ્ણા જમાડ્યા કરે છે. ’

મેં બીતાં બીતાં કહ્યું : ‘ એ ચર્ચા હવે બંધ કર, સીતા. ચર્ચા તો બહુ થઈ હવે તો જોઈએ એવા ઉન્નતશિર અને નિર્ભિક બલવાન કમવીરોનું લક્ષકર, જેઓ ઝાડુ ને કાદાળી હાથમાં લઈ આ

કાદવકીચડ સાફ કરવાના કામમાં લાગી જાય. બાકી માત્ર ચર્ચાઓ કરવાથી તો કંઈજ સરવાનું નથી. ’

સીતા બોલી : ‘ ચર્ચાની પણ જરૂર રહે છે, શ્રીકાન્તબાબુ. અત્યારે બંગાળના સાહિત્યાકાશમાંથી, અભાગીનું એવું નસીબ છે કે ચંદ્ર ને સૂર્ય બંનેએ અસ્ત થઈ ગયા છે. પરિણામે ગાઢ અંધકાર ઊતરી પડ્યો છે. એ અંધારામાં બધાં પતંગિયાં નાચવા મંડી ગયાં છે, અને ગેલમાં આવી જઈ પોતાને ચંદ્રસૂર્ય સમ સમજી આત્મસંતોષ અનુભવી રહ્યાં છે—તેમનો વિચાર કરતાં મારું મન કડવું થઈ જાય છે, અને મારો અંતરાત્મા રડી પડી માત્ર એ જ પ્રાર્થના કરે છે કે હે આથમેલા રવિ અને શશી ! તમે ફરી પાછા પધારો ! નહિ તો આ અંધકારમાં બંગાળનાં ફૂલના જેવાં નિષ્પાપ નિર્દોષ કુમળાં બાલક બાલિકાઓ ભૂલાં પડવા માંડશે; એમના પર દયા કરી પ્રસન્ન થાઓ, પાછા આવો ! રે, તમે બંને પાછા બંગાળના આકાશમાં ફરીથી પ્રગટો ! ’

સીતાનો કંઠ ભાવના આવેગમાં આંસુથી રૂંધાઈ ગયો. મારા મનમાં નિરાશાભર્યો એક વ્યાપી ગયો. હું કંઈ પણ બોલ્યા વગર બેસી રહ્યા.

સીતાએ થોડીવાર રહી આગળ ચલાવ્યું : ‘ બાલિગંજ (હાય રે કમનસીબ બાલિગંજ !), લોક અને પશ્ચિમના સાહિત્યના ઘૂણાજનક અનુકરણથી કહેવાતો સ્વતંત્ર ઉચ્છૃંખલ વ્યભિચારી પ્રેમ જ, નવ-લકથા સાહિત્યનું મુખ્ય વસ્તુ બની ગયો છે. પડોશીની જીવાન છોકરી, સ્વતઃ સિદ્ધભાવે કાલેજમાં ભણેલી છોકરી જ હોવી જોઈએ ! તે પછી પોતપોતાની રૂચિ અનુસાર કાણુ કેટલી હદ સુધી નિંદ્રિત ચિત્ર ભાષામાં ઉતારી શકે છે તેની બાણે હરીફાઈ ચાલી રહી છે. ’

મેં કહ્યું : ‘ સાહિત્યકારોને સંયમી કરવાનો ભાર તો વાચકોના

જ હાથમાં છે. તેઓ ધારે તો એક જ દિવસમાં આ બધા અસંયમી, અશ્લીલ, સાહિત્યકારોને સજા કરી શકે છે. તો પછી દોષ એકલા સાહિત્યકારોનો જ, કવી રીતે કાઢવો, કહો જોઉં? વાચકો જ જો જાણી ખૂઝીને ઝેર ખરીદી પીતા હોય, તો એમને બચાવવાની ગરજ બહુ થોડા જ માણસોમાં દેખાશે.’

સીતા વિસ્મયથી ફાટલી આંખે મારી સામે જોઈ રહી.

પછી તે બોલી: ‘તમે પણ આવું કહો છો? તમે શું નથી જાણતા કે આપણા દેશના સાધારણ લોકોની આર્થિક અવદશા કેટલી બયંકર છે? કેટલા બંગાળીઓ ચોપડીઓ ખરીદીને વાંચે છે તે કહી શકશો? સાત કરોડ બંગાળીઓથી વસેલા આ બંગાળ દેશમાં, કહે છે કે માત્ર પાંચસો લાઈબ્રેરીઓ હશે; અને તેય પણ બધી ચોપડીઓ તો ખરીદતી નથી, થોડીધણી ખરીદે છે. તમે જરા વિચાર તો કરી જુઓ કે જે દેશમાં સાત કરોડ માણસોની વસ્તી છે ત્યાં માત્ર પાંચસો લાઈબ્રેરીઓ તેમની સંપૂર્ણ જરૂરિયાતો કવી રીતે પૂરી કરી શકે?’

મેં હસીને કહ્યું: ‘સોમાં કેટલા બંગાળી ભણેલા હશે તે પણ જરા યાદ કરવા જેવું છે, સીતા.’

સીતા કરડા સ્વરે બોલી: ‘કહે છે દશ જણ. એનો અર્થ એ કે સેંકડે પાંચ જણના જ હિસાબે જે વાચકોની સંખ્યા ગણીએ, તો પણ ઓછામાં ઓછી સાતેક હજાર લાઈબ્રેરીઓ હોય તો પણ એમને કેમે પૂરી પડી શકે નહિ. છતાં આપણે તો સાંભળીએ છીએ કે આ પાંચસો લાઈબ્રેરીઓ પણ જોઈએ તેવી ચાલતી નથી. એટલે વાચકોમાં જવાબહારીના જાનની તમે કેટલી આશા રાખી શકો, શ્રીકાન્તબાબુ?’

મારા વિસ્મયની હવે હદ રહી નહિ.

મેં કહ્યું: ‘તું શું આ બાબતનો અભ્યાસ કરે છે, સીતા?’

સીતા હસીને બોલી: ‘હાસ્તો!’ બણુતી વખતે મારું રાત-
દિવસનું સ્વપ્ન જ આ હતું. આપણું આ શું થઈ રહ્યું છે એનો
જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે દુઃખ થાય છે, ને વેદનાથી મારું આખું
મન સળગી ગઈ છે. શું સાહિત્યમાં, શું સ્વાસ્થ્યમાં, શું ચારિત્ર્યમાં,
શું ધનમાં, આપણું અધઃપતન અવા બચાંકર વેગથી થવા માંડ્યું છે,
કે હજીયે થોડા દિવસ જો આ ગતિ આવી જ રીતે ચાલુ રહેશે તો
મારા જેવી એક અમાન છોકરી પણ આ ભવિષ્યવાણી કહી શકે છે
કે બંગાળી ડૂબવાનો, ડૂબવાનો ને ડૂબવાનો!’

સીતા ઉશ્કેરાટમાં ચૂપ જ થઈ ગઈ.

તેને શું કહેવું તે હું નક્કી કરી શકું તે પહેલાં જ જટાધારી
ઠાકુરનો અવાજ સંભળાયો.

તેઓ બોલતા હતા: ‘નહિ ડૂબે, મા, નહિ ડૂબે. થોડાક
અધકચરા સાહિત્યકારોની તાકાત નથી કે સનાતન બંગાળને ડૂબાડી
દઈ શકે. તું જે જોઈ શકે છે તે બીજું કંઈ નથી, પણ માત્ર ખરાબ
પવનને લીધે ઉપર થોડીક ધૂળ વળી છે એ જ છે. જરા જોરથી
વટાળિયો વાશે, કે તરત એ ગંદકી અને ગંદકી વહેતાં મન ક્યાંનાં
ક્યાં ગિડી અદશ્ય થઈ જશે,—એનો ફરી કંઈ પત્તો જ નહિ લાગે.’

સીતા આવેગમાં ગિડી ગિભી થઈ, અને સંન્યાસીના પગમાં
પડી પ્રણામ કરી બોલી: ‘આપનો આશીર્વાદ સફળ હો, પૂર્ણ હો!’,

બીજે દિવસે સવારે હું જાગ્યો ત્યારે પ્રકૃતિ તોફાને ચડી હતી. કેબિનની નાનકડી ગોળ બારીમાંથી નજર કરી જોયું તો વાદળોમાંથી આકાશ અને સમુદ્ર એકાકાર બની ગયો હતો. સમુદ્ર પ્રબળ વટો-ળિયાનો માર ખાઈ ફૂદી ફૂંકાડીને આકાશના હૈયામાં રહી રહીને ડંખ મારવાનો અભિનય કરતો હતો. જહાજ મુશ્કેલીમાં છે એ જાહેર કરનારો ઘંટ વાગી રહ્યો હતો. મારાં માનસચક્ષુ આગળ આવી જ એક ભવંકર તોફાની રાત્રિનું ચિત્ર ખડું થઈ ગયું. મન અને શરીરથી નિષ્ક્રિય અને નિર્જીવ બની, બર્થ હિપર પડ્યો પડ્યો હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

એકાએક મને સીતાના શબ્દો યાદ આવતાં, હું વેગથી બર્થ-માંથી નીચે ઊતરી ઊભો. સાથે સાથે હું ડોલતાં ડોલતાં બેસી પડ્યો. જહાજ આટલા પ્રબળ વેગથી ઊંચું નીચું થઈ રહ્યું છે એની આ પહેલાં મને ખબર પડી નહોતી. હું હતું તેટલું બળ ભેગું કરી ઊડીને ઊભો થયો, અને જહાજની ડોલતી ગતિ સાથે તાલમેળ

રાખીને કેમિનતી બહાર નીકળી દિવાલ પકડી ઊભો, અને શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

મારી સામે થઈને જહાજનો એક અમલદાર જતો હતો.

મને આ સ્થિતિમાં ઊભેલો જોઈને તે બોલ્યો: ‘જહાજ ખૂબ ડાલે છે, તમે અંદર જઈને સૂઈ જાઓ.’

મેં કહ્યું: ‘છે શું? સાઈકલોન છે?’

અમલદારે ધીમેથી હસીને કહ્યું: ‘ના, ના, સાઈકલોન નથી. ઋતુમાં જેવું સ્વાભાવિક તોફાન સમુદ્રના આ ભાગમાં થાય છે, તેવું જ છે—એથી વધુ કંઈ નથી. ત્રણ ચાર કલાકમાં બધું હતું તેવું થઈ જશે.’

હું એક નિરાંતનો નિશ્વાસ નાખી બોલ્યો: ‘ઉપકાર!’

આમ કહી મેં આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

અમલદારે નવાઈ પામી કહ્યું: ‘તમે ક્યાં જશો? કેક પર જવું મિત્રકુલ સલામત નથી, એટલે ત્યાં જવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. તમે કેમિનમાં પાછા જાઓ.’

હું કેમિનની દિવાલ પકડીને ઊભો હતો તોયે ડાલતો હતો. મેં કહ્યું: ‘મારી એક આત્મીયાના ખખર કાઢવા જઈ છું. તે આ પહેલી જ વાર દરિયાની સફર કરે છે. એટલે...’

અમલદારે વચમાં જ બોલ્યો: ‘તમે મિસ સીતા પાલિતની વાત કરો છો ને? તેમણે તો ક્યારનો યે ઝોળીમાં આશ્રય લીધો છે, અને કુશળ છે.’

મેં કૃતજ્ઞ દષ્ટિએ જોઈ કહ્યું: ‘અને સંન્યાસી ઠાકુર?’

જોયું તો અમલદારના મોં પર જરા હાસ્યરેખા ફૂટી નીકળી તરત અદશ્ય થઈ ગઈ. તે બોલ્યો: ‘સમજ્યો, તમે સાધુની વાત

કરે છે. તેમને પણ અવશ્ય ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમપૂર્વક ઝોળી પર લેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેમણે ખૂબ ગુસ્સે થઈ જઈ ખૂબો પાડવા માંડી છે. તમે અત્યારે એક ડગલું પણ ચાલી નહિ શકો. ચાલો, હું તમને કેબિનમાં લઈ જાઉં.’

સાચે જ, એક ડગલું પણ ચાલવું મારે માટે તે વખતે અસંભવિત બની ગયું હતું. આવી પરિસ્થિતિના અનુભવી, જાણકાર અને તાલિમ પામેલા ઓફીસરના શરીરને વળગીને મેં કેબિનની અંદર પ્રવેશ કર્યો, અને એક ઝોળીમાં આશ્રય લીધો.

અમલદારને ધન્યવાદ આપું તે પહેલાં તો તે બહાર નીકળી ગયો હતો.

હું ઝોળીમાં સૂતો સૂતો હીંચકા ખાવા લાગ્યો. બાળપણમાં ઘોડિયામાં સૂતાં હીંચકા ખાધા હશે કે નહિ ખાધા હોય, હીંચકા ખાવાનો અનુભવ હતો કે નહોતો, કશુંયે મારી તે વખતની પરિસ્થિતિમાં લેશ માત્ર પરિવર્તન કરી શકે તેમ નહોતું. હું ભયંકર વેગથી ઝોલા ખાવા લાગ્યો.

અમલદારે બહાર નીકળતા પહેલાં પેલી ગોળ ઉઘાડી બારીનું મોં ઢાંકણા વડે બંધ કરી નાખ્યું હતું. એટલે બહાર શું તાંડવ ચાલી રહ્યું છે તે કશુંયે મને દેખાતું નહોતું. માત્ર ભયંકર હીંચકાવાની અંદર વચમાં વચમાં ઝાઈ વિકટ રાક્ષસી ક્રોધ—ગર્જનાનો ભીષણ અવાજ બંધ ઓરડાની બહાર, હાહાકાર કરી પછડાઈ પડતો સંભળાતો હતો.

તેને ફરી સીતા યાદ આવી ગઈ હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે જૂલકાળમાં જીવનના માર્ગનું અનુસરણ કરતાં જેનો જરાક પરિચય, જેવો થયો તેવોજ બીજા અનેક એવા પરિચયોની પેઠે કાળની વિસ્મૃતિના

ખોળામાં લુપ્ત થઈ ગયો હતો, તે જ બાલિકા આજે પરિપૂર્ણ નારી રૂપે વિકસીને ફરી મારા ગમનમાર્ગમાં આવી ઊભી હતી. જેને હું બિલકુલ ઓળખતો જ નહોતો કહું તો ચાલે, જેની સ્મૃતિ મારા મનના લંડારમાં સંચિત કરી રાખવા જેવો ક્ષાઈ જ પ્રસંગ બન્યો નથી, તે જ બાલિકાએ મારી અજાણ્યમાં બે બે વરસ સુધી મારો અભ્યાસ કર્યા કર્યો છે.

હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે જેને ઓળખવાની મને તક મળી નથી, તેણે મારી જાણ બહાર મને ઓળખી લીધો છે. એવી પરિસ્થિતિ અસહ્ય બન્યા વગર રહી શકતી નથી.

છેલ્લા બે દિવસથી જે આદર સત્કાર અને સ્નેહ સીતાની પાસેથી હું પામ્યો છે, તે શું ક્ષાઈ અપરિચિતની પાસેથી મળવાનો મુદ્દલે સંભવ હતો ? ના, બિલકુલ નહિ. સીતાએ બે વરસ સુધી છૂપી રીતે મને જોયો છે, મારા સ્વભાવ અને પ્રકૃતિથી તે પૂરી વાકેફ બની ગઈ છે, મને ઓળખી ગઈ છે. તેથી પેલી રાતે તેના દારૂડિયા બાપે એક ગણિકાને સમાજમાં ચલાવી લેવાની જીદ કરી ત્યારે હું ખાધા વગર ચાલ્યો જતો હતો એ જોઈ, બહાર દોડી આવી મને ભૂખ્યા ન જવાનો આગ્રહ કરવાની હિંમત સીતા કરી શકી હતી. તે રાતે તેના મોં પર જે આંતરિક દુઃખની છાયા ફૂટી નીકળી હતી તે આજે પણ હું જોઈ શકું છું.

સીતા પોતાના દારૂડિયા, લંપટ બાપને જોવા દૂર બ્રહ્મદેશના ઉત્તર પ્રાંતના એક શહેરમાં જઈ રહી છે. જઈને કદાચ એ પોતાના માંદા બાપનું મોં જોવા પામશે કે કદાચ નહિ પણ પામે.

નહિ પામે તો ? સીતાના પહોંચતા પહોંચતા જો એના બાપ પરલોક સિધાવી ગયા હશે તો ? મારો વિચારપ્રવાહ અટકી

ગયો. જાણે મને પિતૃશોકથી છાતીફાટ આક્રંદ કરતી અભાગી બાળા દેખાવા લાગી. ચારે તરફ ટોળે મળેલાં બર્મી સ્ત્રીપુરુષોનું ટોળું કુતૂહલથી જોઈ રહ્યું છે અને વિધવિધ અભિપ્રાય પ્રગટ કરી રહ્યું છે.

આ વિચાર મને અસહ્ય બની ગયો. મેં જોર કરી આ વિચારમાંથી મન પાછું વાળી લીધું.

અકસ્માત એક પ્રખળ ધક્કાથી કેબિનની એક નાનકડી બારીનું હાંકણું ઊધડી ગયું. હૂ હૂ કરતા ઠંડા પવને નાનકડી કેબિનમાં દાખલ થઈ, મારા ગરમ મગજને ઠંડું કરી નાખ્યું.

મેં સમુદ્ર બણી નજર કરી. મારી આંખો ત્યાંજ ઠરી ગઈ. જોયું તો હાથીની પેઠે સૂંઢ ઊંચી કરીને વિરાટ મોજાનો સમૂહ અકલ્પ્ય વેગથી દોડી આવી જહાજ ઉપર પછાડ ખાઈને પડતો હતો. એકી સાથે જાણે સેંકડો વીજળીઓ સમુદ્રના પેટાળમાં ભયંકર અદ્ભુતશક્તિ કરી સંતાકુકડી રમે છે. મારાં મન અને હૃદય શ્રી ભગવાનનું આ વિરાટ રૂપ—અશ્વર્ય જોઈ, મૂઢ, ભયભીત, સંત્રસ્ત અને જડ બની ગયાં. મારી નિષ્પલક દષ્ટિ જોઈ જોઈને અર્થહીન બની ગઈ. હું શું વિચાર કરવા લાગ્યો, શું વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, કશાવનું મને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. હું તો માત્ર જોઈ રહ્યો. આંખ પાછી વાળી લેવાની શક્તિ રહી નહિ એટલે જોઈ જ રહ્યો.

એવી અવિશ્વસનીય ભયંકર અવસ્થામાં પણ માણસ ઊંઘી શકે, તેમાં યે પાછો હું,—જેની ઊંઘ એક સાધારણ અવાજથી પણ ઊડી જાય છે—તે ઊંઘી શકું, તે આજનો અનુભવ ન હોત તો હું કદાપિ માની શકત નહિ.

પરંતુ, હું ઊંઘી ગયો હતો કે જાગૃત બની ગયો હતો એ મારો સંશય કાણ કાપશે ? જો એવી પરિસ્થિતિમાં હું ઊંઘી ગયો હોઉં તો બીજો કોઈ ન આપે તો પણ હું મને પોતાને અસંખ્ય

ધન્યવાદ આપું છું. અને જો ભાન જ ભૂલી ગયો હોઉં તો ફરી ભાન પાછું મળવા માટે દયામય શ્રી ભગવાન તરફ શત કાટિવાર કૃતચતા પ્રગટ કરું છું.

જગતાં જ હું સમજી શક્યો કે જે ભયંકર દશ્યમાં હું ઊંધી ગયો હતો, તે અભૂતપૂર્વ ભયંકર દશ્યપટ બદલાઈ ગયું હતું. સમુદ્ર શાંત થઈ ગયો હતો. આકાશ વાદળાંથી મુક્ત બની ગયું હતું અને સૂર્ય ફરી હસતો હસતો તપ કિરણો વેરતો હતો. મારી ડાળી હવે ખૂલતી નહોતી. જહાજ મુશ્કેલીમાં હોવાનો ઘંટાધ્વનિ હવે સંભળાતો નહોતો.

હું એકદમ નીચે ઊતરી પડ્યો.

ઓચિંતાનો નિતાઈનો કંઠસ્વર મારા કાનમાં પ્રવેશ્યો:
'દાદાબાણુ ?'

મેં ઉત્સાહથી અધીરા બની એકદમ જોરથી બારણું ઉઘાડી નાખ્યું.

જોયું તો મુરખખી નિતાઈચંદ્ર નિર્જીવ જેવા શરીરે બંને ઘુંટણ પર માથું રાખી બારણું આગળ ખેસી રહ્યા હતા. કેવો ભયંકર પ્રલય તેના શરીર ઉપર થઈને વહી ગયો હોવો જોઈએ એ મને સમજતાં વાર ન લાગી. અમારાં જેવી ડાળીનું સૌભાગ્ય એના નસીબમાં નહોતું. તેને તો નોકરોના ઓરડામાં ભોંય પર ગુલાંટિયાં ખાતા પ્રલયના હીંચકા સહેવા પડ્યા હશે.

ઉદ્વેગથી આકુલ સ્વરે મેં કહ્યું: 'તારી દિદિમણિ, જટાધારી ઠાકુર વગેરે બધાં કેમ છે, નિતાઈ ?'

નિતાઈએ ખૂબ ધીરે ધીરે મોં ઊંચું કરી મારી સામે જોયું.

પછી મહા કળે બોલ્યો: 'દિદિમણિ મજામાં છે, દાદાબાણુ! કહે છે ખૂબ લહેરથી હીંચકા ખાધા છે.'

મારા મન પરથી એક ભારે બોલે ઊતરી ગયો.

પછી મેં કહ્યું: 'અને જટાધારી બાબા?'

મેં જોયું તો નિતાર્ધનું મોં વિકૃત બની ગયું.

તે બોલ્યો: 'દાદાઠાકુરે જે નામ કાઢ્યું છે, દાદાબાણુ! તે યાદ આવતાંજ મને ઊલટી થવા જેવું થાય છે.'

મેં અધીર બની પૂછ્યું: 'તારી ઊલટી હમણાં રહેવા દે, નિતાર્ધ, તું બાબાઠાકુરની જ વાત કરને.'

નિતાર્ધ અચકાતો ખચકાતો બોલ્યો: 'એ વાતમાં કંઈ માલ નથી, દાદાબાણુ! એકલા બાબાઠાકુરની ઊલટીથી જ પત્યું નથી. એ હિપર વળી જે ખરાબ કર્મ તેઓ કરી બેઠા છે તેથી જહાજ કંપની એમની કેબિન જ પાછી લેવાની ના પાડે છે.'

હું હસતું ખાળી શક્યો નહિ; હસતાં હસતાં બોલ્યો: 'તું અહીં જ ઊભો રહે, નિતાર્ધ! હું જરા એમના ખમર કાઢી આવું.'

નિતાર્ધ બોલ્યો: 'ભલે. પરંતુ બાબાઠાકુરની કેબિનમાં, જો જો, બૂલથી પણ ડોકિયું ન કરતા. નહિ તો તમારો છૂટકો નહિ થાય.'

'ભલે, ભલે, તારે હવે ડહાપણુ ડોળવું નહિ પડે.' ઓચિંતો સીતાનો વીણાને ચે શરમાવે તેવો કંઠસ્વર સંભળાયો.

જોયું તો સામે જ શ્રીમતી સીતા હસતે મોઢે ઊભી હતી. હું સીતાના મોં સામે જોઈ ફટલોક સમય કંઈજ બોલી શક્યો નહિ. વિચાર કરવા લાગ્યો કે મારી નિર્જાતાનો ખચાવ શું કરવો?'

સીતા હસીને બોલી: 'તમારી મને કેટલી બીક લાગતી હતી !'
' મારી ? '

હું નવાઈ પામી સીતાના મોં સામે જોઈ રહ્યો.

સીતા સ્મિત ભર્યા મોઢે બોલી : ' મને તો બીક લાગી હતી કે તમે પોતાને આકૃતમાં નાખી અમારા વાસ્તે બાવરા બની દોડા દોડી કરશો. '

સીતા મશ્કરી કરે છે કે નહિ એ વિષે નિઃસંદેહ ન થઈ શકવાથી મેં કહ્યું: ' એ આકૃતમાં બહાર નીકળી એકલા ચાલવું પણ મારી શક્તિ બહારનું હતું તે હું તરત સમજી ગયો હતો. એ તો ઠીક, પણ તને જોઈને, તો, તેં કાઈ ખાસ અગવડ ભોગવી હોય એવું નથી લાગતું. '

સીતા હસતાં હસતાં બોલી: ' જરા ચક્કર આવતાં હતાં એટલું જ. આટલા જોરથી અને આટલા બધા વખત સુધી હિંચકા ખાવાની ટેવ નહિ ખરીને ? '

બોલતાં બોલતાં સીતાનું મોં એકાએક મ્હાન થઈ ગયું.

તેણે થોડી વાર મૂંગી રહી ફરીથી કહ્યું: ‘પરંતુ જટાધારીકાકા સંબંધમાં શી વ્યવસ્થા થઈ શકે, કહો જોઈ?’

મેં દુઃખી થઈ કહ્યું: ‘એમની અવસ્થા શું ખૂબ ચિંતાજનક છે?’

‘ચિંતાજનક? કલ્પનાતીત અકથ્ય અવસ્થામાં તેઓ નિજીવ બની પડેલા છે. એમના જેવા વિરાટ શક્તિશાળી પુરુષ આટલા બધા બેહોશ થઈ જશે એવી તો મને કલ્પના પણ નહોતી.’ સીતા શુષ્ક અવાજે બોલી.

‘જરા હઠીયે, માણ!’

અમે ચકિત થઈને જોયું તો જહાજના બે મહાર હાથમાં ઝાકુ અને ડોલ લઈને આવ્યા હતા, અને તેમની પાછળ જહાજનો મેટ ઊભો હતો.

સીતા મારી કેબિનમાં જતી રહી.

મહારોના ગયા પછી મેં મેટને કહ્યું: ‘સંન્યાસી હાકુરની કેબિન સાફ કરવાની છે, મેટ!’

કાંટે વિનકપૂર્વક ખબર આપી કે એમની જ કેબિન સાફ કરીને તેઓ આવ્યા હતા.

મેં નિરાંત અનુભવી કહ્યું: ‘સંન્યાસી હાકુર જાગ્યા છે, કે હજીયે જાગ્યા નથી?’

મેટ ધીમેથી હસીને બોલ્યો: ‘તેઓ બાથરૂમમાં પેઠા છે, હજીર.’

મેટના ગયા પછી, સીતા નિરાંતનો નિઃશ્વાસ નાખી એક ગોળ ખુરશી પર બેઠી, અને નિતાઈને કહ્યું:

‘હવે તારે ચિંતા નહિ કરવી પડે, શુદ્ધિમાન! હવે એમના નાસ્તાનો બદોબસ્ત કરી આપ, જા.’

નિતાઈ બોલ્યો: ‘ તમારે માટે શું કરું, દિદિમણિ ?’

સીતાએ મારી સામે જોયું.

મેં કહ્યું: ‘ મારે વાસ્તે ફક્ત એક કીટલી ગરમ પાણી હશે તો બસ થશે, નિતાઈ.’

જોયું તો મારા શબ્દો સાંભળી સીતાનું મુખ પ્રકુલ્લ બની ગયું હતું. તે બોલી: ‘ તો તમારાં સ્નાનાર્થિક જરા વહેલાં વહેલાં પતાવી લો. હું પણ સ્નાન બાન પતાવી લઉં.’

આમ કહી સીતા બીજા પ્રશ્નનો વખત આપ્યા વગર બહાર નીકળી ગઈ.

તે દિવસે નાસ્તા પછી જ્યારે અમે કેક પર જઈને બિલા, ત્યારે સાડાદશ વાગ્યા હતા. કેક પર બહુ જ થોડાં માણસો દેખાતાં હતાં. અમે બે કેક-ચેર લઈ રેલિંગની પાસે બેઠાં.

સમુદ્રે થાકેલા બાળકના જેવો શાંત ભાવ ધારણ કર્યો હતો. માત્ર થોડાક જ કલાક પહેલાં, તેણે જે ભીષણ રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે કદી પણ ફરી શાંત થશે એવી કલ્પના કરવાનું પણ આપણા જેવા સાધારણ માણસને માટે શક્ય નહોતું.

સીતા સમુદ્ર બણી જોઈ ઘણુંખરું આ જ બાબતનો વિચાર કરી રહી હતી.

તે મોં ફેરવી બોલી: ‘ મને લાગે છે કે ક્ષુબ્ધ સમુદ્રનું રૂપ જોઈને જ રૂદ્રની કલ્પના આવી હશે. એક તરફ મહાદેવ, શિવ, સ્વયંભુ, શાંત, ઉદાર, સરળ શિશુની પેઠે, જે કાંઈ વરદાન જે માગે, તે તેને કંઈપણ વિચાર કર્યા વગર, આપે છે. અને સ્વયં બોળા

સદાશિવ કાળિયો અનાજને માટે અનપૂર્ણનો તિરસ્કાર સહન કરીને પણ
બારણે બારણે બીખ માગતા ફરે છે. સેંકડો તિરસ્કાર કે લાંછનાની
એમના ચિત્ત પર જરાયે અસર થતી નથી. બીજી તરફ જે કદી
કાઠવાર કોધે ભરાઈ તે રૂઢ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તો તરત જ દશે
દિશાએ ખ્વંસ-લીલા શરૂ થઈ જાય છે. એ સંહારમૂર્તિ જોઈ ત્રિભુવન
કંપવા માંડે છે. એ રૂદ્રરોષની સામા થવાની કાઠ દેવદેવીની પણ
તાકાત નથી. પછી જ્યારે રોષ ઊતરી જાય છે ત્યારે ફરી પાછું
શાંત શિશુના જેવું રમતિયાળ ચંચળ સ્વરૂપ બની જાય છે. ’

હું મૂંગો મૂંગો સાંભળી રહ્યો હતો. બોલ્યો : ‘ તે ખૂબ વાંચ્યું
છે, સીતા. તારી કલ્પનાનું રૂપ જોઈ સાચેજ હું વિસ્મય પામી
ગયો છું ! ’

સીતાએ થોડી વાર પોતાની વિશાળ પહોળા આંખો મારા
મેં પર રાખી, ફરી સમુદ્ર બણી નજર ફેરવી લીધી. અને કંઈ પણ
બોલ્યા વગર મૂંગી મૂંગી જોઈ રહી.

કેટલીક વાર પછી સીતા બોલી : ‘ આજે સમુદ્ર પર આપણો
છેલ્લો દિવસ છે. ’

હું જોઈએ તે કરતાં વધારે ઉત્સાહમાં આવી જઈ બોલ્યો :
‘ આજનો દિવસ ને રાત વીતે એટલે હાથ ! બાબા ! આમ જળકુક-
ડીની પેઠે બંધાઈ રહેવું મને નથી ગમતું. ’

સીતા થોડીક વાર સ્થિર દષ્ટિએ મારા મેં સામે જોઈ રહી,
પછી બોલી : ‘ જો નથી જ ગમતું, તો કાણે તમને માથાના સમ
ખવડાવી બંધાઈ રહેવાનું કહ્યું છે, શ્રીકાન્ત બાબુ ? ’

હું હસી પડ્યો. બોલ્યો: ‘ મને એક વખત એક ભદ્રપુરુષે કહ્યું હતું, કે તમારા મસ્તિષ્કમાં એક જાતનો કીડો છે જે અમથો અમથો તમને રખડાવ્યા કરે છે. કમે યે તે તમને શાંત થઈ નિરાંતે બેસવા દેતો નથી. હું કાઈ કાઈ વખત વિચાર કરું છું કે કદાચ એ ભદ્રપુરુષની વાત સાચી હશે.’

સીતા મારી મજાક કરી હસી નહિ તે થોડો વખત બેધ્યાનપણે બેસી રહી બોલી: ‘ અને હું શું વિચાર કરું છું જાણો છો ? હું વિચાર કરું છું કે જેને ત્રણ દિવસ રહેવું પણ ધરકુકડી જેવું લાગે છે તેણે ત્રણ વરસ કાઢ્યાં કેવી રીતે ? ’

ચર્ચાની દિશા બદલવા માટે મેં કહ્યું: ‘ તું હમણાં થોડા દિવસ પ્રેમ રહેવાની છે ને, સીતા ? ’

સીતાએ કંઈ જવાબ ન દીધો એ જોઈ હું નવાઈ પામી તેની તરફ જોઈ રહ્યો.

બહુવાર પછી સીતા બોલી: ‘ બધાનો આધાર બાબાની ઈચ્છા ઉપર છે, શ્રીકાન્તબાબુ ! ’

સીતાને ઉત્સાહ આપવા માટે મેં કહ્યું: ‘ બ્રહ્મદેશ એવો દેશ છે કે એક વખત ત્યાં જઈ પહોંચ્યા કે એ ગમી ગયા વગર રહેજ નહિ આ જળકુકડી જેવા સમુદ્રપ્રવાસ પછી, બ્રહ્મદેશ કાંઈ અભિનવ રૂપ ધારણ કરી આવનારને દર્શન દે છે. હું જ્યારે ત્યાં પહોંચવહોલો ગયો, ત્યારે એની રજકણે રજકણે સુદ્ધાં દરેક પદાર્થે મને મુગ્ધ કરી નાખ્યો હતો. માત્ર આજે હવે—’

સીતા મારા ઉત્સાહના વેગને ઠારી દઈ બોલી: ‘ એટલા માટે ત્યારે તો જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરી એ દેશ તરફ નીકળ્યા લાગો છો, શ્રીકાન્તબાબુ ? ’

સીતાના નીરસ શુષ્ક કંઠસ્વરમાં મેં પરમ વિસ્મયનો અનુભવ કર્યો. મેં કહ્યું : ‘તને પણ એ ગમી ગયા વગર નહિ રહે.’

સીતા શબ્દેશબ્દ ઉપર ભાર દઈ બોલી : ‘મારી જન્મભૂમિને માટે હું સ્વર્ગના પ્રલોભનનો પણ ત્યાગ કરવા તૈયાર છું.’

હું વગરકારણે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

એવામાં શ્રીમાન નિતાઈચંદ્ર આવીને બોલ્યા : ‘ભાત, શાક થઈ ગયાં છે, દિદિમણિ !’

હું વિસ્મય પામી જોઈ રહ્યો, બોલ્યો : ‘ભાત, શાક ! શું કહે છે, નિતાઈ?’

નિતાઈ બોલ્યો : ‘હા, દાદાબાણુ, ભાત, શાક ! દિદિમણિએ નીચેના હિંદુસ્તાની બંડારીને બોલાવીને ઓર્ડર આપ્યો હતો.’

સીતા હાસ્યહીન મુખે બિઠીને બિઠી થઈ, અને નિતાઈની સામે જોઈ બોલી : ‘એને આપી જવાનું કહે, નિતાઈ !’

નિતાઈ ઝડપથી જતો રહ્યો.

સીતા નીચું જોઈ બોલી : ‘આવો.’

મેં ના પાડતાં કહ્યું : ‘પરંતુ મને તો જરાયે ભૂખ નથી, સીતા.’

‘ના, છે. ચાલો.’

આમ કહી સીતા બે ડગલાં આગળ ચાઈ, અને હું આવું છું કે નહિ તે જોવા એકવાર તેણે મોં ફેરવ્યું.

સીતાના મ્હાન મુખ સામે જોતાં, આગળ કંઈપણ વાદવિવાદ કરવાનું મન ન થતાં હું બિઠીને બિઠો થયો, અને તેની પાછળ ચાલ્યો.

જટાધારી ઠાકુરની કેબિનની નજીક પહોંચતાં જ સાંભળ્યું કે

તેઓ નિદ્રાવશ છે. તેમના વજ્રપાત જેવા નાકનો અવાજ દિવસે પણ પ્રચંડ લાગતો હતો.

સીતા એક ગાલિયો વાળીને કેમ્બિનની ભોંય પર પાથરી દઈ બોલી : ‘વારૂ, દરરોજ દર વખતે ના ન કહો તો શું પુરુષત્વનો પરિચય નહિ આપી શકાતો હોય ? જ્યારે લાગ મળ્યો ત્યારે આંખમાં આંગળી નાખી, અમે પર છીએ, એવું દેખાડી દેવાની કાશીશ શું કરવા કરો છો કહો જોઈ ? શું અમે તમારાં કાઈ નથી ? તમને એમ કરવાથી શો લાભ થાય છે કહોશો ?’

સીતાનો કંઠસ્વર છેલ્લા શબ્દો બોલતાં ભારે થઈ ગયો. તે ચૂપ થઈ ગઈ.

શું જવાબ દેવો તે મને સૂઝતું નહિ. મેં મ્લ્લાન હસીને કહ્યું : ‘પરંતુ.....’

જોરથી મને બોલતો અટકાવી સીતા બોલી : ‘મારે પરંતુ પરંતુ કાંઈ સાંભળવું નથી. તમે તો એવું જ કહેવાના કે અમે પર નથી તો કાણુ છીએ પરંતુ હું પૂછું છું કે પોતાનાં ને પારકાંની કાંઈ સીમા-રેખા આજસુધીમાં કાંઈ નક્કી થઈ છે ખરી ? હું તો જોઈ છું કે માનો જણ્યો ભાઈ સગાભાઈને ધનના લોભે મારી નાખે છે, ઝઘડો કરે છે, કોર્ટ કચેરીએ ચડાવી પાયમાલ કરી નાખે છે—એ સારો—એને નહિ તો કાને તમે પોતાનાં કહોશો, કહો જોઈ ?’

મને શ્વાસ ચડી ગયો હતો. મેં કહ્યું : ‘મારા સમ, સીતા, હવે બહુ થયું. કારણ કે જે બોલવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ જેની મેં કલ્પનાયે કરી નથી, એને માટે જો તું મને આવી રીતે સજ્જ કરે તો શું એ અન્યાય ન કહેવાય ?’

સીતા જરાપણ ભોંડી પડ્યા વગર બોલી : ‘પહેલાં હું સમજતી

કે મારી એ સ્નેહમયી સાક્ષાત્ દેવીસમી દિદિના સંસર્ગમાં વાસ કરીને, તમે બીજું કંઈ ન શીખ્યા હો તો પણ સ્ત્રીનું મન કેવી રીતે અતિ તુચ્છ આધાતથી મરું મરું થઈ જાય છે એટલું તો જાણી શક્યા હશે. પરંતુ હવે જોઈ છું તો મારી જ ભૂલ થઈ હતી. જેઓ સ્ત્રીના મન સંબંધી સંપૂર્ણ બિનઅનુભવી હોવા છતાં પણ જોર-શોરથી પોતાને અનુભવી અને લાગણીવાળા જાહેર કરે છે એમાંના તમે પણ એક છો.'

મેં આહત સ્વરે કહ્યું: 'મેં કદી પણ તેવો દાવો કર્યો નથી, સીતા.'

'એથી જ તો મારી ભૂલ થઈ હતી. જેઓ જાહેર કરતા ફરે છે તેમને તો ઓળખતાં વાર જ લાગતી નથી! પરંતુ જેઓ મૂંગા રહે છે તેમના જ સંબંધમાં માણસ ભૂલ કરી બેસે છે. એક વાત કહું તો મને માફ કરશો?'

સીતાએ મારી સામે એકીટશે જોયું.

મેં આંખ ફેરવી લઈ કહ્યું: 'બોલ.'

સીતાના મોં પર બહુવાર પછી સ્વાભાવિક મૃદુ હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું. તે બોલી: 'હવે પછી ભવિષ્યમાં કદીપણ સ્ત્રીનો મુખભાવ જોઈ તેનું દિલ ઓળખી શક્યા છો સમજી બડાઈ મારતા ફરશો નહિ.'

સમજી ન શકવાથી મેં પૂછ્યું: 'તારો હેતુ ન સમજાયો, સીતા.'

સીતા જરા લજ્જિત સ્વરે બોલી: 'એમાં એવું અંધરું તો કશુંયે નથી; શ્રીકાન્તબાણુ. તમે શું નથી જાણતા કે સ્ત્રીનું હૃદય જ્યારે નિર્મમ પીડાથી રીખાય છે ત્યારે પણ તે મુખ પર મધુર હાસ્ય ખીલવી શકે છે? પુરુષ તે વખતે જ ભૂલ કરે છે. પરંતુ સ્ત્રીની નજરે પુરુષનું એકે છળ ગુપ્ત રહેતું નથી.'

આવી ચર્ચામાં લાગ લેવાની તક મને મારા જીવનમાં બહુ

ઝોછી મળી છે. ઉપરાંત આવા વિષયની ચર્ચા કરવાનો પૂરતો અનુભવ મને છે કે નથી એ વિષે પણ નિઃસંદેહ ન થઈ શકવાથી મેં કહ્યું :

“ પુરુષો દરેક વખતે સ્ત્રીઓની પેઠે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ અને સહજ અનુભવના જોરે ઊંડું પૃથક્કરણ કરી શકતા નથી એ તારી ફરિયાદનો સ્વીકાર કરવામાં મને શરમાવા જેવું લાગતું નથી, સીતા. પરંતુ એથી કરીને તેઓ દરેક વખતે સ્ત્રીના સ્વમાનને આધાત કર્યા કરે છે એવી ફરિયાદને હું ટેકા આપી શકતો નથી. કારણ કે અજ્ઞાનથી થતો આધાત અને સ્વેચ્છાથી થતો આધાત—એ બે વચ્ચે પુષ્કળ ભેદ છે.”

સીતા ધીમું હસીને બોલી : ‘ પરંતુ તમે જ તો કહો છો કે અજ્ઞાનનો એક તક—સુયોગ તરીકે ઉપયોગ ન કરી શકાય.’

હું હસી પડ્યો.

મેં કહ્યું : ‘ અજ્ઞાન એક સુયોગ છે કે દુર્યોગ છે તેની સાબિતી હમણાં જ થઈ ગઈ છે, સીતા. એટલે પહેલી કહેવત નથી કે ધા ઉપર મીઠું—એવું જ તે ક્યું ને ?’

સીતા થોડીવાર મારા મોં સામે એકીનજરે જોઈ રહી, પછી બોલી : ‘ પરંતુ મને લાગે છે કે અજ્ઞાનની જેમ એક નિર્દોષ બાળુ છે, તેમ બીજી તરફ ભારે અપરાધ પણ તેને જડાયેલો છે. તે ક્ષેત્રમાં પણ, માણસ, જો એ સમજતો નથી, જાણતો નથી, તેની શરમ ઢાંકવા માટે ગમે તે કંઈ બોલી નાખવા માટે તલપાપડ ન બને, અને મૂંઝો રહેવાની ટેવ પાડે, તો જગતનું ઘણું દુઃખ, ઘણી વેદના આપોઆપ જ દૂર થઈ જાય.’

‘ કદાચ થાય, પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે એ થવાનું નથી. હું એવા ઘણા માણસોને ઓળખું છું કે જેઓ અંગ્રેજીનો આંકડો પણ શીખ્યા નથી, તો પણ વાતવાતમાં ખોટા અંગ્રેજી શબ્દો ધુસાડીને જ બોલે છે. તેઓ કદાચ એવું સમજતા હશે કે બે અંગ્રેજી શબ્દો નહિ

બાપરી શકીએ તો બીજા તેમને મૂરખ ઠરાવશે ! પરંતુ તેઓ સમજતા નથી, સીતા. તેમના અશુદ્ધ ખોટા અંગ્રેજી શબ્દો અને ઉચ્ચારને લીધે જ તેમની મૂર્ખતા વધારે તો પ્રગટ થાય છે. સાચું કહું છું, માણસના મનનું આ અસહ્ય કંગાલપણું જોઈ મને બહુ વેદના થાય છે. પરંતુ સહન કર્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી. એટલે તું જેની આશા રાખે છે તે થવાનો સંભવ નથી, સીતા.'

સીતા આશ્ચર્ય પામી બોલી : 'સંભવ નથી, કેમ ?'

'નથી માટે નથી. પોતાનાં અજ્ઞાન અને મૂર્ખતા પોતે પોતાની જાતે કબૂલ કરી લે એવું ડહાપણુ જો એમનામાં જ હોત, તો પછી એમને અજ્ઞાન કે મૂર્ખ કાણુ કહેત ?'

એટલામાં નિતાઈ અને તેની પાછળ દેશો ભંડારવાળો નોકરની પાસે ભાત વગેરે ઉંચકાવીને આવી પહોંચ્યો.

સીતા ચમકીને એકદમ ઊભો થઈ ગઈ અને ઠામ મૂકવાની જગા બતાવી મારી સામું જોઈ બોલી : 'હવે મોઢું નહિ કરશો, જે જે ભાવે તે બે કાળિયા ખાઈ લો, શ્રીકાન્તમાણુ.'

ખાસ્તું રૂઈ માછલીનું શાક જોઈ મારા વિસ્મયની કંઈ હદ રહી નહિ. મેં કહ્યું : 'આવું અસંભવિત કવી રીતે સંભવિત બન્યું ?'

ભંડારવાળો બધું મુકાવી જતો રહ્યો હતો. એટલે જવાબ દીધો નિતાઈએ. તેણે કહ્યું : 'મેં દિદિમણિને ખબર આપી, દાદાબાણુ, કે ખલાસીઓએ ડાયમંડ અંદરના મુખ આગળ બે મોટી રૂઈ માછલીઓ પકડી હતી અને એક ટાંકીમાં જીવતી રાખી હતી. તેમાંની એક તેમણે થોડા વખત પછી ખાઈ નાખી હતી; અને બીજી રીતે તે વેચવાનું કહેતા હતા—આથી દિદિમણિએ મને હુકમ કર્યો કે...' "

નિતાઈને વચમાં જ અટકાવી સીતા બોલી : 'હવે બોલી રહ્યો, બુદ્ધિમાન ! જા, જટાધારીકાકાના જરા ખબર કાઢી આવ.'

નિતાઈ મેં ચડાવી બોલ્યો: ‘અહીં રહે રહે યે એમનું નાક
કેવું બોલે છે તે સંભળાય છે!’

સીતા મહામહેનતે હસતું ખાળી રાખી મુખ પર કૃત્રિમ ગાંભીર્ય
ધારણ કરી બોલી: ‘તને ના નથી કહી કે આવી રીતે વાત ન કરવી?’

નિતાઈ મેં બગાડી બોલ્યો: ‘કહી છે. પરંતુ નાક બોલે તને
શુદ્ધ ભાષામાં શું કહેવું તે મને તમે ક્યાં શીખવાડ્યું છે?’

આમ કહી નિતાઈ, સીતા ફરી કંઈ ઠપકા આપે તે પહેલાં
તે કંઈનમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

સીતા હાસ્યના આવેગથી જાણે બેવડ વળી જતી હતી.
હસવાનો જુસ્સો ઓછો થતાં તે બોલી: ‘ક્યાં, શરૂ કરો.’

મેં કંઈ પણ બોલ્યા વગર, છેલ્લા ત્રણ દિવસ ગમે તે ખાધેલું
એટલે ખૂબ સંતોષપૂર્વક ભોજનની થાળી ખેંચી લીધી.

ભોજન સમાપ્ત કરી, સીતાની રજા લઈ હું કેબિનમાં પાછો આવ્યો, અને આરામ માટે સૂઈ ગયો.

આજે જહાજ પર છેલ્લો દિવસ હતો. આવતી કાલે સવારે રંગુન આવી જવાનું. છેલ્લા ત્રણ દિવસ મેં જે રીતે વ્યતિત કર્યા હતા, તે જેમ મારે મન અણુધાર્યું હતું, તેમ એ અસંભવિત પણ હતું એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આવી રીતે કેટલી નહિ ધારેલી ઘટનાઓનો આપણાં જીવનમાં સામનો કરવો પડે છે !

ભાવિ અંધકારમય છે ! ભવિષ્યના ગર્ભમાં માણસને માટે કેટલી વિપત્તિઓ છુપાયેલી હોય છે ! બીજી પળે શું થશે, કયો અસંભવિત યોગાયોગ આવી બની દૂરગામી કલ્પનાને પણ પરાસ્ત કરશે, એ કંઈ કહી શકે તેમ નથી. તેથી દરેક વખતે અંધકારમય ભવિષ્યના ગર્ભમાંથી ગમે તે કંઈ નીકળી આવે તેને માટે માણસે તૈયાર રહેવું જોઈએ એ જ આ વિકટ સમસ્યાના સમાધાનનો એકમાત્ર માર્ગ છે.

સીતા ! જે સીતાના પરિચયે મારા સ્મૃતિ-ભંડાર ઉપર માત્ર અતિ નજીવો લસરકા પાડ્યો હતો, તે જ સીતાનો આવો કષ્ટપનાતીત પરિચય પામતાં હું શું સુખી થયો છું ? આ છેલ્લા ત્રણ દિવસ, તનતોડ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરી મને બધુંયે બૂઝાવી દેવાને સીતા શક્તિમાન બની, એના બદલામાં કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવા જેટલી માનસિક સ્થિરતા હું શું પામ્યો છું ખરો ?

સીતાએ જે આ અકૃત્રિમ સ્નેહધારામાં મને કુબાડી દેવાનો ઉદ્દેશ કર્યો છે એના ઉપર પણ મારો શો અધિકાર હતો ?

કંઈજ મારો અધિકાર નહોતો. હું એ જાણું છું કે જેને હું બરાબર ઓળખતો નહોતો, જેની સાથે કદીપણ નિઃસંકાય વાતચીત કરવાની એ તક મળી નહોતી, તેણે જ મને ઘેરી વળીને આદરમાનની એવી રેલ રેલાવી દીધી છે કે તેનું સમર્થન કરવાનું કાઈ તર્કયુક્ત કારણ પણ મારી પાસે નથી. અધિકાર તો નથી જ !

આવું કેમ બન્યું ?

શા માટે આ વણુમાગ્યો સ્નેહપ્રવાહ મને કુબાડી દેવા નીકળ્યો છે ? શા માટે ? આની અંદર લેશ પણ અસ્વાભાવિકતા નથી એ કાણ મને સમજાવી શકશે ?

સીતા શ્રીમંતની દીકરી, સુશિક્ષિત યુવતી છે. એના મનમાં શો ખ્યાલ હશે ? કહે છે કે કાઈ શ્રીમંતના મનમાં એવો ખ્યાલ આવી ગયો કે એણે લાખો રૂપિયા ખરચી ધામધૂમ કરી પોતાની પાળેલી બિલાડીનું લગ્ન કરાવ્યું હતું. મેં ધારેલું કે એ કૃત્ય નરી બુદ્ધિહીનતા સિવાય બીજા કશાનું ફળ નહોતું.

તો શું સીતા પણ એવી બુદ્ધિહીનતાની ભોગ બની મારી સાથે રમત રમી રહી હતી, પોતાના મગજનો ખ્યાલ પૂરો કરી રહી હતી ?

આનો વિચાર કરતાં જ હું થયરી ગયો. મને મારા પોતાના ઉપર જ ક્રોધ ચડ્યો. મને સીતાનો આગ્રહ યાદ આવ્યો. કોઈ આખતનો અર્થ નહિ સમજાય તો કબૂલ કરી લઈશ કે નથી સમજાતું. પણ અજ્ઞાન કે મૂર્ખતાને વશ બની એ સ્નેહમય દયામયી સ્ત્રી પ્રત્યે અન્યાય કરી મહાપાતકનો ભાગીદાર નહિ બનું.

મનમાં મનમાં હું ફરીફરી બોલવા લાગ્યો કે કદીપણ ફરીને આવી અસહ્ય વિચારસરણીનો આશ્રય નહિ લઉં.

વિચારમાં તે વિચારમાં હું ક્યારે જિંઘી ગયો તેની ખબર પડી નહિ. જ્યારે જિંઘ જોડી ત્યારે બપોરના ચાર વાગી ગયા હતા. આટલો બધો વખત હું જિંઘતો પડી રહ્યો એ વિચારે મનમાં મનમાં શરમાઈ જઈ, બની તેટલું ઝડપથી તૈયાર થઈ જઈ હું ડેક પર જવા બહાર નીકળી પડ્યો.

ડેક પર જઈને જોયું તો ત્યાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો હતાં. મને લાગ્યું કે જલદી આવતા છૂટકારાના સંભવથી, પાણીમાંથી જમીનનો સ્પર્શ કરવાના આવી રહેલા સુયોગથી, ફરી પાછા સૌ આનંદથી મુખરિત બની ગયા હતા.

પહેલું જે દિવસે કલકત્તાથી જહાજ ઉપડી સમુદ્રમાં પ્રવેશ્યું હતું, તે દિવસે કામથી થાકેલાં મન અને શરીર અખંડ લાંબો આરામ મળતાં જેવાં આનંદથી મગ્ન બની ગયાં હતાં, તેવાં જ પાછાં જળકુકડીની પેઠે આળસમાં જીવન કાઢવાથી થાકેલાં દેહ અને મન કર્તવ્યમય દિવસના આગમનથી પ્રકુલ્લ બની ગયાં.

એવું જ બને છે. માણસની ચિરંતન પ્રકૃતિ, કાળના ધસતા પ્રવાહમાં તણાઈને સતત ગતિએ આગળ વધવા ઇચ્છે છે. સ્થિરતા, તે ગતિહીનતા તેને સ્થિર રાખી શકતી નથી. માણસ સતત ગતિએ

ચાલ્યા જ કરે છે—ચાલવુંજ એને ગમે છે. ચાલવાની અભિરૂચિ લિન લિન ક્ષેત્રમાં અનેક રસ્તે, અનેક પ્રકારે પ્રગટ થાય છે.

હું છેલ્લા ત્રણ દિવસ જે સ્થળે બેસીને વાતોચીતો કરતો હતો, તે સ્થાને અત્યારે બીજાં યુવક યુવતીઓ બેસી ગયેલાં દેખાતાં હતાં. મારું મન કાંઈ સંગત કારણ વગરજ ખિન્ન થઈ ગયું. એ ટોળામાં બેઠેલાં અનેક સ્ત્રીપુરુષોની સામું જોયું પણ એકે એ પરિચિત મુખ ન દેખાવાથી, હું નવાઈ પામ્યો. સીતાના જેવી પ્રાણશક્તિથી છલકાતી નારી, આવી મનોહર સાંજે, કેબિનની ટચૂકડી ઓરડીમાં ચાર દિવાલોની અંદર પુરાઈ રહે એ મારી કલ્પનામાં પણ બિતરતું નહોતું.

મારું મન વ્યાકુળ બની ગયું.

તો શું સીતા માંદી પડી હશે? આ પ્રશ્ન મનમાં જગતાંજ હું આગળ સ્થિર બિભો રહી શક્યો નહિ. કશાએ ખ્યાલ વગર, મારી એ જાણ બહાર હું સીતાની કેબિન તરફ ચાલી નીકળ્યો.

થોડે દૂર આવતાંજ મુરબ્બી નિતાઈચંદ્રનો બેટો થઈ ગયો.

મેં વ્યગ્ર સ્વરે પૂછ્યું: ‘શું થયું છે, નિતાઈ?’

નિતાઈ ઉદાસ મોઢે બોલ્યો: ‘થવાનું બીજું શું, દાદાબાણુ! છેવટ તો હું એક ખાનસામો જ ને! મોટા લોકની વાતમાં માથું મારીને મારે શું કામ!’

હું સમજી ગયો કે ગમે તે કારણે પણ નિતાઈચંદ્ર ગુસ્સે થયેલો છે.

મેં તેને ચડાવ્યા વગર કહ્યું: ‘તમારામાંથી કાંઈ માંદું સાજું તો નથી થયું ને!’

નિતાઈ મારો સવાલ સાંભળી ધડીભર ટગરટગર મારી સામે જોઈ રહ્યો, પછી થોડીવાર મૂંગો રહ્યો, અને મારી અધીરાઈ ખૂબ વધારી દઈ બોલ્યો:

‘ માંદગી હોત તો તો સમજત કે મન મિત્તજ કેકાણે નથી, પરંતુ એવું નથી. ’

મેં અધીર બની કહ્યું : ‘ મારા સમ નિતાઈ! ચોખ્ખું કહી દેતે, તારે શું કહેવું છે ? ’

પરંતુ ધૂર્ત નિતાઈ સીધે રસ્તે ન ચાલ્યો.

તે બોલ્યો : ‘ વાર, તમે જ ન્યાય કરો, દાદાબાણ. હું ગમે તો નોકર, ચાકર, કે ગમે તો ગધેડો છું. પરંતુ એથી કરીને જટાધારી ઠાકુર મને ‘બેટા હજમ ! આજે તારું ગળું પીસી નાખીશ.’ કરી મારવા દોડે એ શું સારું કહેવાય ? સંન્યાસી માણસ, ધરમધ્યાન કરે, એને તે આટલો ગુસ્સો કરવો શોભે ! સાધુ બાબાજી કે મૂળો ! હું પણ કહી રાખું છું, દાદાબાણ, જો જગતમાં ભગવાન હશે, ધર્મ હશે, ચંદ્રસૂર્ય હજીયે ઊગતા હશે તો આ બેટા હજમનો શાપ લાગ્યા વગર નહિ રહે, નહિ રહે, નહિ રહે ! ’

કેવી મુસીબતમાં આવી પડ્યો હું !

હું સમજી ગયો કે એવું કંઈક ગંભીર બની ગયું છે, જેથી આ અતિ વિશ્વાસુ, જૂનો નોકર પણ સંયમ ગુમાવી બેઠો છે.

મેં તેના શબ્દોનું સમર્થન કરતાં કહ્યું : ‘ તારો શાપ લાગ્યા વગર નહિ રહે, નિતાઈ ! પરંતુ ઓચિંતાનું એવું શું બની ગયું કે—’

નિતાઈ સહાનુભૂતિની ગંધ મળતાં મને વચમાંજ અટકાવી દઈ બોલ્યો : ‘ દાદાબાણ, તમે સાચું બોલજો. ઠાકુરે ઊલટીઓ કરી એવી દારૂડિયાના જેવી ધમાલ મચાવી મૂકી હતી કે મારા બાપજન્મે પણ મેં એવું જોયું નથી. પછી જે નાકનો દોલ શર થઈ ગયો, કે આખું જહાજ કંપવા લાગ્યું. એટલું થયા પછી પણ સાંજરે ઊંધ-માંથી ઊઠી, આવું બધું ભરજી ખાવાનું ખાવા માગે, બાપ રે બાપ,

આટલી ઊલટીઓ થયા પછી—મારી ભૂલ હોય તો મારા મોં પર તમે દશ જૂતાં મારજો, દાદાબાબુ, મને કેવી રીતે એ ખજર પડે ?

મારી ચિંતાની માત્રા વધવા છતાં પણ, મારાથી હસી પડ્યા વગર રહેવાનું નહિ.

મેં કહ્યું: ‘એટલે એમનું ખાવાનું નાખી દેવું પડે એ બીક તેં ખાધ નાખ્યું હતું એમને, નિતાઈ—’

‘નાખી દેવું પડે એ કરતાં ખાવામાં શું મારી ભૂલ થઈ છે, દાદાબાબુ ? તમે જો આમ—’

મેં નિતાઈને બોલતો અટકાવી કહ્યું: ‘હવે એ વાત રહેવા દે, નિતાઈ. હવે કહે, તારી દિદિમણિ ક્યાં છે ? તેઓ શું જટાધારી ઠાકુરનો નાસ્તાનો બદોબસ્ત કરવામાં રોકાયાં છે ?’

‘ન કરે તો બીજું શું કરે કહો ? જુઓને જઈને, બે હાંડા ભરેલું ખાવાનું બાપાઠાકુર કેવા ચપોચપ પેટમાં ઉતારી રહ્યા છે !’

આમ કહી ધડીક કેબિનની વચમાંની સાંકડી ગલીના રસ્તા તરફ નજર કરી લઈ તે અમળાઈને બોલી ઊઠ્યો: ‘ઓ રે બાબા ! આ.....’ વાક્ય અધૂરુંજ રાખી નિતાઈ ઝડપથી અદશ્ય થઈ ગયો.

મેં પૂંઠળ નજર કરી જોયું તો હસતે મોઢે જટાધારી ઠાકુર આગમન કરી રહ્યા હતા. તેમનું હસતું મોં જોઈ, તેમણે તૃપ્તિપૂર્વક બોજન કર્યું છે એ સમજી જતાં મને વાર ન લાગી.

‘આ રહ્યા શ્રીકાન્તબાબુ ! કેમ, છો તો મજામાં ને ?’ જટાધારીએ એ દિવસે એ પહેલો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

મેં જવાબ દીધો: ‘હં, મજામાં છું. પરંતુ આપને વિષે જરા ચિંતામાં પડી ગયો હતો.’

‘બેટી સીતા પણ એવુંજ કહેતી હતી. એની ચિંતા ને બચ તો એટલાં બધાં હતાં કે મારી એ દયામયી મા બસ બેટી બેટી

રહ્યા કરતી હતી. બેય આંખો જાસ્વંતીનાં ફૂલ જેવી લાલચોળ થઈ ગઈ છે. ’

આમ કહી જટાધારી ઠાકુર મારી આગળ નીકળી જઈ, પાછળ મેં ફરી બોલ્યા : ‘ નિતાઈને જોયો ? જો જુઓ તો દયા કરી એકાદ ગાલીઓ મોકલાવજો, શ્રીકાન્તબાબુ ! ’

જટાધારી ઠાકુર અદૃશ્ય થઈ ગયા.

હું ધીરે ધીરે સીતાની કેબિન આગળ જઈ ઊભો, પણ તેને તરત જ બોલાવવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. તે વખતે, મારા મનમાં, જટાધારી ઠાકુરે કહેલ સીતાની લાલ જાસ્વંતીનાં ફૂલ જેવી આંખોનું શું કારણ હશે તેનો વિચાર ચાલતો હતો. સીતાની આંખો, જટાધારી ઠાકુરને માટે આંસુ વરસાવતી નહોતી તેની મારા કરતાં કાને વધારે ખબર હતી ? તો શું એ છોકરીએ પોતાના પિતાની માંદગીને યાદ કરીને આંખો કિવસ રડી રડીને કાઢ્યો હશે ?

‘ વાહ રે ! ખરી મજા આ ! અહીં ગુપચુપ ઊભા ઊભા શું વિચાર કરી રહ્યા છે, કહેશો ? મને બોલાવતાં શું ખીક લાગતી હતી કંઈ ? આવો, અંદર આવો. ’

આંમ કહી સીતા બારણું પૂરેપૂરું ખોલી નાખી એક બાજુ સરીને ઊભી રહી.

મારી તમામ ચિંતાઓ પલકમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

મેં પ્રસન્ન મુખે કહ્યું : ‘ હવે બહુ વખત નથી. સંન્યાસી ઠાકુર માટે ગાલીઓ લઈ જવાનો હુકમ છે. પરંતુ ગાલીઓ ક્યાં હશે. સીતા ! ’

સીતાના મુખ પર વિસ્મયની હાયા પ્રગટ થઈ ગઈ. તે બોલી : ‘ કમ, નિતાઈ વળી ક્યાં ગયો છે તે ? ’

મેં કહ્યું : ‘ બિચારાનો જીવ લેવાનો બાબાજીએ ધમકી આપી છે, એટલે, હમણાં થોડો વખત એનું નામ ન લેવું એ જ ઠીક છે, સીતા. ઠીક, ગાલીઓ શું સંન્યાસી ઠાકુરની કેબિનમાં છે ? ’

સીતા ચિંતાતુર મુખે બોલી : ‘હા. પરંતુ નિતાઈને શું જટાધારી કાકા કંઈ—’

સીતા વાક્ય પૂરું કર્યા વગર જ શક્તિ નજરે નોંધ રહી.

મેં કહ્યું : ‘ના, એવું કંઈ નથી. ખિચારાના શરીર ઉપર કંઈ જીલમ થયો નથી. તોપણ એના મન ઉપર જરા વધારે પ્રમાણમાં આઘાત થયો છે એની ના નહિ. હું જાઉં છું, પરંતુ. તું શું આજે કેક પર નથી આવવાની, સીતા ?’

જોયું તો સીતાનું મુખ એકાએક મ્હાન થઈ ગયું. તે નીચું જોઈ રહી બોલી : ‘ચાલો, આવું છું—’

સંન્યાસી ઠાકુરની કેબિન આગળ પહોંચતાં મેં જોયું તો મુરખી નિતાઈચંદ્ર ગાલીચો લઈને કેબિનમાંથી બહાર નીકળતા હતા.

મેં સહાનુભૂતિસૂચક સ્વરે કહ્યું : ‘જે થવાનું તે થઈ ગયું છે. એનો વિચાર કરી હવે વગર કારણે મન બગાડીશ નહિ, નિતાઈ. ગમે તેમ તોયે, એ સંન્યાસી મહારાજ કહેવાય. એમના શબ્દો પર ગુસ્સો કરાય, બાઈ !’

નિતાઈએ ઘડીક મારા મોં સામે જોયું. મેં જોયું તો આટલી સહાનુભૂતિના સ્પર્શથી, આ પહેલાં તેની જે આંખોમાં અમિજવાળા લલ્લકતી હતી, તે જ આંખો અત્યારે અત્રુજળથી ભરાઈ આવી હતી.

એકદમ ગાલીચો નીચે ઉતારી દઈ, મારા પગ આગળ લાંબો થઈને પ્રણામ કરી તે બોલ્યો : ‘તમે જ મને બચાવ્યો છે, દાદાબાબુ. નહિ તો જે મહાપાપ કરવાનો મેં મનસૂબો કર્યો હતો, તેનાથી હું કાઈ કાળે છૂટત નહિ.’

નિતાઈ ગાલીચો ફરી બેચક્રી લઈ ઝડપથી જતો રહ્યો.

નિતાઈના શબ્દોનો અર્થ શું હશે તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

એટલામાં પૂંઠળથી પગલાંનો અવાજ સંભળાતાં જોયું તો સીતા આવતી હતી.

‘ગાલીઓ ક્યાં છે ? વાર, તમે રહો, હું.....’

સીતાને અટકાવી મેં કહ્યું: ‘નિતાઈ લઈ ગયો છે, સીતા.’

સીતા નવાઈ પામી બોલી: ‘સાચેસાચ શું બન્યું હતું, મને કહો તો.’

મારા વિસ્મયની હવે હદ રહી નહિ. મેં કહ્યું: ‘કમ, નિતાઈએ તને કંઈજ કહ્યું નથી ?’

સીતાના મોં પર ધીમું હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું.

તે બોલી: ‘મુરબ્બી કહીયે સગીરની આગળ પોતાની ફરિયાદ જણાવે ખરા ? તમે ય ખરા છો !’

‘ચાલ, કેક પર જઈને કહું છું.’

આમ કહી હું આગળ થયો.

કે પર પહોંચીને જોયું તો જટાધારી ઠાકુરે એટલામાં જ જમાવી દીધી હતી. જે ઉમરાવજાદીને તેમણે વિષમ વિમાસણમાં નાખી દીધી હતી, તેને જોલાવી તેની સાથે તેઓ વાતો કરી રહ્યા હતા, એ જોઈ, કુતૂહલથી પ્રેરાઈ, હું તે સાંભળવા માટે તેમની નજીક જઈ એક ખૂણે બેસી ગયો.

જટાધારી ઠાકુર સ્નિગ્ધ હાસ્ય કરી કહી રહ્યા હતા: ‘ તારા ફિયાસો એ તારી સાથે કંઈ પણ બદલતીશું કરી નથી એ સાંભળી મને બહુ આનંદ થયો, મિસ. પરંતુ હું તને એવી ખાતરી આપું છું કે તું જો જરા સાવચેતીપૂર્વક એની રીતરસમ પર ધ્યાન આપીશ તો તને ખરી હકીકત દેખાઈ આવતાં વાર નહિ લાગે, કારણ કે...

એકાએક સંન્યાસી ઠાકુર ચૂપ થઈ ગયા.

યુવતીએ બ્યાકુલ બની આગ્રહપૂર્વક કહ્યું : ‘ કારણ શું, કહેશો ? ’

‘ કારણ કે તારા ફિયાસેના રંગુનના પ્રવાસમાં અશુભ થવાનું ચિહ્ન મને દેખાયું છે. ’ જટાધારી ઠાકુરે નિર્વિકાર કંઠે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી.

યુવતી થોડીવાર ચૂપ બેસી રહી બોલી: ‘ ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરું છું કે એમનું કંઈજ અશુભ ન થાય. મને જે એમનો પરિચય થયો છે તે પછી હવે હું કશાનાયે લોભે આ વિવાહ માટે સંમત થવાની નથી. મેં તેમને તે પ્રમાણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી પણ દીધું છે. પરંતુ હું તમને એક બાબતમાં સાવધ કરવા માગું છું, સાધુજી—’

એટલે સુધી બોલી એકદમ યુવતી ચૂપ થઈ ગઈ. તે જે કહેવા માગતી હતી તે કહેતાં તેને ખૂબ જ સફોટ થતો હતો એવો આભાસ તેના મોં પર જોતાં થતો હતો.

જટાધારી મંદ મંદ હાસ્ય કરવા લાગ્યા. તે બોલ્યા: ‘ સમજી ગયો, મિસ, તારે શું કહેવું છે તે. આ પહેલાં જ મેં તારા ફિયાસેને કહ્યું પણ છે કે તારા જેવા એક ડઝન માણસોની પણ તાકાત નથી કે મારા શરીરને કંઈ ઈજા કરી શકે. માટે ખાલી ચિંતા કરી તું દુઃખી ના થતી. બીજું કંઈ કહેવાનું છે ?’

યુવતીના મોં પર એક અપૂર્વ સંતોષનો પ્રકાશ પથરાઈ ગયો. તે નીચું મોં કરી, ખૂબ ધીમેથી, ‘ ગુડ બાઈ ’ કહી ત્યાંથી ઊઠી ગઈ.

હું એકચિત્તે આ દશ્યનો અભિનય જોઈ રહ્યો હતો. એકાએક મોં ઊંચું કરતાં જોયું તો સીતા, થોડે દૂર રેલિંગ પાસે ઊભી ઊભી સમુદ્રભણી જોઈ રહી હતી.

હું સીતાની પાસે પહોંચી ગયો, અને તેને બેસવાનું કહી, પોતે પણ બેઠો.

સીતા બોલી: ‘ જુદા જુદા માણસોની આંખમાં એકની એક

વસ્તુ કેવી શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે એ જોઈ નવાઈ લાગે છે. આ વિશાળ વિરાટ મહાસાગર મારી આંખોમાં જે વિસ્મય અને શ્રદ્ધાની મહિમામયી મૂર્તિ રૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે જ તમારી બધાની આંખોમાં કારાગ્રહરૂપ, કલેશકર, અને શ્રદ્ધાહીન સ્વરૂપે દેખાય છે. માણસની આ મનોવૃત્તિ જેવી અદ્ભુત છે, તેવી જ અજબ પણ છે. ’

મેં ધીમેથી હસીને કહ્યું: ‘મીઠાઈ વધારે પ્રમાણમાં ખવાય તો માંદા પડાય છે. પરિચય બધાં રહસ્યોનો ઉકેલ કરે છે. જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાત કરવાના પ્રયાસમાં જેટલો આનંદ અને માદકતા હોય છે, તેટલો તે જ્ઞાત થયા પછી રહેતો નથી. એટલે એને માટે દુઃખી થવાનું કંઈજ કારણ નથી, સીતા ! દૂરના આકર્ષણથી, માણસ ઉન્મત્ત બની, નિર્ભય આશ્રયનો ત્યાગ કરીને, સ્નેહીના માર્ગે નીકળી પડે છે. પરંતુ જે પળે તે લક્ષ્યસ્થાને જઈ પહોંચે છે, તે જ પળે તમામ રહસ્યોનો અંત આવી જાય છે. માણસ જે લાંબો રસ્તો લહેરથી ઓળંગી ચાલ્યો ગયો હતો, તે જ રસ્તો હવે તે થાકેલા થીજેલા ચિત્તે રોજ જરા જરા કરી ધીરે ધીરે વટાવીને પાછો આવે છે. જગતનો આ નિયમ છે, સીતા. અજ્ઞાતને જ્ઞાત કરવાની અદમ્ય ઇચ્છા દરેક મનુષ્યના મનમાં હોતી નથી; જેમનામાં હોય છે, તેઓ જ જગતનો ખરો આનંદ માણી શકે છે. ’

સીતા બોલી: ‘તમે જે મનનો પરિચય આપ્યો તે બધો તમારી પુરુષ જાતિના મનનો છે. પરંતુ સ્ત્રીના મનને, સ્ત્રીની વિચારસરણીને તમારી આ દલીલ બંધ બેસતી નથી, એ તમારે યાદ રાખવાની જરૂર છે. ’

મેં હસીને કહ્યું: ‘હું એ નથી ભૂલી ગયો, સીતા. હું ઇચ્છું છું કે મારા મનમાં એવી ધૃષ્ટતા કદી ન જન્મે કે હું રહસ્યમય નારી જાતિને ઓળખી શક્યો છું. ’

સીતાના મોં પર મંદ હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું. હું સમજી ગયો કે તે રાજી થઈ છે.

થોડી વાર શાંત રહી તે બોલી: ‘છતાં નસીબની એવી લીલા છે કે આ પુરુષજાતિ જ નારીની ભાગ્યવિધાતા બની બેઠી છે. જેઓ નારીજાતિને ઓળખતા નથી, જેમને નારીના મનનો જરાકે પરિચય નથી, તેઓ એના ન્યાયાધીશ બની બેઠા છે; તેઓ ઓળે એના સમસ્ત જીવનના નિયામક છે. આથી વધારે અદ્ભુત બીજું શું હોઈ શકે, કહેા, શ્રીકાન્તબાબુ ?’

મેં કહ્યું: ‘જાતિ તરીકે પુરુષ જો નારીને ન ઓળખતો હોત તો કદીપણ આવી હિંમત બતાવત નહિ, સીતા.’

સીતાની ભમરો ખેંચાઈ તે બોલી: ‘હમણાં જ તમે કહ્યું ને કે નારી જાતિને તમે એટલે કે પુરુષો ઓળખતા નથી.’

મેં કહ્યું: ‘તારી સાંભળવામાં બૂલ થઈ છે, સીતા. મેં એવું કહ્યું છે કે રહસ્યમયી નારીને પુરુષ બરાબર ઓળખી શકતો નથી. તેની મનોવૃત્તિથી પુરુષ પૂરેપૂરો પરિચિત નથી. પરંતુ માતા તરીકે નારીને, બહેન તરીકે નારીને, સહધર્મિણી તરીકે નારીને પુરુષ ઓળખે જ છે, સીતા.’ માતૃરૂપા નારીને ન ઓળખતો હોત તો શું પુરુષ કદી પણ આવા અકૃત્રિમ પ્રણયભરપૂર સ્વરે ‘મા! મા’ કરી તેને બોલાવી શકત ? તો, માતા તરીકે નારી આજે આખા જગતની સભામાં આવા મહિમાવંતા દેવી સ્વરૂપે પુજાય છે તે પુજાત ખરી ? નારીજાતિ કહેવાથી જે સમજાય છે, તેને જ માત્ર—એટલે કે સમૂહને પુરુષ સમષ્ટિગત ભાવે નહિ ઓળખતો હોય, પરંતુ નારીનો જે અંશ અકૃત્રિમ નારીત્વમાં, માતૃત્વમાં, સ્ત્રીત્વમાં, અને ભગિનીત્વમાં વિભક્ત છે, એ બધાએ અંશોની આંખો પુરુષ છે. પુત્રરૂપે, ભાઈરૂપે, ગુરુરૂપે, શિક્ષકરૂપે, પુરૂષોએ જ આ અંશોના નિયંત્રણનો મહાન ભાર, મહાન જવાબદારી પોતાને શિરે ઉપાડી લીધી છે.’

સીતા સામી દલીલ કરી બોલી: ‘ પરંતુ, જે રહસ્યમયીને માટે તમે આથી બિલકુલ જ કહેતા હતા, તે જ શું નારી જાતિનો એક મહાન અંશ નથી ? ’

મેં કહ્યું: ‘ ખરેખર એ મહાન અંશ છે, સીતા ! પૃથ્વી પર આજ સુધીમાં જેટલાં યુદ્ધો થયાં છે, તેમાંનાં ઘણાંખરાં આ રહસ્યમયી નારીઓને લીધે જ થયાં છે. રહસ્યમયી નારીનું રહસ્ય જાણવાનું અદમ્ય પ્રલોભન દબાવી ન શકવાથી જ પૃથ્વીના અનેક ઉત્તમ સંતાનોનાં જીવનનો અને સામ્રાજ્યોનો નાશ થયો છે. પુરુષ નથી ઓળખતો માત્ર આ રહસ્યમયી નારીજાતને, સીતા. ’

સીતા એકાગ્ર દષ્ટિએ જોતી સાંભળી રહી હતી.

તે બોલી: ‘ પુરુષ નારીને રહસ્યમયી જ જોવા ઇચ્છે છે, એટલે જ નારો રહસ્યમયી બની છે. પુરુષની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે જ નારો જરૂરી બની છે. પુરુષને છલના જોઈએ છે એટલે જ નારી છલનામયી બની છે. આજે જો પુરુષની રહસ્યની ભૂખ મટી જાય તો નારીનું રહસ્યમય સ્વરૂપ પણ સાથે સાથે શૂન્ય થઈ જાય. તેથી મને થાય છે કે પુરુષ અને સ્ત્રી બંને પરસ્પરને જે ભાવે જોવા ઇચ્છે છે, પામવા ઇચ્છે છે, તેવા જ ભાવનો નાટકનો અભિનય તે બંને યે આ પૃથ્વીના રંગમંચ પર કરતાં હોય છે. પરંતુ સહજ, સરળ, રંગહીન, વિચિત્રતાહીન સત્યનો જ્યારે માણસના જીવનમાં આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે નર અને નારીની અંદર એક સંશયને સ્થાન રહેતું નથી. ’

સીતાના શાંત કંઠમાંથી ધીમી ધીમી નીકળતી વાણી સાંભળતાં સાંભળતાં હું જાણે મુગ્ધ બની ગયો. આવડી ઉંમરે જ સીતા આ રીતે વિચાર કરતાં શીખી ગઈ છે, પૃથક્કરણ કરવાને શક્તિમાન થઈ છે, એ જોઈ મારા વિસ્મયની કાંઈ હદ રહી નહિ.

મેં કહ્યું: 'સીતા, પુરુષ રહસ્યપ્રિય બની ગયો છે, નારીએ રહસ્યમયીના વાધા સંભ્યા છે એ જ એકમાત્ર કારણને લીધે. બાકી પુરુષને એવા બધા વિલાસનો વખતે નથી, તક પણ નથી. પુરુષનાં લગભગ તમામ દુઃખ સુખની ચાવી નારીના હૃદયમાં છે. પુરુષ પહેલવહેલો આંખ ઉઘાડી જુએ છે નારીનું સુખ, પહેલો આશ્રય પામે છે નારીના સુકામગ સ્નેહભર્યા બોળામાં. પુરુષજીવનના પહેલા પરાધર્મી એની એકે એક ચીજનો પાયો નારીના અંગુલિનિર્દેશ ઉપર જ હોય છે. એક શબ્દમાં કહીએ તો, પુરુષને માટે એકમાત્ર આ નારી જ આ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગરાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી શકે છે, અને એકમાત્ર આ નારી જ એના જીવનમાં નરકનો અગ્નિ પણ સળગાવી શકે છે, સીતા.'

સીતાના મોં પર રહસ્યમય હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું.

તે બોલી: 'ના, હવે નારીમાં એ શક્તિ નથી, શ્રીકાન્તબાબુ. જે જમાનામાં પુરુષ, નારીને તેના પ્રાપ્ય સન્માનભર્યા સ્થાન પર પ્રતિષ્ઠિત કરી એના તમામ ન્યાય અધિકારોનો સ્વીકાર કરતો હતો, માત્ર તે જમાનામાં જ નારી તમે કહી ગયા તે બધું કરવાની તાકાત ધરાવતી હતી. આજે તો નારી માત્ર ભોગની ચીજ બની ગઈ છે. એથી વધારે જરાયે અધિકાર નારીના હાથમાં નથી. નારીનું નારીત્વ આજે તેના શારીરિક સૌન્દર્ય ઉપર જ આધાર રાખી રહ્યું છે. આજે પુરુષની આંખોમાં જરા જેટલી પણ સન્માનદષ્ટિ હોવી એવી દુર્લભ બની ગઈ છે કે એનો વિચાર કરતાંયે મારું મન ભયભીત બની જાય છે.'

મેં સંપૂર્ણ સંમતિ જણાવતાં કહ્યું: 'ખરું છે, સીતા.'

સીતાનું વલણ મજબૂત બન્યું. તેણે બોલવા માંડ્યું: 'પડો-શીના છોકરાઓની સામે જોઈને વાત કરતાં, ખૂબ પરિચિત યુવતી-ઓને, તરણ છોકરીઓને પણ બીક લાગે છે, ત્યારે એ તરણ

છોકરાઓની નૈતિક અવદશા ક્વી ઊંડી ખીણમાં ઊતરી પડી હશે, તેનો વિચાર કરતાં પણ મારું મન વેદનાથી રડી પડે છે. દ્રામ કે બસમાં પણ ખ્યાનપૂર્વક જોયું છે; માત્ર તરણો જ નહિ, પણ પિતા, અરે દાદાની ઉંમરના પણ આપણા બંગાળી પુરુષો જે લોલુપ અને હલકી નજરે તાકી રહે છે, એ જોઈને, શરમથી, દુઃખથી, દ્વેષથી, મારું હૃદય તૂટી જાય છે. વાર, તમને જ હું પૂછું છું, શ્રીકાન્તબાબુ, આ નીચ પ્રતિષ્ઠા પુરુષોને કંઈ સંતોષ થતો હશે ખરો ?

મેં કુંઠિત સ્વરે કહ્યું : ‘મને માફ કર, સીતા. તારા પ્રશ્ન વિષે મને કંઈજ અનુભવ નથી.’

સીતા થોડીવાર સમુદ્ર બાણી જોઈ રહી.

તે વખતે તેના મોં પર જે નિર્મળ, શાન્ત, પવિત્ર પ્રકાશ ફૂટી નીકળ્યો, તે જોઈ મારું મન અનિર્વચનીય તૃપ્તિથી ભરાઈ ગયું.

થોડીવાર પછી સીતા બોલી : ‘બધાયના ઘરમાં બહેન હશે, કે સ્ત્રી હશે કે મા હશે કે ખીજ પણ કોઈ સગીસંબંધી સ્ત્રીઓ હશે; બાણુંખરું બધાયનાં ઘરોમાં જુવાન છોકરીઓ પણ હશે. એટલે અન્યાય ગમે તેના પર થતો હોય તો પણ તેની પ્રતિક્રિયા ચક્કર ફરીને પાછી તેનેજ આઘાત કરે તેવો સંપૂર્ણ સંભવ છે એ વાત આજકાલ આ બધા પુરુષો કેમ સમજી શકતા નહિ હોય, શ્રીકાન્ત-બાબુ ? નારી શું એકમાત્ર આ દુષ્ટ, નિંદ્ય દષ્ટિ-આકર્ષણને જ પાત્ર છે ? નારી શું એકમાત્ર પુરુષની લાલસા સંતોષવા માટે જ સરખાઈ છે ? તો શું માનવી પુરુષ અને બોકડામાં આજે કંઈજ તફાવત રહ્યો નથી ? તો હું કહું છું, શ્રીકાન્તબાબુ, કે લિંગ લિંગ રાજ્યકર્તાઓના હઝાર હઝાર વરસના ભયંકર અત્યાચારો પણ બંગાળી પ્રજાનું ઉચ્છેદન કરી શક્યા નથી, પણ હવે તે થશે. ખુદ વિધાતા પણ જો એ ખાળવા વચમાં ઊભા રહેશે, તો એમને પણ બંગાળીઓની સાથે એક જ ખાડમાં પડી આત્મહત્યા કરવી પડશે.’

સીતા ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી.

મેં કહ્યું: 'થોડાક અર્વાચીન ચરિત્રહીન પુરુષો એટલે આખી બંગાળી પ્રજા ન કહેવાય, સીતા. વળી જે ચિત્ર તેં હમણાં દોરી બતાવ્યું તે માત્ર શહેરનું જ ચિત્ર છે. પરમ દિવસે મેં તને નહોતું કહ્યું કે બંગાળનો આત્મા શહેરમાં વાસ કરતો નથી ? તું જો કહે કે આ શહેરો વિનાશને માર્ગે જઈ રહ્યાં છે, કાંઈની તાકાત નથી કે એને બચાવે, તો એ સાચું બોલી એમ કહેવાશે. તારાથી હવે શહેર નહિ સહન થાય, સીતા. જો બને તો, થોડા દિવસ શહેર છોડી દૂર રહેજે. પછી તને જણાશે કે બંગાળી આજે પણ બધી રીતે પૂરપૂરો બંગાળી હોઈને જ જીવતો રહ્યો છે.'

સીતા ધીરે ધીરે શાંત થતી જતી હતી. મને હસતો જોઈ તે બોલી: 'આગળ બોલો.'

મેં બોલવા માંડ્યું: 'આજે પણ ગામડાની વહુવારુ ગળે પાલવ વીંટાળી શિલ્પીએ ઘડેલી આરસ પ્રતિમાની પેઠે, હાથમાં દીવડો લઈ તુલસી ક્યારા આગળ નીચી નમી પ્રણામ કરે છે. આજે પણ સંધ્યાનું આવાહન કરવા માટે, ઘેરેઘેર કામળ કંઠનો પવિત્ર શંખ ધ્વનિ ગામડા ગામની સમી સાંજના આકાશમાં, મેદાનમાં, માર્ગમાં, ને વનમાં મોજાં પ્રસારી દશે દિશાએ ફેલાઈ જાય છે. આજે પણ બિખારીઓ એકે ઘરમાંથી મૂડી બીજા મળ્યા વિનાના પાછા ફરતા નથી, આજે પણ પાણી ઘાટે કંકણનો અવાજ કરતાં કરતાં ગામડાની વહુવારુ સહિયરની આગળ પોતાના પાછલી રાતના સુખસ્વપ્નનું વર્ણન કરે છે. આટલા જ માટે મને ગામડું ખૂબ ગમે છે, સીતા.'

સીતાની પહોળી આંખો ઉત્સાહથી, આનંદથી ઉજળવળ બની ગઈ. તે બોલી: 'આવાં ગામડાં હજીયે છે, શ્રીકાન્તબાબુ ?'

'નથી ?' મેં ધીમું હસીને કહ્યું: 'કાણુ કહે છે, નથી, સીતા ?'

જેઓ કહે છે કે એ ગામડાં મરી ગયાં, એ ગામડાં આજે નથી, એમના અજ્ઞાન પર મને બહુ અફસોસ થાય છે, સીતા ! ગામડાં આજે પણ—કેટલાક સ્વાર્થી, હૃદયહીન, દુશ્ચરિત્ર વ્યક્તિઓની નજરે જોવાનું નથી—એવાં જ મહાન, અને એવાં જ ઉદાર છે. ગામડાંની દિલ્લબર પ્રેમ, મનબર લાગણી અને ચક્ષુબર સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિ વડે જો જોઈ શકે તો જણાશે કે આજે પણ ગામડાંની પ્રકૃતિ તેવી જ ગરીબસો અને તેવી જ મહીયસી છે ! ગામડાંના કબિયા, ગામડાંનું દારિદ્ર્ય, ગામડાંની તમામ નમતા હોવા છતાં યે આજે પણ ગામડાં તેવાં જ પવિત્ર, તેવાં જ શુદ્ધ અને તેવાં મહિમાવંતાં છે, સીતા.'

સીતા આવેગથી ભરાઈ આવેલા સ્વરે બોલી: 'મને એવું ગામડું દેખાડશે, શ્રીકાન્તબાબુ ?'

મેં નવાઈ પામી સીતાના મોં સામે જોયું તો સીતાના આખા વદન ઉપર નૈસર્ગિક ભાવાવેગ ફૂટી નીકળ્યો હતો.

મેં કહ્યું: 'સાચેસાચું ગામડું તો કોઈ દેખાડી શકતું નથી, સીતા. તે જોનારું મન જોઈએ છે. નહિ તો ગામડાંની અકથ્ય ગરીબાઈ કેવળ માત્ર અસહ્ય દયા અને અસહ્ય ધૂણાના ભારથી મનને ભરી દેશે, સાચી દૃષ્ટિ અંધ બની જશે. માત્ર ધૂણા, માત્ર તિરસ્કાર, માત્ર ભયંકર અવગણનાનો વિરાટ જોગો લઈને જ પાછું આવવું પડશે.'

સીતા જાણે જાન ભૂલી ગઈ.

તે બોલી: 'તમે મને દેખાડજો, હું તમારી આંખે જોઈશ અને તમારા મનથી વિચારીશ. પછી પણ શું મારામાં ગામડાના ઊંબરામાં ઊભા રહેવાની લાયકાત નહિ આવે ? બોલો, દયા કરી કહો મને...'

સીતા એકદમ ચૂપ થઈ ગઈ.

તેના કંઠસ્વરમાં ઊંડા અકૃત્રિમ આવેગનો સૂર સંભળાવાથી હું ભયભીત બની ગયો. સીતાની દૃષ્ટિ સહન ન કરી શકવાથી હું

હ બની જવાની અણી પર હતો, ત્યાં જ મને બચાવી લીધો
જટાધારી ઠાકુરે.

તેઓ ઓચિંતાના અમારી સામે આવી પહોંચી બોલ્યા: 'તારી
ખિનમાં ગંગાજળ છે, સીતા ?'

સીતા થોડીકવાર અર્થહીન દષ્ટિએ જોઈ રહી; પછી હાંફળી
હાંફળી ઊઠી ઊભી થઈ ગઈ અને શક્તિ સ્વરે બોલી: 'શું કહો
મા, કાકાબાબુ ?'

જટાધારીના મુખ પર નિર્મળ હાસ્યનો પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો.
તેઓ રહસ્યમય સ્વરે બોલ્યા: 'ગભરાતી નહિ, મા ! મારા આશીર્વાદ
માં, તારી તમામ આશાઓ પૂર્ણ થશે.'

સીતાએ એકદમ જટાધારીના પગમાં નમીને પ્રણામ કર્યા.

ફરી જ્યારે ઊઠીને તે નીચું મોં કરી ઊભી રહી, ત્યારે હું
જોઈને નવાઈ પામી ગયો કે તેનાં બંને નયનપદ્મ અશ્રુજળથી ભરાઈ
પાં થતાં.

જટાધારી મારી સામે જોઈને બોલ્યા: 'ભગવાનની આ નાન-
કી ધરતી પર કેટલાં વિસ્મય, કેટલી જગાએ છુપાઈ રહે છે, શ્રીકા-
નબાબુ ! પરંતુ એમાં મનને શા સાફ હેરાન કરે છે તમે ?'

શક્તિ દષ્ટિએ આ શક્તિશાળી સંન્યાસી સામે નજર કરી
નીચું જોયું.

સીતા જટાધારી હાકુરને ગંગાજળ આપવા માટે કેબિનમાં ચાલી ગઇ. મેં ઘડિયાળમાં જોયું તો રાતના અગિયાર વાગી ગયા હતા.

આજે જહાજની છેલ્લી રાત હતી. જહાજના એક અમલદારને પૂછી મેં જાણી લીધું હતું કે રાતના બે વાગે જહાજ વિક્ટોરિયા પોર્ટમાં પ્રવેશ કરવાનું છે.

છેલ્લા ત્રણ દિવસ, સીતાએ, કેવા ઊજળતા આનંદના પૂરમાં, સૌને, ખાસ કરીને મને નવરાવી નાખ્યો હતો ! પણ આજે એ સ્વયંભુ ઉત્સાહનો પ્રવાહ જાણે કે બિલકુલ રૂંધાઈ ગયો હતો; એ જોઇ મને બહુ નવાઈ લાગી. કદાચ માંદા બાપની સ્વાભાવિક ચિંતાએ એનામાં આવો પલટો આણ્યો હશે.

પોતાની સાથે પ્રેમ આવવા માટે સીતાએ મને અનેક વાર આગ્રહ કર્યો હતો. દરેક વખતે મેં મૂંગા રહી સવાલ ઉડાવવાની કાશીશ કરી હતી, પરંતુ સાચેસાચ શું મેં સવાલ ઉડાવી દીધો છે ?

એ દરેક વખતે સીતાના મુખના ભાવમાં જે નિશ્ચયતાની છાંયી મેં
પુટી આવતી જોઈ છે એમાં તો મારી નીરવ અસંમતિનો એળા
સરખોયે મને દેખાયો નહોતો.

સીતા એવું સમજીને નિશ્ચિત બની છે કે હું એની સાથે
જઈશ. પરંતુ એને ક્યાં ખબર છે કે મારા રખડુ સ્વભાવથી એવી
નિશ્ચિત શાંતિ સહન થવાની જ નથી ? પરંતુ હું ક્યે બહાને આ
મોળી બાલિકાને સમજાવું કે મારા અતિ અશાંત જીવનની સોજત
કાઠને યે માટે શુભ નથી.

એવામાં નિતાર્થચંદ્રનાં દર્શન થયાં. તે મને એકલો જોઈ સામે
ભિભડક બેસી પડી બોલ્યો: ‘આજે રાતે જ આપણું જહાજ પહોંચી
જશે, નહિ, દાદાબાણુ ? એટલે આપણે કાલે જ રાજબાણુને મળીશું,
નહિ ?’

મેં કહ્યું: ‘કાલે ને કાલે તમારા રાજબાણુની પાસે નહિ
પહોંચી જવાય, નિતાર્થ, પરમ દિવસે સવારે મળી શકશે.’

નિતાર્થ બોલ્યો: ‘એટલે તો રાતદિવસ હું વિચાર કરું છું કે
ભગવાને જે જહાજમાં તમારો ભેટો ન કરાવ્યો હોત તો દિદિમણિનું
હું શું કરત ! તમે પણ અમારી સાથે આવશો ને, દાદાબાણુ ?’

નિતાર્થના પ્રશ્નનો મેં કંઈ જ જવાબ દીધો નહિ.

તે થોડોક સમય વિચારમાં પડી ફરીને બોલ્યો:

‘દિદિમણિએ તમારી સૂટકેસ અમારા સરસામાનમાં બાંધવાનો
હુકમ કર્યો છે એટલે લઈ ગયો છું.’

મેં નવાઈ પામી કહ્યું: 'લઈ ગયો છે ?'

નિતાઈ નિર્વિકાર ચિત્તે બોલ્યો: 'તો હું બીજું શું કરી શકું, દાદાબાણુ ? બીજા હજાર હુકમ પાછા કરે, પણ દિદિમણિનો હુકમ પાછો નહિ કરવાનો. હં, ઠીક યાદ આવ્યું, તમારું બોડિંગ શું અત્યારે જ અમારા સામાનમાં બાંધી લઉં, કે રાતે એમાં તમે સૂવાના છો ?'

મારે માટે ધીરજ ધરવાનું હવે અસંભવિત બની ગયું.

મેં કહ્યું: 'તું કંઈ ગાંડો થયો, નિતાઈ ? આખી રાત શું હું આ ખુરશીમાં જ બેઠો બેઠો પૂરી કરોશ એમ તું ધારે છે ?'

જોયું તો ધૂર્ત નિતાઈના મોં પર પળભર મૃદુહાસ્ય ફૂટી આવી અદશ્ય થઈ ગયું.

તે કંઈપણ સામી દલીલ કર્યા વગર બોલ્યો: 'તો બલે.'

નિતાઈ થોડીવાર મૂંગો રહી ફરી બોલ્યો: 'દિદિમણિ તમારા પર બહુ ગુસ્સે થયાં છે !'

મેં જિજ્ઞાસુ નજરે જોતાં, નિતાઈએ ફરીથી કહ્યું: 'દિદિમણિનોયે વાંક શો ! એક ઉઘાડી બેગમાં તમે જો આટઆટલા રૂપિયા નાખી મૂકતા હો, તો...'

હું વિહ્વળ બની ગયો.

મેં કહ્યું. 'ઉઘાડી બેગ કેવી રીતે ! નક્કી કાઢ્યે તાળું તોડ્યું હશે. ખલાસ ! તો તો...'

મને વચમાં જ બોલતો અટકાવી દઈ નિતાઈ બોલ્યો: 'કાઢ્યે તાળું તોડ્યું નથી. તોડ્યું હોત તો અંદર એકે રૂપિયો જોવા ન જડત. આ તો ચાવી—તાળામાં જ ભરાવેલી હતી.'

નિતાઈએ મારા હાથમાં એક ચાવી મૂકી.

એકાએક મને યાદ આવી ગયું કે આજે સવારે સ્નાન કર્યા

પછી, એક જોડ ધોયેલાં કપડાં મેં બહાર કાઢ્યાં હતાં, અને ચાવી લગાવવાનું ભૂલી ગયો હતો.

મનમાં મનમાં મેં ઈશ્વરને ધન્યવાદ આપી કહ્યું: ‘તારી દિદિ-મણિ શું કરે છે, નિતાઇ?’

નિતાઇ ગંભીરમુખે બોલ્યો: ‘બાબાઠાકુરને ગંગાજળ આપીને ગુપત્યુપ બેઠાં બેઠાં વિચાર કરે છે. એમને બોલાવું અહીં, દાદાબાબુ!’

મેં કહ્યું: ‘ના, નિતાઇ. મને બહુ ઊંઘ આવે છે, હવે હું સવા બહિર છું.’

આમ કહી હું ઊઠી ઊભો થયો.

શી ખબર કેમ, સીતાની સાથે બેસીને વાતો કરતાં મારું મન ડરવા લાગી ગયું હતું.

પાછળથી નિતાઇએ કહ્યું: ‘પણ મારી વાત હજી પૂરી નથી થઈ, દાદાબાબુ!’

મેં કહ્યું: ‘પછી થશે.’

આમ કહી આંકું અવળું જોયા વગર, મેં મારી કેબિનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને, દીવો હોલવી નાખી સૂઈ ગયો.

મારા આશ્ચર્યની હવે હદ રહી નહોતી. સીતા સંપૂર્ણ રીતે નિશ્ચિંત થઈ, મને પોતાની સાથે લઈ જવાની તૈયારીઓ કરી રહી હતી. કેવી રીતે મારે તેને ના કહેવી? કયું કારણ બતાવીને તેને હું સમજાવું કે મારે માટે તેના સાથી બનવું સંપૂર્ણ અસંભવિત હતું? મને વળી આ કેવી જાળમાં નાખ્યો, ભગવાન!

‘શ્રીકાન્તબાબુ!’

આમ બોલી સીતાએ બારણાં પર એક બે વાર ટકારા કરી

અંદર પ્રવેશ કર્યો. અને હું કંઈ બોલું તે પહેલાં જ, સ્વીચ દાખી દીધો સળગાવી દીધો.

હું પથારીમાં ઊઠી બેઠો થઈ ગયો.

સીતા બોલી: 'શરીર ઠીક નથી શું? એટલામાં સૂઈ કેમ ગયા?'

એટલામાં!

રાતના બાર વાગ્યા છે ને આ એટલામાં કહે છે! મને હસવું આવી ગયું.

મેં કહ્યું: 'કેટલા વાગ્યા છે, ખબર છે?'

સીતાએ નિર્વિકાર સ્વરે જવાબ દીધો: 'બાર.'

આમ કહી ઓરડાની વચમાં મૂકેલા એક કોચ પર બેસી પડી.

થોડીવાર રહી તે બોલી: 'રાતના બે વાગે જો જહાજ વિક્ટોરિયા પોર્ટન્ટમાં પ્રવેશ કરતું હોય, તો રંગુન પહોંચતાં સવાર થવાનું કારણ?'

મેં કહ્યું: 'આપણી જ સગવડને માટે, સીતા! મધરાતે ધક્કા પર ઊતરીને આપણે ક્યાં જઈએ? એના કરતાં રાત વિક્ટોરિયા પોર્ટન્ટ આગળ વિતાવી, સવારે રંગુન ઊતરીએ એ સાફ નહિ?'

સીતાએ કંઈ પણ બોલ્યા વગર સંમતિ જણાવી કહ્યું: 'રંગુનમાં આખો દિવસ બેસી રહ્યા વગર, સવારની જ કોઈ ગાડીમાં પ્રોમ જવું શું સારું નહિ?'

'ના, જરાયે નહિ, સીતા. કારણ કે સવારની જે ગાડી છે તે પેસેન્જર ગાડી છે. એમાં જવામાં પણ ઘણી અગવડો છે. પહોંચતાં પણ મધરાત થઈ જવાની. એ કરતાં પ્રોમ-મેલમાં જઈએ તો રાત દ્રેનમાં ગાળી વહેલા સવારના સાત વાગે ત્યાં પહોંચી જઈશું.' મેં ધીમેથી કહ્યું.

સીતાએ કદાચ મારું છેલ્લું વાક્ય સાંભળ્યું નહિ હોય, કારણ કે તેણે બેધ્યાનપણે કહ્યું : ‘રહીયું ક્યાં ?’

મેં વિચારમાં પડી જઈ કહ્યું : ‘એ જ પ્રશ્ન છે. કલકત્તાની પેઠે રંગુનમાં થોડો વખત રહેવા માટેનાં આશ્રયસ્થાનો મળવાં દુર્લભ છે. બીજું ગમે તે મળે, પણ હું તને ત્યાં લઈ જવા ખુશી નથી. તેમ છતાં...’

સીતા વચમાં બોલી : ‘ધર્મશાળા નહિ હોય ?’

મેં નિઃશ્વાસ પૂર્વક કહ્યું : ‘છે એકાદ. પરંતુ ત્યાં ચોવીસે કલાક બીડ અને એવું રહે છે કે તું દશ મિનિટ પણ ત્યાં બિભી રહી શકશે નહિ.’

સીતા નવાઈ પામી બોલી : ‘તો પછી મારા જેવાં જેમને બ્રહ્મદેશમાં જવું પડે છે તેઓ ક્યાં ઊતરે છે ?’

મેં હસીને કહ્યું : ‘તારા જેવાં જેઓ જાય છે, અર્થાત રંગુન સિવાય બીજે કોઈ સ્થળે જેમને જવાનું હોય છે, તેઓ ગાડી પહેલાંના આ થોડા કલાક ગમે ત્યાં ફરી રખડીને, અથવા તો પછી સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર જ બેસી રહીને વિતાવે છે.’

સીતા બોલી : ‘તો પછી મારી જ બાબતમાં આ રોજના નિયમમાં અપવાદ કરવાનું શા સારૂ વિચારો છો ? વળી બોલો છો એ કેવું કે રંગુનમાં રહેવાની જગા નથી !’

મેં હસીને કહ્યું : ‘મને સમજવામાં તારી ભૂલ થાય છે, સીતા ! રંગુનમાં રહેવાની જગા નથી એવા શબ્દો હું નથી બોલ્યો. મેં તો કહ્યું છે કે કલકત્તાની પેઠે ગલીએ ગલીએ હોટેલ નથી. અહીં જેઓ આવે છે તેઓ ધણું ખર્ચ, આગલે કિવસે જ બદોબસ્ત કરીને આવે છે. અને જેઓ તેમ નથી કરતા, તેમણે સંપૂર્ણ ભાવે નસીબના

હાથમાં જ બધું છોડી દેવું પડે છે. આશ્રય મળ્યો તો ઠીક છે, ન મળ્યો—’

સીતા હસતાં હસતાં બોલી : ‘ તોયે ઠીક. તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે રંગુનમાં એક પણ સારી હોટેલ નથી ? ’

‘ એક શા માટે, ત્રણ છે. બે છે સાહેબો અને સાહેબ બની ગયેલાઓને માટે, અને એક છે કાને માટે તે હું ચોક્કસ જાણુતો નથી. હું માત્ર એટલું જાણું છું, કે ત્યાં બીજું કાંઈ મુકામ કરે તો ભલે, પણ તારાથી નહિ થાય. ’

સીતા બોલી : ‘ તો જરૂરે નથી. તે કરતાં આ શું ખોટું ? જે થોડા કલાક મળે એ દરવામાં જ કાઠી નાખશું. કહે છે, રંગુન ઘણું જોવા જેવું છે. ’

‘ ખરી વાત છે. સૌથી મોટા શ્વેત પેગોડાથી માંડી મોટા, મધ્યમ, નાના એવા હજારો પેગોડાઓ છે, એમાંથી કાંઈ એકાદ જોઈ લીધો કે બીજા બધાએ જોવાઈ જાય. ’

સીતા છણકા કરી બોલી; ‘ શું બોલો છો ! તમે આજકાલ કાણ જાણે કેવા થઈ ગયા છો ! તમારી દલીલ પ્રમાણે તો એક માણસને ઓળખ્યો, ને જાણ્યો એટલે આખી દુનિયાના તમામ માણસોને જાણી લીધા એમ થયું ’

મેં કહ્યું : ‘ માણસ અને ઘણું ખરું એક જ પ્લાનથી તૈયાર કરેલા પેગોડામાં જરા તફાવત છે, સીતા ! વિધાતાનું એન્ડ સર્જન તે આ મનુષ્ય છે. તેમાંયે સૌથી વિસ્મયકારક સર્જન આ માણસનું મન છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવું બીજું સર્જન સૃષ્ટિમાં નથી. ’

સીતા બોલી : ‘ માણસનું મન એક વિસ્મયકારક સર્જન છે એની ના નહિ ! એક માત્ર આ મનની વિકૃતિમાંથી જ જગતમાં

તમામ વૃશ્ચંખલતાઓ પેદા થયેલી છે. ’

આમ કહી સીતા થોડોકવાર મારી સામું જોઈ રહી.

પછી તે બોલી : ‘ બાબાને માટે મારું મન આજે કમ આટલું ખૂચા કરતું હશે ? માત્ર જૂમ પાડી રડવાનું જ મન થયા કરે છે. ’

બોલતાં બોલતાં સીતાની આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ વહી રહ્યો.

સીતાને શી રીતે સાન્ત્વન દેવું તેની મને સમજ પડી નહિ.

મેં કહ્યું : ‘ તેઓ કુશળ છે. અમથી અમથી અમંગલ ચિંતાઓ કરી રડવું ન જોઈએ. રંગુન પહોંચતાં જ હું એક તાકીદનો તાર કરી તેમના સમાચાર મંગાવવા પ્રયાસ કરીશ. તેઓ જરૂર કુશળ છે. ’

સીતા પાલવના છેડે આંખો લૂછી નાખી બોલી : ‘ દયા કરીને એવું કરજો, શ્રીકાન્ત બાબુ ! પૃથ્વી પર બાબા સિવાય મારું એવું મારે કાઈ નથી, કાઈ મારી સામે જોનારું યે નથી. તમને કદાચ ખબર નહિ હોય, બાબા ગમે તેવા છે તોયે, મારા બાબાના જેવા આવા પ્રેમાળ બાપ ભાગ્યે જ હશે ! કાઈ ન જાણે પણ હું જાણું છું કે તેમણે એક માત્ર મારી જ ખાતર સંસારમાં બદનામીનો બોળે પોતાને માથે ઊંચકી લીધો છે ! ’

હું મૂંગો બેસી રહ્યો.

સીતા એકદમ ઊઠી ઊભી થઈ, બોલી. ‘ તમારી સૂટકેસને મેં તાળું લગાવી દીધું છે, ચાવી મળીને ? ઠીક, હવે જરા ઊંઘી જાઓ. હું—’

એકાએક સીતા બોલતી બંધ થઈ ગઈ.

મેં ગભરાઈને પૂછ્યું : ‘ તું શું નથી સૂવાની, સીતા ? ’

સીતાએ બેધ્યાનપણે એકવાર કંબિનના બારણા તરફ જોયું. પછી તે બોલી : ‘ ના, સૂઈ જઈશ. મરી જઈ તોયે આ વખતે મારાથી એકલા કેક પર જવાવાનું નથી. ’

આમ કહી તેણે જરા મોટેથી જૂમ મારી : ‘ નિતાર્ધ ! ’

‘ હુકમ કરો, દિનમણિ ! ’

આમ બોલતા સદા-ઝગૃત મુરખખી નિતાઈચંદ્ર બારણામાં આવી બેસી રહ્યા.

‘ ચાલ ભાઈ, મને કેબિનમાં પહોંચાડી જા. ’

આમ કહી સીતા એકવાર મારી સામે નોંધ ખિન્ન મુખે બહાર નીકળી ગઈ.

સીતામાં આવો ફેરફાર થયેલો નોંધ હું વિચારમાં પડી ગયો. હાસ્યવિનોદ, વાર્તાલાપ અને ભાવાવેગના પૂરમાં આ ત્રણ દિવસ સુધી જેના મુખ પર મેં જરા પણ વિષાદની છાયા સરખીયે નોંધ નહોતી, તેને આજે આવા ભયજનક રૂપમાં બદલી નાખી ક્યા અદશ્ય કારણે ?

કહે છે કે ભાવિ અમંગલ આગલે દિવસે જ આવીને અદશ્ય કારણથી મનને ભારે ભારે કરી નાખે છે ! તો શું સીતાના—

‘ દાદા બાબુ ! ’

આમ બોલી નિતાઈચંદ્રે કેબિનનાં બારણાં ઠેલી અંદર પ્રવેશ કર્યો, અને કંઈપણ શિષ્ટાચાર કર્યા વગર જ ભોંય પર બેસી ગયો.

પછી બોલ્યો : ‘ રાતના બે વાગે જહાજ વિક્ટોરિયા પોર્ટન્ટ આગળ લાંગર નાખશે ? એ કેવી જગા છે, દાદાબાબુ ? ’

મેં જરા ચીડાઈને કહ્યું : ‘ કેવી જગા છે એ તે વખતે જોયું જશે. જા, ઘડીક બેઠી જા. ’

નિતાઈ જરા પણ ઉતાવળ દેખાડ્યા વગર બોલ્યો : ‘ બેઠી હવે આજે નહિ આવે, દાદાબાબુ ! દિલ્હિમણીની આંખમાંથી આજે

પાણી કેમ અંધ થતું નથી, એ વાતે મને બહુ ચિંતામાં નાખી દીધો છે, દાદાબાબુ. શી ખબર, રાજાબાબુ કેમ હશે !’

આમ કહી નિતાઈ થોડોકવાર ગંભીર મોં કરી બેસી રહ્યો.

વાત કરી તે બોલ્યો : ‘ ગમે તેમ, પણ આવે વખતે તમે અમારી સાથે છો, એટલે નિરાંત છે. નહિ તો હું શું કરત, દાદાબાબુ, કંઈ જ સમજાતું નથી. ’

મેં સૂવાની તૈયારી કરતાં કહ્યું : ‘ હવે બીજી કંઈ વાત કાઢીશ, નિતાઈ ?’

નિતાઈ એકદમ જરાક હસીને બોલ્યો : ‘ તમને એક વાત કહેવાનું બૂલી ગયો છું, દાદાબાબુ મારે ત્યાં છોકરી આવી છે. ’

નિતાઈની શુદ્ધ ભાષા અને આવા સાધારણ સમાચાર વિદિત કરવા માટે એણે આવો સમય પસંદ કર્યો એ જોઈ, ગુસ્સે થવું કે હસવું તે ન સમજી શકવાથી હું તેના મોં સામે જોઈ રહ્યો.

નિતાઈએ આગળ બોલવા માંડ્યું : ‘ શુભ ખબર સાંભળતાં જ દિદિમણિએ મને કુડી રૂપિયા તરત જ બક્ષિસ કાઢી આપ્યા, ને કહ્યું, નિતાઈ, તારી છોકરીનું નામ પાડ્યું—’

આટલું બોલી નિતાઈ એકદમ ચૂપ થઈ ગયો.

હું મહામહેનતે હસવાનો આવેગ અને ધીરજ એકદમ થંભાવી દઈ બોલ્યો : ‘ શું નામ ?’

‘ રહો—કહું છું. આ બળી જીભને એ બધાં શુરૂદ્ધ નામ બોલતાં આવડે, દાદાબાબુ ? રહો—કહું છું. ’

આમ કહી નિતાઈ થોડીવાર મનમાં મનમાં કંઈક ગણગણ કરી પછી પ્રગટપણે બોલ્યો : ‘ હં, આવડ્યું. પરમિલા ! સરસ નામ છે ને, દાદાબાબુ ? પરમિલા ! હં, દાદાબાબુ, આ નામનો અરથ શું ?’

હું હાસ્યવેગ રોકી રાખી બોલ્યો: ‘ અત્યારે નહિ, નિતાઈ. રાતના એક વાગે બેસાડી રાખી, નામૂનો અર્થ કરવાનું હવે કહીશ નહિ, બાઈ! જા, સૂઈ જા. ’

‘ તો જાઉં છું. પણ—’

આમ કહી નિતાઈએ ઘડીભર મારા મોં સામે જોયું. તેણે શું જોયું તે તેને ખબર, પરંતુ બીજી જ પળે તે બહાર નીકળી ગયો.

હું દીવો હોલવી સૂઈ ગયો.

મનમાં અનેક જાતના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થવાવી, કેટલાક સમય સુધી હું ઊંઘી શક્યો નહિ. ઓચિંતાની એક વખત જહાજની ગતિ બંધ થઈ ગઈ, અને સાથે સાથે લાંગર પડવાના ભારે અવાજે મને જણાવી દીધું કે જહાજ વિક્ટોરિયા પોર્ટન્ટે આવી પહોંચ્યું છે.

વહેલી સવારે સીતાની ખૂમથી મારી ઊંધ ઊડી ગઈ.

દીવો સળગાવતાં મને ખબર પડી કે નિતાઈની સાથે સીતા કેમિનની બહાર ઊભી છે. મેં કેમિનનાં બારણાં ઉઘાડી દઈ કહ્યું: 'અંદર આવ, સીતા !'

સીતા આગ્રહપૂર્વક બોલી: 'ના, ના. તમે દાતણપાણી કરી ઝટપટ પ્રાતઃ કર્મ પતાવી લો. જલદી કરજો, આપણે નદીમાં થઈને જઈ રહ્યાં છીએ. હું ડેક પર છું.'

આમ કહી સીતા નિતાઈને સાથે આવવાનો ઇશારો કરી આગળ નીકળી ગઈ.

અડધા કલાક પછી બધી રીતે તૈયાર થઈ, હું જ્યારે ડેક પર જઈ પહોંચ્યો ત્યારે જોયું તો સીતા નદીના કિનારા તરફ જોતી ઊભેલી હતી.

મને જોઈ સીતા મધુર અવાજે બોલી: 'માત્ર પાણી પાણી જોઈને થાકી ગયા પછી જમીન, ઝાડપાલો, અને ઘરો જોઈને આટલો બધો આનંદ થતો હશે એની મને આ પહેલાં ખબર નહોતી.'

આમ કહી સીતાએ નિતાઈને ઈશારો કરી બોલાવી ફરીથી કહ્યું: 'હવે પથારી બથારી બધું બાંધી નાખ, જા. હવે બહુ વાર નથી.'

નિતાઈ મારી સામે જોઈ બોલ્યો: 'તમારી કેમ્બિનની ચાવી આપો, દાદાબાબુ!'

મેં મૂંગા મૂંગા ચાવી કાઢી નિતાઈના હાથમાં મૂકી દીધી.

જોયું તો સીતાનું મોં પ્રસન્ન પ્રકાશથી ભરાઈ ગયું હતું.

મનમાં મનમાં શંકિત થઈ મેં પૂછ્યું: 'તું પાંચ મિનિટ ગંધી હોય એવું નથી લાગતું, સીતા!'

સીતાના મોં પર કઠોર હાસ્ય ફૂટી આવ્યું. તે બોલી: 'તમે કેવું બોલો છો આ! આટલી બધી ચિંતા માથા પર લઈને માણસ કદી ગંધી શકે ખરો?'

પ્રસંગ બદલવા માટે મેં કહ્યું: 'જટાધારી બાપા ક્યાં છે? જરૂર તપસ્યામાં બેઠા હશે, નહિ?'

સીતા બોલી: 'હા, જપ કરવા બેઠા છે. તેમનો સરસામાન બધો બંધાઈ ગયો છે.'

સીતા એકાએક બેધ્યાન બની ગઈ.

મેં કહ્યું: 'હું માનું છું કે બ્રહ્મદેશ તને ગમશે, સીતા.'

સીતા મ્હાન સ્વરે બોલી: 'ગમવું ન ગમવું એ બધું બાણુંબણું 'જો' અને 'પણુ' ની ઉપર આધાર રાખશે. તે છોને આધાર રાખે. તેમ છતાં પણ મારા જીવનમાં આવો દિવસ કદોપણ આવશે એવું મારી કલ્પનામાં યે કદો નહોતું. અત્યારે મારા મનમાં એ જ એક પ્રશ્ન ફરી ફરીને જાગે છે કે હું કઈ રીતે નિતાઈ ઉપર આધાર રાખી,

આ લાંબા પ્રવાસે નીકળી પડવાની હિંમત કરી શકી હતી ? નસીબ ભેગે ભે તમે ના મળી ગયા હોત તો.....’

સીતાના કંઠસ્વરમાં જે અકૃત્રિમતા પ્રગટી નીકળી હતી, તેને હસીને ઉડાવી દેવાની પ્રવૃત્તિ હું કરી શક્યો નહિ.

મેં કહ્યું: ‘સીતા, માણસની નજર તે કેટલુંક દેખી શકે ? માણસનું જ્ઞાન તે કેટલુંક જાણી શકે ? માણસની શક્તિ કેટલી તુચ્છ અને અર્થહીન છે, તે ભગવાને મારી આંખમાં આંગળી નાખી વારંવાર બતાવી દીધું છે. માત્ર ભગવાન ઉપર વિશ્વાસ રાખી માણસ ચાલી શકે કે ન ચાલી શકે, પરંતુ ભગવાનની દૃષ્ટિમાં કદી ભૂલ થતી નથી. તેઓ જ નિરાધારને સહાય કરે છે, સીતા.’

સીતા ધીમું હસીને બોલી: ‘તમારા આ શબ્દો જે જટાધારી-કાકાના મુખમાંથી નીકળતા હોત તો વધારે શોભત. પરંતુ તમારા મનને આટલું બધું શેણે થીજવી નાખ્યું છે, કહેશો ?’

સીતાનો આ અણુધાર્યો અપૂર્વ પ્રશ્ન સાંભળી હું મૂઠ બની ગયો. ‘તું શું કહેવા માગે છે, સીતા ?’ મેં પૂછ્યું.

સીતા પહેલાંની પેઠે જ ખડખડ હસી પડી બોલી: ‘હું એ કહું છું કે તમારા મુખને અને ઉંમરને આવી બધી મોટી મોટી આધ્યાત્મિક વાતો બિલકુલ શોભતી નથી. તમારી જે ઉંમર છે, એ ઉંમરમાં આટલું બધું પરમુખાપેક્ષી થવું પણ શોભતું નથી. પછી એ ભગવાન હોય તોપણ. કારણ કે જે ઉંમરે પુરુષ પોતાની અંદર પોતાને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે, પોતાના કર્તવ્યમાં સસાગરા પૃથ્વીને સમાવવા ઈચ્છે છે, કાઈપણ ભય જ્યારે એને લેશમાત્રે ડરાવી શકતો નથી, તે ઉંમરે જે એ માણસ આધ્યાત્મિક બોલીનો આશ્રય લઈ પોતાના સ્વત્વને છુપાવી રાખવા ઈચ્છે તો એના જેવો ગુનો બીજો કાઈ નથી. અપવ્યય કરનાર શ્રીમંતની પેઠે તેને પણ સન્ન થવી જોઈએ, એ જ હું તમને કહેવા માગતી હતી.’

આમ કહી સીતા ધીમેથી મધુર સ્વરે હસી પડી.

હું સમજી ગયો કે સીતાએ પેલા દિવસનો આઘાત સેંકડો ગણો કરી વાળી દીધો હતો.

મેં હસીને કહ્યું: ‘પરંતુ મારી ઉંમર પણ કંઈ ઓછી થઈ નથી, સીતા!’

‘ઓછી જ છે તો, શ્રીકાન્તજી! બત્રીસ કે તેત્રીસ વરસ જો કે બહુ ઓછાં પણ ન કહેવાય, એની ના નહિ! પરંતુ તમે ઉંમર જેટલી વધારે હોવાનો દાવો કરો છો એટલી વધારે તો એ નથી જ.’

આમ કહી સીતા ફરીથી હસી પડી.

હસતું બંધ રહ્યા પછી એ બોલી: ‘પરંતુ આપણે જહાજમાંથી ઊતરી ક્યાં ઊભાં રહીશું એનો બંદોબસ્ત તો હજી લગી થયો નહિ?’

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું: ‘ચાલોને વિધાતાની ઉપર જ એનો ભાર નાખી જોઈએ એ શું કરે છે. હા, એ જો કંઈ જ બંદોબસ્ત નહિ કરે, તો પછી મારે જ તે કરવો પડશે.’

સીતાએ હસીને કહ્યું: ‘બહુ સરસ.’

ધીરે ધીરે પ્રભાત થયું. જહાજ ઈરાવતી નદીના ઊંડા પાણીમાં ધાર્યા કરતાં ધીમી ગતિએ દોડી રહ્યું હતું. નદીના એ વ કિનારે જંગલમાં વચમાં વચમાં ખર્મી—ગામડાં દેખાતાં હતાં. અહીં તહીં નાના નાના પેગોડા એટલે કે બુદ્ધમંદિર દેખાતાં હતાં.

સીતાના મુખ પર પ્રભાતનો પ્રકાશ પડ્યો. તેના જાગરણથી થાકેલા, શુષ્ક, રૂક્ષ મુખ ઉપર નાની નાની ફેશની લટો પ્રભાતના પવનમાં વારંવાર આઘાત કરી રહી હતી. રૂક્ષ કમનીયતા પણ કેવી મનોરમ અને સૌન્દર્યમંડિત હોઈ શકે છે તે આ પહેલાં કદી પણ આવી રીતે મારી નજરે પડ્યું નહોતું; અથવા તો આવા ગભીર ભાવે ધ્યાન એકાગ્ર કરવાની તક પણ મને મળી નહોતી.

મેં આંખ ફેરવી લીધી.

સીતાએ મારી સામે જોઈ પૂછ્યું: ‘હજી કેટલું દૂર છે?’
મેં કહ્યું: ‘કેટલા વાગ્યા છે? સાત પહેલાં પહોંચીએ એમ
નથી લાગતું.’

‘હજી એક કલાક છે!’

આમ કહી સીતા એકદમ એક ડેકચેર પર બેસી પડી.

પછી તે મારી સામે જોઈ બોલી: ‘બેસો.’

હું બેઠો. થોડો સમય સીતા કંઈપણ બોલ્યા વગર બેસી રહી,
પછી એકદમ કંપી ઊઠી બોલી: ‘હાય મા! તમારો ભેટો ન થઈ
ગયો હોત તો હું શું કરત! રડી રડીને હું આંધળી જ થઈ જાત!’

સીતાના અવાજમાં જે અકૃત્રિમતા પ્રતિબિંબિત થઈ, તેણે મને
ભયભીત કરી નાખ્યો.

મેં પ્રયત્ન પૂર્વક મંદ હાસ્ય કરી કહ્યું: ‘ઘડીએ ઘડીએ શું
છોકરવાદી કરે છે તું, સીતો? મારો ભેટો ન થયો હોત તો—તો વળી
શું ખાટુંમોળું થઈ જવાનું હતું?’

સીતાની વિશાળ આંખો પહોળી થઈ મારા મોં પર જડાઈ
ગઈ. સીતા બોલી: ‘ખાટુંમોળું જ થઈ જાત!’

આમ કહી એકાદશે થોડોવાર જોઈ રહી તે ફરીથી બોલી:
‘એટલા બધા નિર્દય નહિ થયાય તમારાથી. તમે જે ન જાણો, ન
સમજો, એ વિષે પાછું કાંઈ તેમ બોલવા માંડ્યું છે એ ધ્યાન
પર લાવું છું.’

સીતાનું મોં એકાએક શરમથી લાલ થઈ ગયું.

એવામાં નિતાઈચંદ્રે ત્યાં હાજર થઈ જઈ મને જવાબ દેવાની
જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરી દીધો.

તે બોલ્યો: ‘બધું બાંધવા કરવાનું કામ પતી ગયું છે, દિદિમણિ.’

સીતાએ સહજ સ્વરે કહ્યું: ‘જટાધારી કાકાનું વ્યાઘ્રચર્મ?’

નિતાઈ અભિમાન પૂર્વક બોલ્યો: ‘વાઘનું ચામડું, કમંડલુ, લોટા, ચીપિયો, હુકા, ચિરટની ડબી, બધુયે,—બધુયે બાંધી દીધું છે.’

‘તો તો તારે બધું ફરી છોડવું પડશે, નિતાઈચંદ્ર!’

પાછળથી જટાધારી ઠાકુરનો ગંભીર ઘોષ સંભળાયો.

અમે ઊઠી ઊભા થયા !

જોયું તો વિશાળકાય જટાધારી ઠાકુર પીળાં લગવાં અને લાંબા ઝબ્બામાં વિભૂષિત થઈ, જોવા લાયક અંગભંગિ કરી ઊભા હતા.

સીતાએ નીચા નમી એમને પ્રણામ કર્યા અને મારે પણ સાથે સાથે તેનું અનુકરણ કરવું પડ્યું.

નિતાઈએ માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં કહ્યું: ‘ફરી બધું છોડવું પડશે, બાબાઠાકુર?’

‘હારતો. વ્યાધ્યયમ’ અને કમંડલું બહાર રાખવાનું છે. ચિરટની ડબી પણ બહાર જ જોઈ શે. જા, કામ પૂરું કરી આરામ લે, ભાઈ.’

આમ કહી જટાધારીએ સીતાની સામે જોઈ સ્નિગ્ધ હસીને ફરીથી કહ્યું: ‘ચાની ધમાલ અહીં જ પતાવી લઈએ તો શું બોલું, મા ? બાકી આપણા શ્રીકાન્તબાબુ શી ખબર ક્યારે આપણને ક્યાં ઉતારી શકશે તેનું કંઈ ચોક્કસ કહેવાય નહિ, એટલે—’

સીતા વ્યગ્ર સ્વરે બોલી: ‘ખરું કહ્યું, કાકાબાબુ.’

નિતાઈ હજી રાહ જોતો ઊભો હતો. તેની સામે જોઈ સીતાએ ફરીથી કહ્યું: ‘એક કોટલી ગરમ પાણી લઈ આવ, ભાઈ! હું હમણાં જ કેબિનમાં જઈ છું.’

ઊતરી ગયેલા મોઢે નિતાઈચંદ્ર ઝડપથી જતો રહ્યો.

જટાધારી મારી સામે જોઈ મંદ મંદ હસતા હતા. મારી આંખે આંખ મળતાં જ તે બોલ્યા: ‘જોજો અત્યારે અસહ્ય લાગે છે એની ના નહિ, પરંતુ સ્વભાવના નિયમે એ વહેવાની ટેવ પડી જશે, પછી બહુ લાગશે નહિ.’

મેં શકિત દષ્ટિએ નજર કરી કહ્યું: ‘મારા માથા પરનો બોળે તો ભગવાને હમેશને માટે ઉતારી નાખ્યો છે. એટલે અસહ્ય કે સુસહ્ય કરો જ બોળે મારે માથે નથી.’

સંન્યાસી નિષ્પલક દષ્ટિએ જોઈ રહી બેઠી હાસ્ય કરતા બોલ્યા: ‘નથી ? તમારી ભૂલ થાય છે, શ્રીકાન્તબાબુ ! સમજવામાં તમારી ભૂલ થાય છે. માણસ આવી જ રીતે આંખો મીચી જવલંત સત્યની ઉપેક્ષા કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ એ કાવે છે શું ? નથી કાવતો. વિદ્યાલાન્ન શબ્દોમાં કદી પણ આધુ’ પાછું થતું નથી, થઈ શકતું નથી.’

સીતા નિષ્પલક દષ્ટિએ જોઈ રહી અમારી વાતચીત સાંભળતી હતી. તેની સામે જોઈ જટાધારીએ કહ્યું: ‘તારે હવે આમ ઊભાં રહેવું નહિ પાલવે, મા. શ્રીકાન્તબાબુને વળી એકલી ચા પીવાની ટેવ નહિ ! એમને માટે ગમે તે કંઈ બંદોબસ્ત તો કરવો પડશેને ?’

સીતાના મોં પર સ્નેહાળ હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું. તે સચકિત નયને મારી સામું જોઈ બોલી: ‘તમે બહુ મોકું ન કરશો, શ્રીકાન્ત-બાબુ ! આ કરતાં મને બહુ વાર નહિ લાગે.’

સીતાના ગયા પછી, જટાધારી ઠાકુરે મારી સામું એવી એક અંતર્ભેદી દષ્ટિએ કરી કે એ ન સહન કરી શકવાથી, મેં આંખ નીચી ઢાળી દીધી.

જટાધારીએ કહ્યું: ‘હાં, હું એમ કહેતો હતો, શ્રીકાન્તબાબુ, કે માથા પરનો બોળે દરેક વખતે દેખાતો નથી, એ વાત સાચી છે,—પરંતુ એથી ભારતું દુઃખ ઓછું થઈ જાય છે એવું થોડું જ છે ? નથી થતું. ભાર વગરના, બોળ વગરના મસ્તકનો સ્વાભાવિક આનંદ તમારા મોં પર તો કંઈ દેખાતો નથી, શ્રીકાન્તબાબુ ! તમે ગઈ કાલના રાત ને દિવસ આ બોળે ઉતારી નાખવાના પ્રયાસમાં, અનેક પ્રકારે કંઈ ને કંઈ રસ્તો શોધી કાઢવામાં લાગેલા હો, એવું શું કારણ

એ કહેશો ? સત્યનો સ્વીકાર કરો, નિઃશંક નિર્ભય ચિત્તે સત્યનો સ્વીકાર કરો, શ્રીકાન્તબાબુ !

મારી ધીરજની હવે હદ રહી નહિ. મેં કહ્યું : ‘ મનુષ્યત્વ અને જવાબદારી એ બે એક વસ્તુ નથી, જટાધારીબાબુ ! માણસ ભદ્રતાની ખાતર જો કંઈ જવાબદારીનું પાલન કરવાનો પ્રયાસ કરે તો એને મનુષ્યત્વ કહે છે. અને જે કર્તવ્યનું પાલન અતિ આવશ્યક—અનિવાર્ય હોય છે તેને જ કેવળ જવાબદારીનો ભાર કહી શકાય એમ માનું માનવું છે.’

જટાધારીએ હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘ સાધુ ! સાધુ ! પરંતુ મુસીબત ક્યાં છે, ખબર છે, શ્રીકાન્તબાબુ ! જ્યાં માણસ જવાબદારીને મનુષ્યત્વ સમજી ભ્રમ કરે છે ત્યાં જ બધી મુસીબત છે. અવશ્ય, હું તમને બિલકુલે દોષી નથી ઠરાવતો. ઊલટું, હું તો તમને ધન્યવાદ આપું છું, અને ઈશ્વરનું નામ લઈ તમને આશીર્વાદ આપું છું કે તે જલદી તમારો ભ્રમ દૂર કરી તમને શાંતિનું દાન કરે.’

મારું મન ખૂબ જ કડવું થઈ ગયું. મેં મનમાં મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આ સંન્યાસીને થોડા જ વખતમાં ખબર પાડી દઈશ કે તેમની કહેવાતી સર્વજ્ઞતાના મૂળમાં કેવી ગંભીર ગત્રતી રહી જવા પામી છે !

જટાધારીએ હસતાં હસતાં ફરીથી કહ્યું :

‘ મેં મારા આખા જીવનમાં એવો જ અનુભવ કર્યો છે કે માણસ જ્યારે પોતાના મનથી પોતા પરનો વિશ્વાસ ખોઈ બેસે છે, ત્યારે જ તે બિલકુલ વગર કારણે બીજાની ઉપર ગુસ્સે થઈ જાય છે. પરંતુ પરિણામે તે પોતાને જ સજા કરે છે ! ‘ મનનાં આંખ-મીંચામણાં ’ નામે એક શબ્દ છે, યાદ છે ને ? જગતમાં જેટલાં બધાં હઠનાં—અવિચારનાં પાપ છે, તે બધાંમાં સૌથી મોટું પાપ ‘ મનનાં

આંખ મીંચામણાં ' છે, શ્રીકાન્તબાણુ ! માણસ તે વખતે પોતાની જ સાથે છેતરપંડી રમે છે. પોતાનો જ સર્વનાશ, માણસ પોતે જ જેવા વ્યાપક અને વિપુલ ભાવે કરી શકે છે તેનો ખીજો કાઈ કરી શકતું નથી. તેથી હું તમને, મિત્ર ભાવે આ ઉપદેશ આપું છું કે જો કદી પણ એવી પરિસ્થિતિમાં આવી પડે, તો સન્માનની જૂઠી સમજને ટકાવી રાખવા મથવાને બદલે, સત્યની આગળ આત્મસમર્પણ કરી દેજો. પરિણામે તમે પોતે પણ સુખી થશો, શાંત થશો, ને તૃપ્ત થશો. નિજની શાંતિ અને તૃપ્તિની આગળ તો આખી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય પણ તુચ્છ છે, શ્રીકાન્તબાણુ ! '

મેં કંઈ જવાબ દીધો નહિ, કારણકે એવું કરવા જતાં તો જે બાબતના પડછાયે પણ હું ઊભો રહેવા નહોતો માગતો, તેમાંજ ફસાઈ પડવાનું થતું હતું. હું અશાંતિમય વિચારજાળમાં સપડાવા લાગ્યો.

એવામાં નિતાઈએ મારો છૂટકો કર્યો.

તે બંને હાથમાં જટાધારી માટે બે કપ ચા લાવ્યો હતો. એક કપ તેમના હાથમાં આપી ખીજો કપ લઈ ઊભા રહેતી વખતે તેણે મને કહ્યું: ' દિદિમણિ તમને બોલાવે છે, દાદાબાણુ ! '

જટાધારી ઠાકુર બોલ્યા; ' જલદી જાઓ, શ્રીકાન્તબાણુ, જહાજ ધક્કામાં આવી પહોંચ્યું છે. '

મેં જોયું તો જહાજ રંગુનના સ્ટ્રાન્ડ બંદર આગળ આવી પહોંચ્યું હતું, અને ધક્કાને લાગી રહ્યું હતું.

હું ઝડપથી સીતાની કેબિન તરફ જવા નીકળ્યો.

જહાજમાંથી ઊતર્યા પછી, કસ્ટમ અને પોલિસની તપાસનો અધ્યાય સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી, સરસામાન બે મોટરોમાં ભરાવી અમે ત્રીજી મોટરમાં બેઠાં ત્યાં સુધી ચે હું નક્કી નહોતો કરી શક્યો કે આ વિચિત્ર સાથીદારોને લઈને કાને બારણે જઈને, હું થોડાક કલાકનોયે અતિથિ થઈ શકીશ ?

ત્રણે ટેકસીઓના ત્રણે ડ્રાઈવરોએ અમારી સામે જોઈ એક જ પ્રશ્ન કર્યો: ‘ કાંહા ચલેગા, હુબ્બર ? ’

સીતા મૃદુ હાસ્ય કરી બોલી: ‘ બોલો, શ્રીકાન્તબાબુ ! અને જો ક્યાંયે જવાની જગા ન હોય તો બિંબે રસ્તે ફરતા ફરવાનું કહી દો.’

છેવટે મેં નક્કી કરી કહ્યું: ‘ કાંડાવલે તરફ હાંકો.’

મોટરની કતાર ચાલવા માંડી.

સૌથી પહેલી અમારી ગાડી હતી—સીતા, હું, અને ડ્રાઈવરની જોડમાં સદાજન્યત મુરખી નિતાઈચિંદ્રને લઈ તે દોડી રહી હતી. વચલી મોટરમાં શ્રીમાન જટાધારી બાબાકાકુરને લગભગ ઢાંકી દઈને

પેટી પટારા બિન્તરા પોટલાં પડ્યાં હતાં, અને છેલ્લી મોટર નાનકડા ડુંગર જેટલા સમ સામાનથી ભરાઈને દોડી રહી હતી.

સીતાના મોં પર નજર કરતાં જોયું તો તેના મોં પર વિસ્મયની છાયા ફૂટી નીકળી હતી.

થોડી વાર પછી તે ગાલ ભરી હસીને બોલી: ‘આ વળી કેવી નવી દુનિયામાં આવ્યા, શ્રીકાન્તબાબુ? અહીંનું બધુંયે મારી નજરે નવું જ દેખાય છે! આવો દેશ પણ આપણી આટલી બધી નજીકમાં જ છે એ નવાઈ જોવું નથી?’

હું મૂંગો બેસી રહ્યો, કંઈ જવાબ દીધો નહિ.

સીતાએ ફરીથી હસીને કહ્યું: ‘ઓ મા!’ કેશ બાંધવાનો કેવો ભયંકર રિવાજ છે અહીંયાં! વારૂ, સાચેસાચ શું આ બધી સ્ત્રીઓના માથાના વાળ એટલા બધા લાંબા છે કે એક હાથ ઊંચો અંબોડો બાંધી શકાય?’

મેં ધીમું હસીને કહ્યું: ‘દેખાય છે તો એવું!’

સીતાને મારો જવાબ સાંભળી સંતોષ થયો નહિ.

તે બોલી: ‘દેખાય છે તો એવું એનો અર્થ શું? જોઈ તો હું પણ છું, પરંતુ સમજાવું જોઈએને!’

આમ કહી સીતા મારા જવાબની રાહ જોયા વગર વિસ્મય ભર્યા કંઠે ફરીથી બોલી: ‘જુઓ! જુઓ!’

જોયું તો એક જગાએ કેટલીક બર્મી સ્ત્રીઓ તાડના જેવાં પાંદડાંની બનાવેલી મોટી છત્રીની નીચે ભાત અને જુદી જુદી શાક-ભાજી વેચવા બેઠી હતી, અને ઘણાં બર્મી સ્ત્રીપુરુષો તે વેચાતી લઈ ખાતાં હતાં.

મેં કહ્યું: ‘અહીંનો રિવાજ જ એવો છે, સીતા.’

સીતાનું નાક ધૂણાથી ચડી ગયું.

તે બોલી: ‘મરી જાઉં તોયે મારાથી રસ્તા પર બેસી આવી રીતે ખાવાનું ન બને.’

મેં નવાઈ પામી પૂછ્યું: ‘તારી હિંમત પણ ઓછી નથી, સીતા, કે એ લોકોની સાથે તારી સરખામણી કરે છે!’

સીતાની ભમરો ખેંચાઈ. તે બોલી: ‘કમ, બેમાં શો ફેર છે? આ બધી જુવાન છોકરીઓ રેશમની લુંગીઓ પહેરી ખાવા બેઠી છે, એ શું હલકા ધરની દીકરીઓ હશે, એમ તમે કહેવા માગો છો?’

‘હું કંઈજ કહેવા માગતો નથી, સીતા. હું તો માત્ર એટલુંજ જાણું કે એ છોકરાઓની સાથે તારી સરખામણી કરવાનો વિચાર પણ ન કરી શકાય.’ મેં ધીમા સ્વરે કહ્યું.

સીતાનું મુખ સ્નિગ્ધ પ્રકાશથી ઉજ્જવળ બની ગયું.

એવામાં મોટરો કાંડાવલે આવી પહોંચી. મેં ડ્રાઈવરને ૧૦૧ નંબરની ગલીમાં જવાનો હુકમ કર્યો, અને થોડી વારમાં એક અતિ પરિચિત ઘર આગળ આવી પહોંચતાં મોટર ઊભી રાખવાનું કહ્યું.

ત્રણે મોટરો ઊભી રહી.

મારા મનમાં ભૂતકાળના અનેક વિચારો ઊભરાઈ રહ્યા હતા. એક વખતે જેની સ્વાર્થની ગંધ વિનાની મૈત્રીથી મારા પ્રવાસના દિવસો આનંદમય બની ગયા હતા, આજે ધણા સમય પછી, પાછો તેને જ ખારણે, કશા પણ સંકાય કે શરમ વગર હું આવી ઊભો હતો.

મારા મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે મારે કદી પણ પાછા ફરવું નહિ પડે.

મને મૂંગો નિસ્તેજ લાવે બેસી રહેલો જોઈ સીતા નવાઈ પામી બોલી: ‘શું થયું? નંબરમાં ભૂલ કરી છે શું?’

હું એકાએક જાણે જાત્રાત થઈ ગયો; મોટરમાંથી ઊતરી વિશાળ હવેલી તરફ મેં નજર કરી.

ત્રણ મોટરોને ધર આગળ ઊભેલી જોઈ કેટલાંક છોકરાં બીજા માળના ઝરખામાં ભેગાં થઈ ગયાં હતાં; તેમની તરફ મેં ધારીને જોયું પણ એકને ઓળખી શક્યો નહિ.

મારું મન શંકાથી ભરાઈ ગયું; તો શું મિત્ર નિજામે પોતાનું ધર વેચી નાખ્યું હતું? એ શું સંભવિત છે?

નિજામ જરવેદી મુસલમાન હતો. નિજામના પિતા ચટ્ટગામના મુસલમાન અને તેની માતા બર્મી મહિલા હતી. નિજામના પિતાએ બ્રહ્મદેશમાં વેપાર કરી અઢળક ધન ભેગું કર્યું હતું. પોતાના એક માત્ર સંતાન નિજામને બધી રીતે મોટા કરી બંને મરણ સ્થરણ થયાં હતાં. નિજામની સાથેનો મારો પરિચય ગાઢ અને પવિત્ર મૈત્રીના બંધન રૂપે પરિણમ્યો હતો. નિજામની પત્ની મા-દુન એવી સ્નેહાળ, અને નમ્ર સ્વભાવની બાઈ હતી કે કોઈ પણ સમાજ એને માટે ગર્વ લે.

મારા મનમાં જ્યારે ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ ઊભરાતી હતી, ત્યારે શું કરવું તેનો હું કંઈ નિર્ણય કરી શકું તે પહેલાંજ, જટાધારી ઠાકુર ગંભીર અવાજે બોલ્યા:

‘ભૂતકાળને સમાધિની અંદર જ રહેવા દો, શ્રીકાન્તબાબુ ! વર્તમાન તરંગિત થઈ રહ્યો છે, એને શાંત કરવાનો રસ્તો કરો.’

મેં આ અંતર્યામી સમા સંન્યાસીની સામે વિમુગ્ધ દષ્ટિએ નજર કરી લઈ, ફરી ઉપર નજર નાખી.

એક છોકરી ઉપરના ઝરખામાંથી બોલી: ‘કાણુ, શ્રીકાન્ત અંકલ કે ?’

હું ઉશ્કરાટથી કંપી ઊઠ્યો.

આનંદથી મૂઢ બનેલા સ્વરે મેં જવાબ દીધો: ‘હા, મા, હું છું. તું કાણુ, ખાતિજ ?’

ખાતિજ હવે ઊભી રહી નહિ. હો હો કરી ખૂમાખૂમ મચાવી

મૂકી તે ધબધબ નીચે ઊતરી આવી, અને બર્મી ભાષામાં ફરિયાદ બર્મી કંઠે બોલી: ‘મા તમને જોતાં જ ઓળખી ગઈ છે. મા કહે છે કે તમે અજ્ઞાની પેઠે રસ્તામાં કેમ ઊભા રહ્યા છો? ચાલો, સૌને લઈને ઉપર ચાલો. અમારા બે ફલાટ ખાલી છે, કંઈ અગવડ નહિ પડે.’

સીતાના વિસ્મય બર્મી મેં સામે જરા નજર કરી લઈ મેં છોકરીને પૂછ્યું: ‘તારા પિતા ક્યાં છે, ખાતિજ્ઞ?’

‘બાબા પેગુ ગયા છે. રાતે આવી જશે.’

આમ કહી ખાતિજ્ઞએ સીતાની સામે નજર કરી લઈ મને પૂછ્યું: ‘એ કાણ? મારાં કાકી-મા?’

મારું શરીર શરમથી ઝમઝમ કરવા લાગ્યું. મારા નસીબે એટલું સારું હતું કે ખાતિમા બર્મી ભાષામાં વાતચીત કરતી હતી. મેં ગભરાઈને કહ્યું: ‘ના, ના, તેઓ મારાં સંબંધી છે. આજે રાતના મેલમાં તેઓ પ્રેમ જવાનાં છે, એટલે થોડાક કલાક માટે તમારે ઘેર લઈ આવ્યો છું.’

ખાતિજ્ઞ અતિ પરિચિત હોય તેમ સીતાની પાસે જઈ બર્મી રીત મુજબ બે હથેળીઓ જોડી બોલી: ‘માબાએરે!’

સીતા હસી પડી બોલી: ‘ઓ મા! છોકરી શું બોલે છે, શ્રીકાન્તબાબુ!’

મેં કહ્યું: ‘તમને નમસ્કાર કરે છે. હવે ફિકર નહિ, નીચે ઉતર, સીતા.’

એવામાં જટાધારી ઠાકુર બોલ્યા: નિતાઈચંદ્ર, મને આ વધીક સ્તૂપમાંથી બહાર નીકળવામાં મદદ કર, ભાઈ!’

નિતાઈ એ તરફ દોડી ગયો.

જટાધારી ઠાકુરને જોઈ ખાતિજ્ઞના ભય અને વિસ્મયની હદ

રહી નહિ. તે ભયમિશ્રિત કંઠે બોલી: ‘ઓ, કાયા ! આ વળી કાણુ છે ?’

મેં એને ઓળખાણુ કરાવી.

ત્યાર પછી અમે ખાતિજ્ઞએ બતાવ્યા મુજબ એમના બે ખાલી ફ્લાટમાં રૂડી રીતે મુકામ કર્યો, અને સ્નાન આહ્નિક વગેરે તમામ કાર્યો સમાપ્ત કર્યા પછી, બીજી વાર ચાની સાથે ભારે ભોજન પણ સમાપ્ત કર્યું, ત્યારે ખાતિજ્ઞએ આવીને ધીરેથી કહ્યું: ‘અમ્મા જરા તમને બોલાવે છે, અંકલ !’

મને કાકાને બદલે અંકલ કહીને બોલાવવાની ખાતિજ્ઞને ટેવ હતી. મેં જવાબ દીધો: ‘ચાલ, મા.’

પાછળથી સીતા બોલી: ‘મને બધું દેખાડવાનું કહેતા હતાને ? વળી પહેલાં બાબાને એક તાર કરવાનો હતોને ?’

બોલતાં બોલતાં સીતાનો કંઠસ્વર કંપી બિડચો.

હું એકદમ ઊભો રહી ગયો.

ખાતિના બોલી: 'કમ, ચાલોને.'

મેં કહ્યું: 'તારી માને કહે, મને માફ કરે, ખાતિજા. હું એક તાર કરી હમણાં જ આવું છું.'

આમ કહી હું ઝડપથી નીચે ઊતરી ગયો.

રંગુનના સૌથી સસ્તા અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રચલિત, મનુષ્યથી ખેંચાતા વાહન—રીક્ષામાં બેસી, હું તાર ઑફિસે જઈ પહોંચ્યો અને નિવારણખાણના નામે એક એક્સપ્રેસ તાર કરી દીધો. મોકલનાર તરીકે સીતાના નામનો ઉપયોગ કર્યો અને તરત જ તારનો જવાબ આપવાનો ખાસ આગ્રહ કર્યો.

ધણા વખતે પ્લેઝરમાં આવ્યો હતો. અહીંના અનેક મિત્રોને મળવા માટે મારા મનમાં પાર વગરનો ઉત્સાહ હતો. પરંતુ જ્યાં લગી

સીતાને પ્રેમની ગાડીમાં બેસાડી આવું નહિ ત્યાં સુધી મારો ઉત્સાહ દબાવી રાખવા સિવાય બીજો કાઈજ રસ્તો દેખાતો નહોતો.

મિત્ર નિગ્નમને ઘેર પાછા આવીને જોયું તો જટાધારી ઠાકુર અને નિતાઈચિંદ્ર બહાર ફરવા નીકળી પડ્યા હતા, અને સીતા ખાતિજની માતાની સાથે વાતો ચીતો કરવા એમના ફ્લાટમાં ગઈ હતી.

ખાતિજ મારી રાહ જોતી અમારા ફ્લાટમાં બેઠી હતી. એને મોઢેજ આ બધા સમાચાર જાણવા મળ્યા.

ખાતિજએ આગળ કહ્યું: ‘તમારી મિત્રને બોલાવી આવું, અંકલ ?’

મેં કહ્યું: ‘ના, ખાતિજ, એવી કંઈ જરૂર નથી. તું અહીં આવ. આપણે જરા વાતો ચીતો કરીએ.’

ખાતિજ હસતે મોઢે બોલી: ‘તમે મને એકદમ ઓળખી શક્યા નહિ ને ?’

મેં કહ્યું: ‘ના, એ કંઈ આજકાલની વાત થોડીજ છે ! તને જોયે આજકાલ કરતાં સાત વરસ થયાં, તે વખતે તારી ઉંમર :બહુ તો ચાર કે પાંચ વરસની હતી.’

ખાતિજ હસતાં હસતાં બોલી : ‘પરંતુ હું તો જરીકે ઓળખી શકી નહિ—તમને.’

‘ત્યારે મને ઓળખ્યો કાણે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘કમ—મા તમને જોતાંજ ઓળખી ગઈ હતી તો !’ ખાતિજએ સ્નિગ્ધ સ્વરે કહ્યું.

એટલામાં સીતાએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

જોયું તો એનું મોં ચિંતાથી ગભરાઈ ગયું હતું. મેં કહ્યું : ‘ તું ફરવા ન ગઈ, સીતા ? ’

સીતા નવાઈ પામી બોલી : ‘ એમની સાથે જવાનું મેં ક્યાં વચન આપ્યું હતું ! ’

આમ કહી તે થોડો વાર મૂંગી રહી, પછી અવાજ બદલીને બોલી : ‘ મને ફરવા જવાનું બિલકુલે મન નથી. બાબાને તાર કરી દીધો, શ્રીકાન્તબાબુ ? ’

મેં કહ્યું : ‘ હા, કરી દીધો છે. પરંતુ ફરવાનું મન નથી કેમ, સીતા ? ચાલને, તને શ્વેડેગોન પેગોડા બતાવો આવું. ’

સીતા એક પથારીના પોટલા પર બેસી પડી બોલી : ‘ ના કંઈ જરૂર નથી. મારું મન બિલકુલ ઠીક નથી આજે. જો ભગવાન મારું મોં રાખશે, બાબાને જઈને સાજસમા જોઈશ, તો જ ફરી આ બધું જોવાનું મન થશે. નહિ તો... ’

વાક્ય પૂરું કર્યા વગર સીતા નીચું મોં કરી જોઈ રહી.

હું સમજી ગયો કે સીતાનું મન ખૂબ વ્યાકુળ બની ગયું છે. બની જાય એમાં નવાઈ જેવું થે નથી !

તેની સાથે વધારે ખેંચતાણ કર્યા વગર મેં ખાતિજની સામે જોઈ કહ્યું : ‘ તારી મા જો અત્યારે મને મળે તેમ હોય તો હું આવું. ’

ખાતિજ ઉત્સાસમાં આવી બોલી : ‘ ચાલો. ’

મેં સંશયમાં પડી કહ્યું : ‘ ના, તું પૂંછી આવ. ’

ખાતિજ ઝડપથી બહાર નીકળી ગઈ.

મેં સીતાને કહ્યું : ‘ તું કદાચ તેમની સાથે કંઈજ વાત કરી શકી નહિ હોય. ’

સીતા સ્મિત કરી બોલી : ‘ નહિ કેમ ! હું પણ બોલી હતી, અને તેઓ પણ બોલ્યાં હતાં; પરંતુ નહિ હું કે નહિ તેઓ કાંઈનું કશુંયે સમજી શક્યાં હતાં. ’

હું હસ્યો.

મેં કહ્યું ; ‘ હું પણ જ્યારે પહેલવહેલો અહીં આવ્યો, ત્યારે આવી જ મુશ્કેલીમાં પડ્યો હતો. પછી છ સાત મહિના લગી રીતસર મહેનત કરી અહીંની ભાષા શીખ્યો હતો. ’

સીતા એ પૂછ્યું : ‘ ગાડી ફટલા વાગે ઊપડે છે ! ’

‘ રાતે સાડા આઠ વાગે. ’ મેં કહ્યું.

સીતા ધીમું હસીને બોલી : ‘ આજે બધાં શું ખાધને રહેશું એ તો કહો. ’

મેં ધીમું હસીને કહ્યું : ‘ જોણે ચિંતા કરવાની છે તે કરશે. આપણે માથું પકવવાની કંઈ જરૂર નથી. ’

સીતા કંઈ સમજી ન શકવાથી બોલી : ‘ એટલે ? ’

“ એટલે એમ કે જેને ઘેર વણુ નોતર્યા અતિથિ થઈને આવ્યા છીએ, તેમણે જ ગૃહસ્થનો સેવાધર્મ કેવી રીતે બજાવવો તેની ચિંતા કરવાની છે. ’ મેં શાંતિથી જવાબ દીધો.

સીતા નાક મોં બગાડી બોલી : ‘ ઓ મા ! મરી જઈ તોયે હું એ લોકોનું રાંધેલું કશુંયે ખાઈ શકવાની નથી. ’

મેં હસવા માંડ્યું.

એટલામાં ખાતિજા ઊંમરામાં આવી હસતે મોઢે બોલી : ‘ અંકલ, લાખા ! ’

સીતા નવાઈ પામી બોલી : ‘ તમારી ખાતિજા શું કહે છે ? ’

‘ મને બોલાવે છે. તું ચાર પાંચ મિનીટ રાહ જો, સીતા, ખાતિજાની મા શું કહે છે હું જાણી આવું. ’

આમ કહી મેં ખાતિજાની સાથે તેમના ડ્રોઈંગ રૂમમાં પ્રવેશ કરી જોયું તો ખાતિજાની મા, મારા મિત્રની પત્ની, મા-ટૂન હસતે મોઢે મારી રાહ જોઈ રહી હતી.

મા-દુને મને બર્મી બાપામાં નમસ્કાર કરી કહ્યું: 'તમારા મિત્ર તમને જોઈને કેટલા રાજી થશે એ હું સમજી શકું છું. ફાયા ફરી કદી પણ તમને મળવાનો વખત લાવી આપશે એવું સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. બાકી, સમાચાર તો બધા સારા છે ને ?'

મેં કહ્યું: 'હા, સારા જ કહેવાયને ! તમે સૌ કુશળ છો ને !'

મા-દુન કૃતજ્ઞતાસૂચક હાસ્ય કરી સંક્રાંત્ય અનુભવી બોલી: 'હા, અમે સૌ બુદ્ધદેવની કૃપાથી સુખમાં છીએ. વાડ, આવી રૂપાળી છોકરી અને જટાધારી સંન્યાસીને લઈને બધાં ક્યાં જઈ રહ્યાં છો એ તો કહો. મેં તો પહેલાં ધાર્યું કે એ તમારી—'

મા-દુનને બોલતી અટકાવી મેં તેને ટુંકમાં સીતાની ઓળખાણ આપી, અને, અને મારા દુર્ભાગ્યનો ઇતિહાસ વર્ણવીને કહ્યો.

મા-દુનના સુંદર મુખ પર ખેદની છાયા ફરી વળી.

બહુવાર સુધી નીરવ બેસી રહી તે ધીરે ધીરે બોલી: 'એથી તમારા આવા બેહાલ થયા છે ? એથી તમે પાછા આ દેશમાં આવ્યા છો ? નહિ તો, હું જાણું તો બધું, હું સમજું તો બધું !'

આંસુ ઉભરાઈ આવવાથી મા-દુન એકદમ ચૂપ થઈ ગઈ.

મેં કહ્યું: 'મારે વિષે વાતો કરવાનો પછી બહુ વખત મળશે. પરંતુ મેમાનોને માટે મૂઠી ભાત અને માછલીનું શાક રંધાવવાનું શું કરવું એ બતાવો. સીતા હોટેલનો ભાત ખાતી નથી, કે નથી એને જાતે કંઈ રાધતાં આવડતું !'

મા-દુન બોલી: 'એ તો હું એને જોતાં જ સમજી ગઈ છું. થોડીધણી ગોઠવણ પણ મેં કરી છે.'

નવાઈ પામી મેં કહ્યું: 'શું ગોઠવણ કરી છે ?'

મા-દુન બોલી: 'સોયાજી એક ગરીબ બંગાળી બ્રાહ્મણના છોકરાને ઓળખે છે, એને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો છે. સાથે સાથે

તે બજારમાંથી શાક પાંદડું પણ લેતો આવશે. બહુ વાર થઈ, હમણાં આવી પહોંચ્યો સમજો. પરંતુ સંન્યાસી ઠાકુર તો તમારા બ્રાહ્મણના હાથનું ખાશેને ?

મેં હસીને કહ્યું: ‘ માત્ર બ્રાહ્મણ જ શા માટે, ગમે તેના હાથનું ખાવાનોયે એમનો વાધો નથી ! એ તો જહાજમાં બજારચીના હાથનું ખાતા આવ્યા છે. ’

મા-દુને ધાર્યું કે હું મજાક કરી રહ્યો છું. તે બોલી: ‘ ના, ના, મને ખબર છે. છોકરો ગરીબ હોઈનેયે અસલ બ્રાહ્મણનું સંતાન છે. છોકરાને મોટેજ મેં સાંભળ્યું છે. ’

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું: ‘ અસલ બ્રાહ્મણનું સંતાન છે, એટલે ? ’

મા-દુન હસી.

તે બોલી: ‘ એટલે શું કહો છો ! એક દિવસ સોયાજીની સાથે એ અમારે ઘેર આવ્યો હતો. મને ખબર પડી કે એણે હજી કશું ખાધું નથી. મેં ખાવાનો આગ્રહ કર્યો, એટલે તો એ મારા મોં પર જ બોલી પડ્યો કે હું બ્રાહ્મણનો દીકરો છું, મલેજના ઘરમાં— મરી જઈ તોયે નહિ ખાઉં. ’

જોયું તો મા-દુનનું મોં એકદમ ઊતરી ગયું.

વિહવળ કંઠે મારી સામે જોઈ તેણે ફરી કહ્યું: ‘ તમારી મિત્ર અહીં આવી પહોંચી છે. ’

મેં પાછળ ફરીને જોયું તો સીતા નિશ્ચય પ્રતિમાની પેઠે બારણાની વચમાં ઊભેલી હતી.

સીતા બોલી: ‘ તમારી વાત પૂરી થઈ ? થઈ હોય તો આપણે જરા ફરી આવીએ ! એથી જરા મન શાંત થાય તો— ’

હું સીતાનો આ ઢંગધડા વગરનો બચાવ સાંભળી નવાઈ પામી ગયો, છતાં પણ મને સંતોષ થયો.

મેં કહ્યું: 'ઠીક, તો ચાલ.''

હું મા-દુનની સામે નજર કરતાં જ આભો બની ગયો. જોયું તો એનું મોં અસ્વાભાવિક રૂપે ગંભીર બની ગયું હતું.

એટલામાં છોકરાઓને સાચવવા રાખેલા નોકર સોયાજીની સાથે એક પંદર કે સોળ વરસનો બ્રાહ્મણનો છોકરો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

સોયાજી પોતાની શેઠાણી તરફ જોઈ બોલ્યો: 'એને તેડી લાવ્યો છું, અમ્મા !'

મા-દુને કહ્યું: 'સારું કર્યું ! શાકભાજી ક્યાં છે ?'

સોયાજી બારણા આગળ મૂકેલી ખરીદીનો મોટો થેલો બતાવી બોલ્યો: 'બધું લેતો આવ્યો છું, અમ્મા !'

બ્રાહ્મણ છોકરાની તરફ જોઈ મેં કહ્યું: 'તને રાંધતાં સરસ આવડે છે ને ?'

છોકરાએ નિર્વિકાર સ્વરે જવાબ દીધો: 'ખાઈને જ કહેજોને !'

છોકરાના સ્પષ્ટ ઉત્તરથી ખુશ ન થઈ શકવાથી મેં ફરી કહ્યું: 'કહું છું, રાંધતાં આવડે છે ?'

છોકરાએ તરત જ જવાબ દીધો, 'ના, નથી આવડતું.'

સીતા ખડખડ હસી પડી.

મેં કહ્યું: 'જો રાંધતાં જ નથી આવડતું, ભાઈ, તો દયા કરી અહીં આવ્યા શું કરવા ?'

છોકરાએ સોયાજી તરફ એક ક્ષણ દૃષ્ટિ કરી. પછી તે બોલ્યો: 'આણું કહ્યું કે એ રૂપિયા મળશે.'

'ઝોહ ! એટલે દયા કરીને પધાર્યા છો, બાબા ! પરંતુ એ શું કરવા, હું પાંચ રૂપિયા આપું એમ છું, જો—'

છોકરો વાક્ય પૂરું કરવાનો વખત આપ્યા વગર, જમણો હાથ લાંબો કરી બોલ્યો: 'આપો ! કાલ રાતનો માત્ર એક પૈસાનો

ભાત ખાધને રહ્યો છું, આજે કશું યે ગજવામાં નથી. જેને ઘેર નોકરી કરતો હતો તેણે અમથો અમથો કાઢી મેલ્યો. કશોયે ગુનો કર્યો નથી મેં !

સીતા એકદમ મોં ફેરવી ઊભી, અને આંસુથી રૂંધાયેલા કંઠે બોલી: ‘છોકરાને કહો, શ્રીકાન્તબાબુ, કે એણે હવે બીજે ક્યાંયે જવાની જરૂર નથી, આપણી સાથે જ આજથી એણે રહેવાનું છે.’

મારે એ શબ્દો બીજી વાર બોલવા પડ્યા નહિ.

છોકરો ઉત્સાહમાં આવી જઈ બોલ્યો: ‘બે ટંક પેટ ભરીને ખાવાનું આપશો ને ?’

સીતા આત્મ સ્વરે એક અસ્ફુટ ચિત્કાર કરી બોલી: ‘ભગવાન! આવું પણ બને છે !’

હું સમજી ગયો કે સીતાના પ્રાણ રડી રહ્યા હતા.

મેં છોકરાને કહ્યું: ‘ખાવાનું તો આપશે જ, અને પગાર પણ—’

છોકરો તરત જ જોરથી માથું ધુણાવી બોલ્યો: ‘પગાર મારે નથી જોઈતો. બે કાળિયા ખાવાનું મળે એટલે બસ.’

આમ કહી તે શાકભાજીનો થેલો ઉપાડી લઈ સીતાની આગળ જઈને બોલ્યો: ‘બંગાળીની છોકરી થઈને તમને રાંધતાં નથી આવડતું, એ ય પણ એક નવાઈની વાત દેખું ! ચાલો, હું બધુંસમારી કરી તૈયાર કરી આપું છું, તમે રાંધજો; ચાલો, દિદિ !’

સીતાનું સાત્રુજળ મુખ આનંદથી ઝળઝળાઈ ઊઠ્યું.

તે બોલી: ‘એ જ ઠીક છે. ચાલ ભાઈ, હું જ રાંધીશ. ચાલો, શ્રીકાન્તબાબુ !’

હું વિરોધ કરવા જતો હતો, પરંતુ જોયું તો એ પહેલાં જ સીતા એના હમણાં જ મળી આવેલા ભાઈની સાથે બહાર નીકળી ગઈ હતી.

મા-દુન અત્યાર સુધી ઊભી ઊભી બધું જોતી હતી, ને સાંભળતી હતી, પરંતુ કશુંયે એને સમજાયું નહોતું.

તે ધીમેથી હસીને બોલી: ‘અસત્ર પ્રાણુ છે કે નહિ, જોયું ને?’
 મેં હસીને કહ્યું: ‘તમારી પરીક્ષામાં કંઈ ભૂલ હોય, બાબી?’
 જોયું તો મેં બાબી કહીને બોલાવવાથી મા-દુનના મુખ પર
 થોડા વખત પહેલાં જે ઓળો ઉતર્યો હતો, તે એકાએક અદૃશ્ય
 થઈ ગયો.

તે સ્નિગ્ધ મંદ હાસ્ય કરી બોલી: ‘હવે હું તમને પાછા પામી
 છું, બાઈ! હવે હું કાંઈ વાતે ચિંતા કરતી નથી.’

મેં બીજો સવાલ છેડી, કહ્યું: ‘હું હવે જાઉં, બાબી, સોયાજી
 પાસે રાંધવાનાં વાસણુ મંગાવી લેવાની ગોઠવણુ કરું.’

મા-દુન હસતી હસતી બોલી: ‘પરંતુ તમારે ચિંતા કરવી
 નહિ પડે. સોયાજી જ અધી ગોઠવણુ કરી નાખશે. ઠીક, તો હવે
 જાઓ ત્યારે! જમ્યા પછી તમારી અધી વાત સાંભળીશ.’

અમારા ફ્લાટમાં પાછા આવીને જોયું તો સીતા એક ઘોચેલી દેશી પહેાળી લાલ કિનારવાળી સાડી પહેરી, બટાકા સમારવા બેસી ગઇ હતી, અને એક મોટો છરો લઇ છોકરો એક મોટી માછલીનાં ભીંગડાં ઉખાડવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો.

મને જોઇ સીતાએ ધડીક મેં ઊંચું કરી નજર કરી એટલું જ, કંઇ બોલી નહિ; મૂંગી મૂંગી ખૂબ સાવચેતીપૂર્વક ધીરે ધીરે પોતાના કામમાં લાગી ગઇ.

મેં ચિંતાતુર બની કહ્યું: ‘જોજો, આંગળી ના કાપી બેસતી.’
છોકરાએ નિર્લિપ્તભાવે જવાબ દીધો: ‘એ તો કચારનીય કપાઇ ગઇ છે.’

મેં ઉદ્વિગ્ન નજરે સીતાના બંને હાથ તરફ નજર કરી. જોયું તો સીતાના ડાબા હાથની ટચલી આંગળીએ એક લુગડાનો કકડો વીંટાળેલો હતો.

મેં કહ્યું: ‘બહુ વાગ્યું છે શું સીતા ? તો જરા દાકતર—’

સીતા હજુકા કરી બોલી : ‘હવે રહો તમે ! બુકુને કદી ઊંધવા નથી મળ્યું ?’

જોયું તો છોકરાનું મસ્તક વધારે નીચું ઢળી ગયું હતું.

મેં કહ્યું : ‘ઝોરે બાબા, તારું નામ શું બુકુ છે ? પરંતુ નામનો અર્થ તો કંઈ સમજાતો નથી !’

છોકરાએ કહ્યું : ‘બુકુ શેનું હોય ? દિદિ બોલે છે એટલે ? મારું નામ તો છે બોકારામ ચાટુજી !’

મારું હાસ્ય રોકવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું.

જોયું તો સીતા મેં ફેરવી હસવું દબાવી રાખવા પ્રયાસ કરી રહી હતી.

મેં માત્ર આટલું કહ્યું : ‘સરસ નામ છે. પરંતુ હું તારી દિદિની પેઠે તને બોટા નામે બોલાવી, નામનું માહાત્મ્ય નષ્ટ થવા નહિ દઉં.’

સીતા હસતે મોઢે બોલી : ‘નહિ જ દો તો ! તો હું આમ ગુસ્સે નહિ થાઉં !’

આમ કહી સીતાએ બુકુની લણી જોઈ કહ્યું : ‘એ તારું કામ નથી, બુકુ ! તને, બાઈ, બટાકાની છાલ કાઢતાં આવડે છે ?’

બુકુ બોલ્યો : ‘કદીયે કાઢી નથી તો ! અમે તો એમને એમ છાલ સાથે જ ખાઈ જઈએ. શરીરમાં જોર આવે.’

‘મારું માથું !’

આમ કહી સીતા બોટું મેં ચડાવી ઊઠી ઊભી થઈ.

હું હસી પડ્યો.

મેં કહ્યું : ‘મુરબ્બી નિતાઈચંદ્રે શું આજનો દિવસ રજા લીધો છે ?’

‘ના દાદાબાબુ, આ હું આવ્યો !’

આમ બોલતાં તો શ્રીમાન નિતાઈચંદ્રે પ્રવેશ કર્યો, અને એક વખત બટાકા વગેરે વસ્તુઓ તરફ, અને બીજી વખત બોકારામના હાથમાંના માછલા બણી તેમણે નજર કરી. પછી મારી સામે જોઈ આગળ ચલાવ્યું: ‘આ બધાનું શું કરવાનું છે, દાદાબાણુ?’

જવાબ દીધો સીતાએ. તે હસતાં હસતાં બોલી: ‘પેટમાં ઉતારવાનું છે, બાબા! લો, પહેલાં માછલી તૈયાર કરી નાખો—સોયાજીએ ચૂલો સળગાવ્યો છે. જટાધારીકાકા ક્યાં છે?’

સીતા અડધો અડધ શબ્દો નિતાઈ સમજી શક્યો નહિ હોય. તે બોલ્યો: ‘જટાધારી બાબા નીચે દર્શન આપે છે. તેઓ આખા શહેરનાં માણસોને પોતાની પાછળ પાછળ અહીં સુધી ખેંચી લાખ્યા છે.—હવે લોકોએ જ એમને ખેંચી રાખ્યા છે! કાઈ રીતે તેમને ઉપર ચડવા જ દેતા નથી.’

હું ને સીતા બેઠે સાથે હસી પડ્યાં.

ઝોરડાના ઝરખાની પાસે જઈને જોયું તો લગભગ બસો જેટલા બમણો, ચીનાઓ અને હિંદુસ્તાનીઓ વગેરે વિધવિધ સ્ત્રીપુરુષો જટાધારીને ઘેરી વળીને ઊભાં હતાં. તેઓ સરિમત વદને તેમને સંબોધીને બોલી રહ્યા હતા.

સીતા બોલી: ‘સત્યાનાશ ! જટાધારી કાકા જરૂર કંઈ ધાંધલ કરવાના. હવે શું થશે, શ્રીકાન્તબાણુ?’

મેં કહ્યું: ‘કશુંયે નહિ થાય. તેઓ ઘણા દેશોમાં ફરી આવેલા છે. લોકોનો એમને બહુ સારો પરિચય છે.’

એકાએક લોકોએ જટાધારીના નામનો જયજયકાર કર્યો.

જટાધારી બાબાએ હાથ ઊંચા કરી સૌને એક સાથે આશીર્વાદ આપ્યા અને બીજીજ દ્વણે તેમણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.

લોકો જુમાજુમ કરતા પોતપોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરતા વેરાવા લાગ્યા.

જટાધારી ઠાકુર ઉપર આવી એક વખત પ્રવર્તી રહેલી પરિસ્થિતિ પર દષ્ટિપાત કરી લઈ, પછી સીતાની સામે જોઈ સ્મિત કરીને બોલ્યા: ‘હું, નિતાઈ અને તારો આ નવો જડેલો ભાઈ—ત્રણે થઈને બધું પતાવી નાખીએ છીએ. તું જ, મા, શ્રીકાન્તબાણુની સાથે આ દેશ જરા ફરીને જોઈ આવ.’

મારા વિસ્મયની કંઈ હદ રહી નહિ. ખાસ કરીને તો બોકારામ સંજંધી સંન્યાસીના શબ્દો સાંભળીને !

સીતા ભક્તિભાવ ભર્યા કંઠે બોલી: ‘પરંતુ મારે રાંધવું પડશેને, કાકાબાણુ ?’

જટાધારી હસતે મોઢે બોલ્યા: ‘ના, નહિ પડે. કારણ કે તને રાંધતાં આવડતું નથી, મા. હું ગમે તે કેમ ન હોઉં, પણ ખરો બ્રાહ્મણનો દીકરો છું. જેવો તારો આ નવો મળી આવેલો છોકરો’

આમ કહી તેમણે બુકુની ફાટેલી દષ્ટિની સાથે દષ્ટિ મેળવી આગળ ચત્રાચ્યું: ‘હવે ગભરાવાનું કારણ નથી, વત્સ. બહુ ઠેકાણું ફરી હવે તું ખરી જગાએ આવી પહોંચ્યો છે ! અહીંથી તને કાઠી મૂકવાની કાઈનીયે તાકાત નથી.’

પછી નિતાઈ ભણી જોઈ તેમણે કહ્યું: ‘મેં ફાડીને જોઈ શું રહ્યો છે, બાબા ? જા, પહેલાં જરા તમાકુ નાખ, પછી માછલી સમારવા બેસ.’

અને છેવટે સીતાની ભણી જોઈ હસીને કહ્યું: ‘ખાલી મોકું કરી કીમતી વખત શું કરવા બગાડે છે, મા !’

સીતા બોલી: ‘પરંતુ તમે એકલા બધું કેવી રીતે કરી શકશો, કાકાબાણુ ?’

જટાધારી હસતા હસતા બોલ્યા: ‘એટલે હું ન કરી શકું એવું કરવા વાસ્તે તમારે અહીં રોકાવું છે ! ના, બેટી, એ નહિ બને. જટાધારી માત્ર સરસ ભોજનના મોટા મોટા કાળિયા પેટમાં ઉતારવાનું જ જાણે છે એમ નથી, એને સારું રાંધતાં પણ આવડે છે, એ આ વખતે તમારા શ્રીકાન્તબાણુને જરા દેખાડી આપવું છે.’

અમે હવે વખત ન ગુમાવતાં બહાર નીકળી પડ્યાં. બહાર નીકળતાં પહેલાં, સીતાએ બુકુને બોલ્યો ભરી ખાવાનું કાઢી આપ્યું હતું, સંન્યાસીનું કહેવું માનવાનો તેને ઉપદેશ કર્યો હતો, અને નિતાઈને બુકુની ખબર રાખવા માટે ખાસ ચેતવણી આપી હતી.

રસ્તા પર આવી મેં કહ્યું: ‘ક્યાં જશું, કહે.’

સીતા નવાઈ પામી બોલી: ‘ક્યાં જવું તે હું શું જાણું ? હું શું કદી પણ આ દેશમાં આવી છું કે તમે મને પૂછો છો ?’

મને લાગ્યું કે વાત તો ખરી છે !

મેં કહ્યું: ‘ચાલ ત્યારે અહીંનું પ્રખ્યાત અને સર્વ શ્રેષ્ઠ બુદ્ધ મંદિર—શ્વેડેગોન પેગોડા જોઈ આવીએ.’

‘ચાલો.’

આટલું કહી સીતા આગળ ચાલી નીકળી.

મેં ધીમેથી હસીને કહ્યું: ‘ઊભી રહે. ટેકસીમાં નહિ જઈએ તો વખત બહુ જશે. વળી આપણને પાછા આવતાં ચે બહુ મોડું થઈ જશે.’

રંગુનના એ ભાગમાં ટેકસીઓ ઊભા રહેવાની જગા નહોતી. માત્ર અસંખ્ય રીક્ષાઓ રસ્તામાં જોવા મળતી હતી.

થોડા સમય રાહ જોયા પછી, એક ટેકસી મળી આવી. હું સીતાને લઈ બુદ્ધમંદિર તરફ ઉપડ્યો.

સ્વેડેગોન પેગોડાને સુવર્ણમંદિર પણ કહે છે. એક નાનકડી ટેકરીનો આખો શિખરભાગ ભરીને વિસ્તૃત જગાએ વિરાટ બુદ્ધ-મંદિર ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. એ વિરાટ મંદિરનું કદ્દપનામાં પણ ન આવે તેવું સુવર્ણથી મઢેલું વિરાટ શિખર સાચેસાચ એક વિસ્મયજનક સૃષ્ટિ છે !

સીતા વિસ્મયની કંઈ હદ ન હતી. બ્રહ્મદેશવાસીઓની પેઠે ઢગલો ફૂલ તથા બતી ખરીદી લઈ, પર્વતનો દેહ કાતરી બનાવેલી લાંબી સીડી પર ચઢને તે ઉપર ચડી. અને ચારે તરફ અસંખ્ય આરસની, સુવર્ણની ને રૂપાની બનાવેલી નાની, મોટી, અને અતિ મોટી બુદ્ધમૂર્તિઓ ફરી ફરીને જોવા લાગી.

ફરતાં ફરતાં સીતા બોલી: 'તમે જો હજાર વખત પણ મોઢે આ મંદિરની સુંદરતાનું સરસ જાનમાં વર્ણન કર્યું હોત તો પણ, હું અત્યારે જે જોઈ છું તેનો સોમો ભાગ પણ કદી મારી માનસ દૃષ્ટિએ દેખાત નહિ. આ દેશના લોકો બુદ્ધદેવને આવી દૃષ્ટિએ જુએ છે, એવું તો આપણે કદી ક્યાંય સાંભળ્યું નથી !'

હું ધીમેથી હસ્યો. મેં કહ્યું: 'દરેક દેશ પોતપોતાના રાજરોજના ધંધારાજગારમાં એવો તો રોકાયેલો રહે છે કે બીજા દેશના લોકો પોતાને વિષે શું જાણે છે તે શું નથી જાણતા, તે વિષે કાંઈ માથું પકવતું નથી. ખાસ કરીને ધર્મને લગતી બાબતમાં.'

સીતા પ્રાર્થના કરતી ફટલીક બમ્મી સ્ત્રીઓ તરફ જોઈ રહી હતી. તે બોલી: 'ખાસ કરીને કેમ ?'

મેં કહ્યું: 'એશિયાવાસી લોકો ધર્મ વસ્તુને પવિત્ર સમજીને તેનો વિચાર કરવા નેએવા ટેવાયેલા છે, કે વિધર્મીની દૃષ્ટિથી એને

હુપાવી રાખવાનો જ તેઓ હંમેશાં પ્રયાસ કરે છે, તેથી જ આપણા આરણ્ય આગળની આવી એક વિરાટ કીર્તિનો ઇતિહાસ આપણને લગભગ અજ્ઞાત જ છે. ’

સીતા બોલી: ‘ ચાલો, જરા ચારે બાજુ ફરીને જોઈએ. ’

ચારે તરફ ફરીને અમે અસંખ્ય, વિધવિધ ધાતુ અને પથ્થરની, શિલ્પીના કુશળ હાથે ઘડેલી શુદ્ધમૂર્તિઓ જોઈ. સીતાનું મન પિતાને મારે ચિંતાતુર હોવા છતાં યે આ અજબ દ્રશ્ય આગળ ઊભા રહેતાં મુગ્ધ બની ગયા વગર તેનો છૂટકો ન થયો.

એક વખતે સીતાએ કહ્યું: ‘ સાચેસાચ, આપણી આંખે આ બધું એક અપૂર્વ દ્રશ્ય સમ દેખાય છે, શ્રીકાન્તબાણુ! પરંતુ, હવે બહુ થયું, હવે આપણે પાછાં ફરીએ. ચાલો, જો ભગવાન શુદ્ધદેવ આ અભાગણીની વાસના પૂર્ણ કરશે, ને બાબાને સાજા સમા જોવા પામીશ તો પાછા વળતાં ફરી એક વખત અહીં આવીને મન ભરીને જોઈ જઈશ. ’

સીતાનો સ્વર ધીરે ધીરે ઊંડો ઊતરી પડતાં તેનું વાક્ય પૂરું થઈ ગયું.

મેં કહ્યું: ‘ ચાલો, પાછાં જઈએ. ’

પર્વતના શિખર પરથી, મોટાં ને પહોળાં પગથિયાં છેક મેદાન સુધી પહોંચેલાં છે. એ આખો રસ્તો ચાંબલા અને છાપરાંથી વિશેષે કરીને ઢંકાયેલો હોવાથી, બંને બાજુએ અનેક બર્મી સ્ત્રીઓએ ફૂલ, બત્તી અને વિધવિધ ચિત્રો—ખાસ કરીને ભગવાન શુદ્ધદેવની છબીઓ વેચવાની દુકાનો કરેલી છે. જે સ્ત્રીપુરુષો મંદિરમાં આવે છે, તેમને બંને બાજુની દુકાનોમાંની યુવતીઓ હસતે મોઢે, મધુર સ્વરે પોતપોતાની દુકાનમાં બોલાવી રહી હોય છે.

સીતા ઊતરતાં ઊતરતાં ચાલીને એક જગાએ એક દુકાન આગળ

મૂંઢલા સૂંઢ હિપર બેસી પડી, અને થાકેલા અવાજે બોલી:

‘આ દેશની સ્ત્રીઓ આટલી બધી સ્વતંત્ર હશે એવી મને તો કદી કલ્પનાયે નહોતી. એમનાં આંખ મેં પર પણ જાણે સ્વતંત્રતાની લાલી પ્રસરેલી દેખાય છે. એમનાં મેં સામે જોતાં મારા મનમાં માત્ર એ જ ધારણા જાગી ઊઠે છે કે આ લોકો ક્યારનાયે સ્વતંત્રતાના ઉન્નત્તમ અવિભાવની વાડ કુદાવી દઇ, ખરી સ્વતંત્રતામાં પોતાની જ શાંત અને સ્વસ્થ પરિસ્થિતિમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા છે.’

આમ કહી સીતાએ દુકાનવાળી યુવતીના સ્નેહાળ હસતા મોંની કુતૂહલ ભરી દષ્ટિ તરફ જરા નજર કરી આગળ ચલાવ્યું : ‘આ લોકો જાણે પોતે જ પોતામાં મસ્ત છે. આજ શું સાચી વસ્તુ નથી, શ્રીકાન્તબાણુ ?’

મેં કહ્યું: ‘એ તર્કનો વિષય છે, સીતા ! કાંઈ પણ વસ્તુને માત્ર બાહ્ય દેખાવ જોઈ, તેનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એના જેવું દુર્ભાગ્ય બીજું કયું છે ? વળી પરાધીન દેશમાં સ્વસ્વાધીનતાના જેવો જટીલ વિષય પણ બીજો કાંઈ નથી, એમ મારું માનવું છે. એટલે.....’

સીતાના મોં પર હાસ્યરેખા ફૂટી નીકળી.

તે બોલી : ‘એટલે ચર્ચા પૂરી થઈ પત્યું ! ચાલો, હવે ઊતરીએ.’

સીતા ઊઠી ઊભી થઈ, અને દુકાનવાળીની પાસે જઈ બંગાળીમાં બોલી : ‘તારી ભાષા હું સમજતી નથી, ને મારી ભાષા તું સમજતી નથી. તેમ છતાંયે તારી સ્વાધીનતા-લક્ષ્મીને હું નમસ્કાર કરું છું. તું તારા મોં પરની આ મધુર હાસ્યરેખાની પેઠે જ શુભ શુચિ મન અને હૃદય ધારણ કરી ભાગ્યવતી હો એવી હું ભગવાન શુદ્ધદેવને પ્રાર્થના કરું છું.’

છાકરી કંઈ જ સમજી ન શકવાથી નવાઈ પામી બોલી: ‘બા-લે ?’

આમ કહી તેણે ફળ અને મીઠુનતી તરફ આંગળી ચીંધી એ જોઈએ છે કે નહિ તે પૂછ્યું.

મેં આગળ આવી છોકરીને ખાલી ભાષામાં કહ્યું: 'આ બાઈ તને જોઈ બહુ ખુશ થયાં છે, તેથી તને ધન્યવાદ આપે છે.'

છોકરી શુષ્ક સ્વરે બોલી: 'ખાલી ધન્યવાદથી શું બલીવાર થવાનો? કંઈ ફૂલ ખરીદવાનું કહો ને? તો હું ખૂબ જ સુખી થઈશ.'

મેં સીતાને છોકરીની ઇચ્છા જણાવી. સીતાએ તરત જ પુલનો એક નાનકડો તોરો ઉપાડી લીધો અને છોકરીના હાથમાં દશ રૂપિયાની એક નોટ મૂકી દીધી.

બર્મી મહિલાના મોં પર બય પ્રસરી ગયો. તે નોટ પાછી આપવા માટે હાથ લાંબો કરી બોલી: 'મા શિશુ!'

સીતા તેની સામું પણ જોયા વગર મારી સામું જોઈ બોલી: 'એને કહો કે મારે કંઈ જ પાછું નથી જોઈતું; એને ખુશી થઈને આપું છું.'

મેં કહ્યું: 'ખાલી ખાલી શું કરવા રૂપિયા વેડફી નાખે છે, સીતા? આ તોરાની કિંમતી ચાર પૈસા પણ નથી.'

સીતા ધીમું હાસ્ય કરી બોલી: 'મારી ખુશી કરતાં એ શું એ દશ રૂપિયા વધારે છે? હવે એક શબ્દ નહિ, તમે ચાલો.'

છોકરી અત્યાર સુધી અમારી સામે જોઈ રહી હતી.

મેં ધીમું હસતાં હસતાં તેને કહ્યું: 'તેમણે તને રાજ થઈને આ નોટ આપી છે, લઈ લે.'

છોકરીના ગોરા મુખની નાનકડી ભમરો જરા સંકુચિત બની ગઈ. તે બોલી: 'તેઓ રાજ થયાં હોય તો બહુ સારી વાત છે. પરંતુ હું રાજ થઈ શકતી નથી. એમને પાછી લેવાનું કહો.'

મેં આ સીતાને કહ્યું, એટલે સીતા જે હાથ જોડી ઓકરી તરફ ફરીને જિભી અને આગ્રહ ભર્યા સ્વરે બોલી: 'મારા મનને આઘાત ન કર, બાઈ. તું નહિ લે તો મારા દુઃખનો કંઈ પાર નહિ રહે.'

હું મુશ્કેલીમાં પડી ગયો.

સીતાનો આગ્રહ મેં ઓકરીને જણાવ્યો.

તે બોલી: 'મને આ કેવી આફતમાં નાખી, કહો જોઈ? હું કેવી રીતે આ લઈ શકું, કંઈ સમજતું નથી! દાન કરવું હોય તો તેઓ બહુ સહેલાઈથી કાંઈ દુઃખીને દાન કરી શકે છે! મારું અપમાન કરવાનો એમને કંઈ જ અધિકાર નથી.'

મેં કહ્યું: તું શું કાંઈ રીતે આ નહિ લે?'

ઓકરી શાંત સ્વસ્થ સ્વરે બોલી: 'ના.'

મેં ગજવામાંથી એક આની બહાર કાઢી ઓકરીના હાથમાં મૂકી, અને નોટ પાછી લઈ સીતાને કહ્યું: 'ચાલ, જતાં જતાં કહું છું.'

જોયું તો સીતાના મોં પર કાળાશ ફરી વળી હતી. તે આગળ એક અક્ષરે બોલ્યા વગર મારા હાથમાંથી નોટ લઈ, ઝડપથી નીચે ઉતરવા લાગી.

ટંકસી રાહ જોતી ખડી હતી. અમે અંદર બેઠાં એટલે એ ગપડી.

સીતા બોલી: 'બૂલ મારી જ ચઈ હતી. હું જાણે કે શુદ્ધિ શુદ્ધિ બધું ગુમાવી બેઠી હતી.'

હું સમજી ગયો કે સીતાના મનમાં પશ્ચાત્તાપ જાગ્યો છે. હું મૂંગો બેસી રહ્યો.

થોડા સમય પછી ટેકસી આવીને જ્યારે મારા મિત્રના ઘર આગળ ઊભી રહી ત્યારે નિતાઈ ધબધબ અવાજ કરતો દાદર પરથી નીચે ઊતરી આવી મહા આનંદ પૂર્વક બોલ્યો: ‘દાદાબાબુ, દાદાબાબુ, બાબાદાકુર બળી મૂઆ છે.’

સીતા અને હું એક સાથે ચિંતાતુર સ્વરે બોલી ઊઠ્યા: ‘બળી મૂઆ છે?’

‘હા, દિદિમણિ, બળી મૂઆ છે. આવો, જુઓ, ભગવાન છે કે નહિ!’

આમ કહી નિતાઈ પાછો વટોળિયાના વેગે ઉપર ચડી ગયો.

મેં સીતાના મોં સામે જોયું. સીતાએ દુઃખી મોંએ મારી સામે જોયું. બીજી જ પળે તે ઝડપથી હળવાં પગલાં ભરતી ઉપર ચડી ગઈ.

ટેકસીનું લાકું ચૂકવી આપી હું ઉપર ચડવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં જોઈ હું તો તારનો પટાવાળો, પોતાની સાઈકલ પરથી ઊતરી મારી સામે જોઈ બોલ્યો: ‘સીતાદેવીનો તાર છે.’

શંકિત મને અને કંપિત હૃદયે મેં તાર હાથમાં લઈ, ફારમમાં સહી કરી આપી.

પટાવાળો જતો રહ્યો.

હું થોડી વાર થું કરવું, થું નહિ તેની ચિંતામાં ઊભો જ રહ્યો. તાર ક્યા સમાચાર લઈને આવ્યો છે, તેનો વિચાર કરવાની યે મારી હિંમત ચાલતી નહોતી.

એટલામાં ઉપરથી સીતા બોલી: ‘કમ, આવોને! ઊભા કમ રહ્યા!’

તાર ઉઘાડવાનો વખત ન મળવાથી, મેં ધીરે ધીરે ઉપર ચડવા માંડ્યું. જટાધારી દાકુર બળી મૂઆ છે એને માટે લેશ માત્ર પણ ઉદ્વેગ મારા મનમાં નહોતો. માત્ર આ જ ચિંતાથી મારું મન મૂક બની ગયું હતું કે કેવા સમાચાર લઈને આ તાર આવ્યો હશે!

એક ગાલીચા ઉપર, મોઢે, છાતીએ ને પીઠે પાટા બાંધેલી અવસ્થામાં, બુદ્ધ દેવના જેવા હસતા મોઢે, જટાધારી ઠાકુર બેઠા હતા.

મને અંદર આવતો જોઈ તે બોલ્યા : ‘આ આવ્યા શ્રીકાન્ત-બાબુ ! આવો !’

તેમના પાટાઓથી વિભૂષિત શરીર સામે જોઈ મેં ચિંતાતુર અવાજે કહ્યું : ‘થયું’તું શું ? કેમ કરતાં બળ્યા ? સર્વનાશ ! આ...’

મને બોલતો અટકાવી જટાધારી બોલ્યા : ‘સર્વનાશ અહીં નથી. બુદ્ધે તો ખરા, સીતા બેટી, આવી રાજભોગ તુલ્ય વસ્તુઓનો રાંધવાને નામે કેવો સર્વનાશ કરી રહી છે !’

મેં કહ્યું : ‘તમારી આ દશા થઈ કેવી રીતે ?’

‘સાંભળ્યા વગર છોડશો નહિ એમ લાગે છે, શ્રીકાન્તબાબુ.’

એમ કહી જટાધારીએ ધીમું હાસ્ય કર્યું. પછી વેદના ભરપૂર મુખે આગળ બોલ્યા : ‘કાચા તેલમાં માછલી નાખવાથી આવો ભયંકર બનાવ બને છે, તે હું બિલકુલ ભૂલી ગયો હતો, શ્રીકાન્તબાબુ !’

મારી પાછળથી નિતાઈચિંદ્ર ઉલ્લાસમાં આવી બોલી બેઠો:
‘મેં બાબાઠાકુરને ના પાડી હતી, દાદાબાબુ! પરંતુ એમણે જરાયે
ગણકાયું નહિ.’

જટાધારી ગુસ્સો કરી બોલ્યા: ‘તારા જેવા માણસનો શાપ
પણ નકામો જતો નથી, તે ફરી સાબીત થઈ ગયું, બાઈ! પરંતુ
અહીં તારું શું કામ હતું, બાઈ?’

નિતાઈ ભયભીત સ્વરે બોલ્યો: ‘દાદાબાબુને દિદિમણિ જરા
બોલાવે છે, બાબાઠાકુર!’

‘એ હમણાં જ આવે છે. પરંતુ તું હવે જઈ શકે છે.’

આમ કહી જટાધારી ઠાકુરે, નિતાઈ બહાર નીકળી ગયો ત્યાં
હાલી રાહ જોઈ, પછી કહ્યું: ‘તાર બોલ્યો લાગતો નથી. હવે એ
કામ પૂરું કરી નાખો.’

મેં ચસકીને જોયું તો તાર હજી મારા હાથમાં જ રહી ગયો હતો.

મેં ગભરાતા ચિત્તે કહ્યું: ‘ઉઘાડવાની હિંમત નથી ચાલતી,
બાબાઠાકુર!’

‘તો કામનો ભાર મારા જ હાથમાં મૂકી દો.’

આમ કહી જટાધારીએ પોતાનો જવાબદારી વિશાળ બાહુ
લંબાવ્યો.

હું તાર તેમના હાથમાં મૂકી એક ભયંકર જટાધારીમાંથી છૂટવા
પામતાં હાથ કરી બેઠો, અને ચિંતાતુર દષ્ટિએ જટાધારીના મોં
સામે જોઈ રહ્યો.

જટાધારીએ નિર્વિકાર ચિત્તે પરખીડિયામાંથી તાર કાઢી વાંચ્યો.
અને ફરી ગડી વાળી પરખીડિયામાં મૂકી દઈ, પોતાના ઝખ્ખાના
ગજવામાં સાચવીને મૂકી દીધો. મારા ઉદ્વેગ અને વિસ્મયની હવે
હદ રહી નહિ.

હું પૂછવા જતો હતો, ત્યાં જટાધારી ઠાકુર બોલ્યા: ‘જાઓ, હવે મોડું ન કરશો. સીતા મા રાહ જુઓ છે.’

મેં કહ્યું: ‘તારમાં શું લખ્યું છે, એ તો કહ્યું નહિ.’

જટાધારી થોડીકવાર નિષ્પલક નેત્રે મારા મોં સામે જોઈ રહ્યા.

પછી બોલ્યા: ‘તમારી ચારે કારના તમે કેટલા ખબર રાખો છો એ કહેશો? અર્થ વગરની ચિંતા કરી કરી પોતેય દુઃખી થાઓ છો.’

મારું મન કડવું થઈ ગયું.

મેં કહ્યું: ‘આ શું કહો છો આપ? અર્થ વગરની ચિંતા?’

જટાધારીના મોં ઉપર એક અદ્ભુત પ્રકારનું હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું. તે બોલ્યા: ‘માત્ર અર્થ વગરની જ નહિ, પણ ઢંગધડા વગરની અને જુદી વગરની. એમ ન હોય તો મને કહેશો, નિવારણ્યાણુ તમારા કાણુ થાય?’

ધવાયેલા સ્વરે મેં કહ્યું: ‘એ ખરું, તોપણ—’

વચમાંજ મને બોલતો અટકાવી જટાધારી બોલ્યા: ‘આમાં ‘તોપણ’ ત્યાંથી આવ્યું, શ્રીકાન્તબાણુ? આથી ધવાવાનું પણ તમારે કંઈ કારણુ નથી. માણસ જૂલથી, અનેક અમથી બાળતોની નકામી નકામી ચિંતા કરી પોતાને દુઃખી કરે છે. માણસનું અજ્ઞાન જ આને માટે જવાબદાર છે. એમ જ સમજીને કે તમે તાર કયો નથી, એટલે કંઈ જવાબ પણ આવ્યો નથી, ને એટલે કંઈપણ શંકા કે ચિંતા પણ તમારા મનમાં હોઈ શકે નહિ—બસ, આટલું યાદ રાખી મને આ વાદવિવાદમાંથી મુક્ત કરો. વારૂ, હવે તમે જઈ શકો છો!’

મેં થોડીવાર એ અદ્ભુત પ્રકૃતિના સંન્યાસી સામું જોઈ, પાછળ ફરી જોયું તો નિતાઈ ફરી આવી રહ્યો હતો.

નિતાઈ કંઈ બોલે તે પહેલાં જ મેં કહ્યું: 'ચાલ હું આવું છું.'

સીતાની પાસે જઈ પહોંચી મેં જોયું તો સીતા ચૂલાની આગળ બેઠી બેઠી, ચૂલા ઉપર મૂકેલ, ઘણુંખરું માછલીના શાક તરફ ચિંતાતુર દૃષ્ટિએ જોઈ રહી હતી, અને મિત્રપુત્રી ખાતિજ્ઞ એને કંઈ કહેવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરી રહી હતી.

મને જોતાં જ એકી સાથે સીતા-ખાતિજ્ઞનાં મોં ઉજ્જવળ બની ગયાં.

ખાતિજ્ઞ ધીમું હસીને બોલી: 'હાશ, ઠીક થયું, તમે આવી ગયા !'

સીતાએ મ્હાનમુખે કહ્યું: 'ખાલી હેરાનગતી છે. આ ચીજ કાઈનાયે મોંમાં પેસવાની નથી.'

મેં ધીમું હસીને કહ્યું: 'તું અહીં આવી એ ઠીક નથી કર્યું', સીતા.'

સીતા એકદમ સળગી ઊઠી. તે બોલી: 'કેમ, કંઈ કારણ? મને શું તમે એવી નિરપયોગી ધારો છો? રાંધવાનું કામ, સંસારનું કામ એકમાત્ર સ્ત્રીના અધિકારમાં છે એ ખખર છે?'

મેં કુઠિતસ્વરે કહ્યું: 'છે. પરંતુ ભણ્યા વગર જેમ પાંડિત થવાતું નથી, તેમ રાંધવાનું શીખ્યા વગર રાંધી શકાતું નથી. પછી એ સ્ત્રી હોય તોપણ. પરંતુ જવા દે એ બધો વિતંડાવાદ!'

આમ કહી મેં ખાતિજ્ઞની ભણી જોઈ કહ્યું: 'તું કેટલી બધી આગળ આવી ગઈ છે, ખખર છે?'

ખાતિજ્ઞ હસતાં હસતાં બોલી: 'એક ડગલું યે નહિ—અંકલ ! આતો માત્ર મૂઠો ભરી વાટેલો મસાલો શાકમાં નાખી દઈ, હાથપગ જોડી બેસી રહ્યાં છે. નથી માછલું તળ્યું, કે નથી તેલ નાખ્યું!'

મેં ગંભીર મુખે કહ્યું: 'હોય, પહેલીવાર જરા બૂલચૂક પણ થાય !'

ખાતિજ નવાઈ પામી આંખો ફાડી બોલી: 'વાહ ! આ શું બૂલચૂક કહેવાતી હશે ? આવું મોંમાં ન પેસે એવું ખાશે કેવી રીતે, અંકલ ?'

'જેમ બધા ખાય છે તેમ. પરંતુ એ ખાવાની વાત ક્યાં છે ? હવે આ બગડેલું કેવી રીતે સુધારી શકાય એની કંઈ તને ખબર છે ?

ખાતિજ હસી હસીને બેવડ વળી ગઈ.

સીતા ગંભીર મોં કરી બોલી: 'છોકરી શું કહે છે, શ્રીકાન્તબાબુ ?'

મેં મ્હાનમુખે કહ્યું: 'ખાસ તો કંઈ નહિ, તોપણ રાંધણુ-કળા સંબંધી એને જેટલું વિધિસરનું જ્ઞાન છે એટલું સમજાવી રહી છે. આયે ખાલી હેરાનગતી છે, સીતા. કારણ જેમ તને ખબર નથી, તેમ મને પણ ખબર નથી કે માછલીને કેવી રીતે રાંધી શકાય !'

સીતા કંઈ બોલે તે પહેલાંજ પાછળથી નિતાઈચંદ્ર બોલી ઊઠ્યો: 'મને ખબર છે, દાદાબાબુ !'

'ખબર છે ? તોપછી અત્યારસુધી ઢોંગ શું કરવા કરી રહ્યો છે, નિતાઈચંદ્ર ? આવ, અમને છૂટા કર.'

બોલી મેં નિતાઈ ભણી આશાભરી નજરે જોયું.

નિતાઈ મોં બગાડી બોલ્યો: 'પરંતુ મારા હાથનું તો દિદિમણિ નહિ ખાય, દાદાબાબુ !'

સીતા હસવું દબાવી જણકા કરી બોલી: 'ક્યારે તારા હાથનું ખાવાની મેં ના પાડી છે, બુદ્ધિમાન ? દાનત જ છટકવાની છે એમ કહેને !'

નિતાઈ ખિન્ન સ્વરે બોલ્યો: 'સાંભળો, દાદાબાબુ ! દિદિમણિ જપતપ ધર્મકર્મ કરે છે. જહાજમાં યે કાઈનું અડકેલું ખાતાં નહોતાં, એ મેં નજરે જોયું છે. પછી હું કેમ કરી સમજું કે—'

મેં તેને બોલતો અટકાવી કહ્યું: 'હવે સમજ્યા એ તો, બાઈ, દયા કરી આ ચૂલે મૂક્યું છે એની કાંઈ ગતિ કર.'

પછી સીતાની બાણી જોઈ મેં કહ્યું: 'ચાલ સીતા.'

તે દિવસે જ્યારે અમારા મધ્યાહ્ન ભોજનની ધમાલ પૂરી થઈ, ત્યારે સાંજ પડવાને બહુ વાર નહોતી. મધ્યાહ્ન ભોજન પછી ઓછામાં ઓછું એકાદ કલાક આરામ લીધા વગર મને ચાલતું નથી, પરંતુ તે દિવસે એવી કાંઈ શક્યતા મને દેખાઈ નહિ.

એક ખૂણે ઢગલો થઈ પડેલાં બિજાનાંનાં પોટલાંમાં મારો દુદ્ધ બિસ્તરો ક્યાં છુપાઈ બેઠો હશે, તે જોવાની પણ શક્તિ મારામાં નહોતી, એટલે શું કરવું તેનો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં નિતાઈ-અંદ્રે આવીને જણાવ્યું:

'બાબુના ફલાટમાં તમારી પથારી કરી રાખી છે, દાદાબાબુ! દિદિમણિએ કહેવડાવ્યું છે કે તમે અત્યારે જરા બિંધ લઈ લેજો.'

હું હાથ કરી બિંધ્યો. મેં પ્રકુલ્લ કંઠે કહ્યું: 'બાબાઠાકુર ક્યાં છે?'

'તેઓ પણ એ જ ફલાટમાં છે; અને એક ઓરડામાં સૂતા છે. પરંતુ મારાથી વધારે જોડી થવાય એમ નથી, દાદાબાબુ! દિદિમણિને ખાવાનું આપીને આવ્યો છું, જઈને જોઉં એમને કંઈ જોઈતું કરતું હોય તો.'

આમ કહી નિતાઈઅંદ્રે ઝડપથી જતો રહ્યો.

હું બીજા ફલાટમાં જઈ બિંબો કે જટાધારીએ શયનખંડમાંથી

કહ્યું: 'આ આબ્યા! આ તરફ આવજો જરા!'

મેં કહ્યેલો આરામનો આનંદ મનમાંથી સાવ જુંસાઈ ગયો.

મેં બાબુના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો કે જટાધારીએ ફરી

કહ્યું: 'એસો.'

મેં એકા વગર જ કહ્યું: 'નિવારણબાબુ કુશળ છેને?'

જટાધારી થોડીકવાર મારા મોં સામે જોઈ રહી બોલ્યા: 'નિવારણ તમામ કુશળ-અકુશળની પેલે પાર પહોંચી ગયા છે.'

મારાં તમામ અંગ પ્રત્યંગ જાણે એકાએક પક્ષાઘાતની અસરથી નિર્જીવ અને જડ બની ગયાં હોય એવું મને લાગ્યું. હું, મારી જાણ બહાર, ભોંય પર એસો પડ્યો. મારા મનમાં અને માનસદષ્ટિમાં આખી દુનિયાની ચિંતાઓ ઉભરાવા લાગી.

શું બોલવું, શું કરવું તે નક્કી ન કરી શકવાથી મેં કહ્યું: 'તો હવે ઉપાય?'

જોયું તો જટાધારીના મોં પર એક અદ્ભુત પ્રકારનું હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું. તેમણે શાંત સ્વરે કહ્યું: 'કંઈજ ઉપાય માણસના હાથમાં નથી, શ્રીકાન્તબાબુ! ઇશ્વરની જ ઇચ્છા પ્રમાણે થશે. હું ને તમે તો નિમિત્ત માત્ર છીએ. આપણે તો એની ઇચ્છા પ્રમાણે અભિનય કર્યે જઈએ છીએ.'

આમ કહી જટાધારી થોડો સમય મીન રહી ફરીથી બોલ્યા: 'મેં આટલી આશા નહોતી રાખી, શ્રીકાન્તબાબુ! છેલ્લી ઘડીએ પણ નિવારણની સાથે મેળાપ થઈ શકશે એવો જ વિશ્વાસ મારા મનમાં પ્રબળ ભાવે હતો. પરંતુ, એવું ન બન્યું. એક છેલ્લો મોં-મેળા પણ થયો નહિ.'

જટાધારીનો કંઠસ્વર ગાઢ બની ગયો. તેઓ મારા નીરવ મુખ અને નિર્જીવ જેવા બની ગયેલા શરીર તરફ જોઈ બોલવા લાગ્યા:

‘તાર મળ્યો ત્વારનો હું વિચાર કરતો હતો, શ્રીકાન્તજી! કે ભગવાને પોતાની કંઈ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા વાસ્તે આપણો આ પ્રવાસ આવી લાયક રીતે નિષ્ફળ કરી નાખ્યો? આમ કરવાથી તેમની કંઈ મંગળ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ? વિચાર કરતાં કરતાં મને ઓચિંતું પ્રકાશનું દર્શન થયું. મારો દૃઢ વિશ્વાસ વધારે દૃઢ બન્યો કે કરુણામયનું કંઈ પણ કાર્ય અર્થહીન નથી.’

જટાધારીનું હૃદય પ્રતિનું અધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા જેવી તે વખતે મારા મનની દશા ન હોવાથી, મેં ફરીથી કહ્યું: ‘હવે શો રસ્તો થશે?’

જટાધારી નવાઈ પામી બોલ્યા: ‘જાનો શો રસ્તો થશે?’

મારું મન ચીડથી ભરાઈ ગયું. મેં કહ્યું: ‘તમે નથી જાણતા, હું ક્યા રસ્તાની વાત કરી રહ્યો છું તે?’

જટાધારી ગુસ્સે થયા નહિ. તેઓ શાંત સ્વરે બોલ્યા: ‘તમે સીતા બેટીની વાત કરો છો? તો પછી અત્યારસુધી હું શું બોલતો હતો? કરુણામય શ્રી ભગવાને, માત્ર સીતામાને માટે જ તો આ પ્રવાસની યોજના નહિ કરી હોય? માત્ર વિદ્યા સંપાદન કરવાથી જ પતનું નથી, શ્રીકાન્તજી! સમજવાની પણ શક્તિ હોવી જોઈએ છે. માત્ર આંખો હોવાથી જ દેખાતું નથી, જોવાનો તીક્ષ્ણ અનુભવ પણ હોવો જોઈએ છે. શો રસ્તો એમ તમે પૂછો છો?’

જટાધારીના પ્રશ્નનો જવાબ દેવાની જરૂર ન લાગવાથી હું મૂંગો રહ્યો.

તેમણે આગળ બોલવા માંડ્યું: ‘પરંતુ માણસની તાકાત છે કે કંઈ રસ્તો કાઢી શકે? આમ અહીં રસ્તે મુસાફરી અટકી પડશે એ શું કાંઈ અગાઉથી સમજી શકાયું હતું? આમ રસ્તામાં તમારો

બેટા થઈ જશે, અને અમે તમારે માથે જવાબદારીના બોજ રૂપ બની જશું, એવું તમે શું પહેલાં જાણી શક્યા હતા ?

મેં ધૂજતા સ્વરે કહ્યું: 'સીતાને ક્યા સખ્દોમાં દિલાસો આપશો ?'

જટાધારીના મોં પર ધીમું હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું. તે બોલ્યા: 'આ તો મૂર્ખના જેવો તમે પ્રશ્ન પૂછ્યો, શ્રીકાન્તબાબુ! દિલાસો શું કાઈને દઈ શકાય છે? મહા કાળ માણસનું મન હાંકીને બેઠો છે. કાઈ કાઈ વાર તીવ્ર આઘાત થતાં એનું ઘેન જરા બિતરી જાય છે એવુંજ, બાકી બીજી જ ક્ષણે પાછું બધું હંકાઈ જાય છે. સ્થિર તબાવના પાણીમાં ઢેકું ફેંકતાં, જેવી રીતે થોડીવાર ચારે તરફ મોજાં ઉપમ થાય છે, અને પાછાં શાંત થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે માણસના મનનું પણ થાય છે મનનું સામયિક ચાંચલ્ય, સમયના ગર્ભમાં જ લીન થઈ જવાનું.'

હું એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો: 'જેઠું, તાર ?'

જટાધારીએ મારા હાથમાં તાર મૂક્યો. મેં ધીરથી વાંચવા માંડ્યો. જે કે તાર અંગ્રેજીમાં લખેલો હતો, પણ હું અહીં બંગાળી તરજૂમો ઉતારું છું:

'નિવારણબાબુ ગયા બુધવારે સ્વર્ગસ્થ થયા છે. તેમની અર્ધ સ્ત્રી, એમની તમામ માલમિલકત લઈ પ્રેમનો ત્યાગ કરી શી બબર ક્યાં જતી રહી છે. એમનો અમિસંસ્કાર અમે બંગાળીઓએ હિંદુ રીત મુજબ કર્યો હતો. તમારા શોકમાં સહાનુભૂતિ જણાવી અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે હવે તમારે અહીં આવવાની કંઈ જરૂર નથી. શ્રી બંગાળી સમિતિ, પ્રેમ.'

સીતા ક્યારની આવીને મૂંગી મૂંગી મારો પાછળ બિભી હતી તેની મને બબર નહોતી. તાર વાંચતાં વાંચતાં જ તે 'ઓ બાબા! મારા બાબા!' કરતી આર્ત સ્વરે ચિત્કાર કરી બોંય ઉપર તૂટી પડી અને બેભાન બની ગઈ.

હું મૂળતો મૂળતો ઊઠી ઊભો થઈ ગયો.

જટાધારી ઠાકુર શાંત ગંભીર સ્વરે બોલ્યા: ‘ગભરાશો નહિ, શ્રીકાન્તબાણુ! એક કામ કરો. સીતામાને મારા વ્યાધિચર્મ ઉપર સુવાડી દો. પછી, શું કરવું તે હું કહું છું.’

મેં શંકિત સ્વરે કહ્યું: ‘હું? મને...’

જટાધારીને આ પહેલાં મેં કદી એ ગુસ્સે થતા જોયા નહોતા. તેઓ એકદમ મને બોલતો અટકાવી ક્રોધથી કંપતા સ્વરે બોલ્યા: ‘હા, તમે. નકામી દલીલો કરવી રહેવા દો, શ્રીકાન્તબાણુ! એક માત્ર તમારા સિવાય બીજા કોઈને હું સીતામાના શરીરનો સ્પર્શ કરવા દઈ શકીશ નહિ. એકેએક પળ કીમતી છે. હમણાં જ એકદમ મારા હુકમનું પાલન કરો, શ્રીકાન્તબાણુ!’

મેં મંત્રમુગ્ધની પેઠે સંન્યાસીના હુકમનું પાલન કર્યું. મારા મુખમાંથી એક પણ વિરોધનું વાક્ય બહાર નીકળવા પામ્યું નહિ.

મેં સીતાને વાધચામડાના આસન પર સુવાડી દીધી. પછી એક ઉપર એક હુકમો છૂટવા લાગ્યા, અને તે બધાએ મને સીતાની મૂર્છા ઉતારવાના કાર્યમાં જ રોકી રાખ્યો.

હું ઘડી વિચારી પણ શક્યો નહિ, કે સામી દલીલ પણ કરી શક્યો નહિ કે કયા કારણ અને કયા પ્રમાણના જોરે, મેં જે અપરાધ કર્યો નથી તે અપરાધની સજા મારે ઉઠાવવી પડે છે!

મહાકાળનો પ્રભાવ કેવળ અપરિસીમ જ નહિ, પણ એ દુર્નય છે, વિસ્મયકર છે, અદ્ભુત છે, અને અચિન્ત્ય છે એવું ફરી મને જણાયું. નહિ તો, પિતામાં પરોવાયેલા પ્રાણુવાળી સીતાને લીધે હું જે આકૃતમાં આવી પડ્યો હતો તેમાંથી કદી પણ છટી શકત નહિ.

અઠવાડિયા સુધી ચાલેલી સીતાની ગાઢ મૂર્છા, અને છાતીફાટ રૂદનથી ભરેલા સૂચિવિહ્ન શોકાંધકારનો કદી પણ અંત આવશે એવું મારી કલ્પનામાં નહોતું.

નિવારણઆશુના મરણના ખખર આવ્યા પછી, એક પખવાડિયું ચીતી ગયું છે. સીતા, મહાકાળના પ્રભાવે ફરી પાછી પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થાને પામી છે. હજી એ અમે રંગુનમાં જ છીએ.

સીતા આવતા અઠવાડિયે કલકત્તા તથા પોતાને ઘેર પાછી જવા માટે બહુ અધીરી બની ગઈ છે. પિતાની શ્રાદ્ધશાન્તિ વગેરે પારલૌકિક ક્રિયાઓ ઘેર થશે.

છેલ્લાં બે અઠવાડિયામાં મારા ઉપર જે વટાળિયો ફરી

ગયો છે, તેને લીધે મારી તમામ કલ્પનાશક્તિ વેરણુછેરણુ થઈ ગયેલી હોવા છતાંયે, મેં ધીરજ રાખી, જે કર્તવ્ય કદી પણ મારે બળવવું પડશે એવું મેં ધાર્યું નહોતું તે અગવ્યું છે.

સીતાની અવસ્થા સરઆતમાં એવી ચિંતાજનક બની ગઈ હતી કે તેના જીવનની આશા અમે સૌએ તજ દીધી હતી. માત્ર એકલા જટાધારીઠાકુર જરા પણ વિચલિત થયા નહોતા. તેમનું અસીમ ધૈર્ય, કર્તવ્ય પાલન કરવાની અપ્રતીમ શક્તિ, અમને અંકુશમાં રાખવાની નિર્બૂલ બુદ્ધિ—એ બધાને લીધે જ આટલા થોડા વખતમાં, આવી નહિ ધારેલી રીતે અમે સફળ થઈ શક્યા હતા.

આઠાણપુત્ર છુક, ધણા વખતથી બ્રહ્મદેશમાં રહેતો હતો, અને બ્રહ્મદેશમાં અનેક સ્થળે રખડેલો હોવાથી તે ખૂબ જાણીતો પણ થયેલો હતો. તેથી, એની સાથે નિતાર્જુને અમે પ્રેમ મોકલ્યો હતો. પ્રેમની બંગાળ સમિતિએ પોતાથી થાય તેટલું કરી, નિવારણબાણુએ જે ઘરમાં મરતા લગી વાસ કર્યો હતો, અને જે ઘર અત્યારે ખાલી પડ્યું હતું, તે બતાવ્યું હતું, અને જે સમશાનમાં નિવારણબાણુનો પાર્થિવ દેહ તેમણે ભસ્મીભૂત કર્યો હતો ત્યાં પણ તેઓ તેમને લઈ ગયા હતા.

જટાધારી ઠાકુરના હુકમને અનુસરી ગંગામાં પ્રધરાવવા માટે નિતાર્જુ નિવારણબાણુની ચિંતામાંથી ભસ્મ લઈ આવ્યો છે. અને કલકત્તા ગયા પછી તે ગંગામાં પ્રધરાવવા માટે કાળજીપૂર્વક રાખી મૂકવામાં આવી છે.

મારું મન આ નહિ ધારેલી પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવા માટે

‘અધીરુ’ બની ગયું છે. છેલ્લા થોડા દિવસથી મધરાતે જ્યારે સૌ માઠ નિદ્રામાં ડૂબી ગયલાં હોય છે ત્યારે હું આ બંધનમાંથી છૂટીને ભાગી જવાનો આ ખરેખરો મોકો છે એવો વિચાર કરું છું, પણ ભાગી શકતો નથી. કંઈ શક્તિ અદશ્ય રહીને મને જોરથી ખેંચી રહી છે તે પણ મને સમજાતું નથી. હું દરરોજ ફરી ફરીને પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આજે જ રાતે નાસી છૂટીશ, પરંતુ રાત પડે છે, હું કાસીશ પણ કરું છું, પરંતુ મારાથી બનતું નથી. અદશ્યના અદશ્ય બંધનમાંથી હું છૂટી શકતો નથી. !

મિત્ર નિન્નમ, મિત્રની પત્ની મા-દુન મને જે નિર્મળ સ્નેહ અને સંભાળમાં કુબાવી રાખે છે તેનું તો શબ્દોમાં વર્ણન કરવું પણ મારે માટે અશક્ય છે. નિન્નમ અને નિન્નમપત્ની બંને વિનયપૂર્વક રહી રહીને મને એકનો એક આગ્રહ કરી રહ્યાં છે કે હું હવે બાકીનું જીવન એમની સાથે જ રહું. ભૂતકાળમાં મેં તેમના પર જે થોડાં ઘણાં ઉપકાર કર્યાં છે, તેના બદલામાં, તેઓ કહે છે, આ આગ્રહ તો કંઈ જ નથી !

જટાધારી ઠાકુર મારા ભવિષ્ય સંબંધમાં એવી રીતે નિશ્ચિંત બની ગયા છે કે કદી પણ હું તેમની પાસેથી દૂર ખસીશ એવી કલ્પના કરવા પણ તેઓ તૈયાર નથી.

જટાધારીમાં ઘણા અલૌકિક ગુણ હોવા છતાંયે, મારા સંબંધમાં તેમની આ ભવિષ્યવાણી અસહ્ય દંભ માત્ર છે એવું જ મને લાગ્યું છે.

આવતા ગુરુવારે સીતાને કલકત્તા જતી આગખોટમાં ચડાવી દઈ હું છૂટો થઈશ. ફરી પાછું મને મારી મરજી પ્રમાણે ઠામ ઠેકાણું

વગર રખડવાનું મળશે, આ વિચારે તે દિવસે મનને પ્રકુલ કરવાની કાશીશર્મા હું લાગેલો હતો, એવામાં કાલ વૈદ્યાખીના જેવું મોહું કરીને નિતાઈચંદ્ર આવી મારી સામે બેઠો.

મેં તેના મોં સામે જોઈ નવાઈ પામી પૂછ્યું: 'શું થયું છે, નિતાઈ? બાબાઠાકુર કંઈ બોલ્યા તો નથી ને?'

નિતાઈ મોખ્ખની પેઠે ફારી પડ્યો. તે બોલ્યો: 'બાબાઠાકુર સંન્યાસી રહ્યા; તેઓ બોલે તો હું મનમાં લાવું ખરો? એટલી બધી હિંમત, દાદાબાણુ, કે મને કહે, તું ચોર છે, તેં પૈસા ચોરી ખાધા છે.'

મેં નવાઈ પામી કહ્યું: 'કાણુ તને ચોર કહે છે? તારી દિદિમણિ?'

નિતાઈ હસીને એય કાન આમળા બોલ્યો; 'દિદિમણિ! એ આવા હલકા શબ્દો મોંમાંથી કાઢે, તો તો આ તમારો નિતાઈચંદ્ર વીસ વરસ નોકરીમાં ટક્યો જ ન હોત!'

'એય ખરું!'

હું વિમાસણમાં પડી ગયો. મને થયું, તો પછી શું મારી બાણુ બહાર હું તો આવા શબ્દો નથી બોલ્યો! પરંતુ કંઈ યાદ કરી શક્યો નહિ.

મેં ફરીથી કહ્યું: 'તો પછી કાણુ તને આવાં કડવાં વેણુ કહ્યાં, નિતાઈ?'

નિતાઈ ફરી ઉશ્કેરાઈ ગયો. તે બોલ્યો: 'બીજું કાણુ? દિદિમણિનો લાડીલો ભુકુ! અભાગિયો ખાધા પીધા વગર વાટેવાટે રખડતો ફરતો હતો, હવે રાજભોગ ખાઈ ખાઈને માથે ચડી બેઠો છે. કહે છે, બજારમાં બટાકા પાંચ પૈસે શેર મળે છે, ને તું બે આના કેમ કહે છે? જોઈ વાત, દાદાબાણુ?'

હું હસી પડ્યો.

મેં કહ્યું: 'છોકરાના બોલ્યા સામું શું જોવું, નિતાઈ? જલ્પસના ભાવની તારા કરતાં એને વધારે ખબર?'

નિતાઈ ગંભીર મુખે બોલ્યો: 'છોકરો જ તો, દાદાબાણુ! હું ખાસા મજાના મમરા દશ આને શેર લઈ આવ્યો, અને એ વેંત જેવડો કહે છે કે અખરમાં બે આને શેર જોઈએ એટલા વેચાય છે આવું બધું સાંભળીને કાને ગુસ્સો ન ચડે, દાદાબાણુ? સાચું કહું છું, દિદિમણિની સાથે કલકતામાં પગ દેતાં જ હું નોકરી છોડી દેવાનો છું. છે તે આવડો અમથો ને બધી વાતમાં માથું મારે એ હું નથી સહન કરવાનો.'

હું નિતાઈને દિલાસો આપવા જતો હતો, એવામાં ધીમે પગલે શાંતિથી સીતાએ મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

સીતાને જોતાં જ નિતાઈચંદ્ર બધી ફરીયાદો ભૂલી જઈ ઝડપથી ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

હું કંઈ બોલું તે પહેલાં જ સીતા એક ખુરસી પર બેસી જઈ બોલી: 'શું કહેતો હતો નિતાઈ?'

મેં શાંત સ્વરે કહ્યું: 'નવું નવું જે થયા કરે છે તે. એટલે કે એક જૂનો નોકર, બીજા નવા આવેલાને સહી શકતો નથી. અહીં પણ એનો અપવાદ થયો નથી.'

સીતા દુઃખી સ્વરે બોલી: 'નિતાઈ બુકુને સહી શકતો નથી એમ લાગે છે. પરંતુ શું કરી શકાય, કહો જોઈ? અનાથ બાલક બાળકને વચન આપ્યું છે, અને હવે કાઈની ખોટી અગવડની ખાતર એને કવી રીતે કાઢી મુકાય? મુકાય?'

મેં કહ્યું: 'તું આવી નજીવી બાબતની ચિંતા કરી દુઃખી ન થા, સીતા! બે દિવસ વીતશે એટલે બધું બરાબર થઈ જશે.'

સીતા મ્હાન સ્વરે બોલી: 'થઈ જાય તો સારું, શ્રીકાન્તબાણુ!'

થોડીવાર સીતા કંઈ પણ બોલ્યા વગર બેસી રહી, પછી બોલી: 'જટાધારી બાબા શું બહાર ગયા છે?'

મેં કહ્યું: 'તેઓ ઇરાવતીમાં સ્નાન કરવા ગયા છે.'

સીતાના મોં પર ચિંતાની છાયા ફરીવળી તે બોલી: 'કહે છે કે નદીમાં મગરોનો પુખ્ત ત્રાસ છે, શ્રીકાન્તબાબુ!'

મેં ફિક્કું હસીને કહ્યું: 'નહાવા માટે જુદો બંદોબસ્ત પણ કરેલો છે, સીતા! વળી તેઓ આ બધી બાબતના પૂરા વાકેફગાર છે.'

સીતા થોડીવાર મૂંઝી રહી, જે વાતથી હું બીતો હતો, તે જ વાત પર બિતરી આવી. તે બોલી: 'આવતા ગુરુવારની જ આગ-બોટમાં આપણે કલકત્તા પાછાં જઈએ છીએ ને?'

'આપણે કલકત્તા પાછાં જઈએ છીએ તો!—સીતાના આ સાદા સરળ પ્રશ્નનો શો જવાબ દેવો તે વિચારી શકું તે ખેલાં જ, સીતાએ ફરીથી કહ્યું:

'બર્થ રિજર્ડ' શબ્દ ગયો છે, શ્રીકાન્તબાબુ?'

મેં કહ્યું: 'તે માટે કાગળ લખ્યો છે.'

સીતા ફરી વિચારમાં પડી મઠ.

થોડીવાર પછી તે બોલી: 'દયામય મદનમોહને મારા નસીબમાં આવી બચંકર આદિત લખી હશે એવું મેં સ્વપ્ને પણ ધાયું નહોતું! જો એક પણ મારે પણ બાબાનો મોં-મેળો થઈ શક્યો હોત તો પણ મારું મન આવું અસહ્ય શોકથી મૂઠ ન બની જત. જટાધારી કાકા કહે છે કે મંગલમયની મંગલ ઇચ્છા પૂર્ણ થવા માટે જ આવું થવાની આવશ્યકતા હતી. પરંતુ મન કંઈ સમજે છે, શ્રીકાન્તબાબુ? મન તો કાંઈ રીતે માનવું નથી કે આ બચંકર અમંગલમાંથી જ મંગલનો આવિર્ભાવ થશે? મારા સ્નેહાળ પિતાને ખોષ બેસવાથી મારું શું મંગલ થઈ શકે, શ્રીકાન્તબાબુ? આનો વિચાર કરતાં મેં

મારું હૃદય ભાંગી પડે છે. આથી વધારે નિષ્કુર શબ્દો બીજા હોય શકે એવું તમે કહી શકો છે, શ્રીકાન્તબાબુ ?

હું શું બોલું ?

વારંવાર એકના એક શબ્દો બોલી બોલી પોતે પણ થાકી ગયો છું અને શીતાના મનને પણ ખિલકુલ ઉત્સાહિત કરી શક્યો નથી.

તેમ છતાં મેં કહ્યું: ‘ઋષિમુનિઓ કહે છે કે મૃત્યુ જ સત્ય જીવનનું તોરણદાર છે. આ તોરણદારમાં ચઢને સૌએ જવું પડતીયું છે. એટલે મૃત્યુનો શોક કરવો અનુચિત છે. હું પણ તારી જ પેઠે એક વખત મનમાં મનમાં આ જ મંત્ર ક્યાં કરતો હતો, સીતા ! મને પણ કંઈ સદુત્તર મળ્યો નથી, ને તને પણ આપી શકતો નથી. તો પણ, શું આનો વિચાર કરીને મન નથી શાંત થઈ શકતું કે હું પણ એક દિવસ આ જ માર્ગે જનાર છું અને આ જ માર્ગે જઈને હું એમને મળવા શક્તિમાન થઈશ ?’

સીતા બહુવાર સુધી મૂંગી બેસી રહી.

પછી તે બોલી: ‘કેવી નિષ્કુર છે આ દેશની સ્ત્રીઓ ! તેઓ પ્રેમનું નાટક કરી પુરુષોને જેવી સહેલાઈથી ફસાવે છે, તેવી જ સહેલાઈથી સ્વાર્થ પૂરા થતાં તેને તણ દે છે. ખરેખર, શું આ દેશની બધી સ્ત્રીઓનો આવો સ્વભાવ હશે, શ્રીકાન્તબાબુ ?’

મેં કહ્યું: ‘જે બાબતનું મને કંઈ જ જ્ઞાન નથી, સીતા ! એવી બાબતમાં તેં મને સવાલ પૂછ્યો છે. તેમ છતાં મારે કહેવું જોઈશે કે તર્કહીન અપરિચિત શંકા ધણી વખત માણસને બિંધે રસ્તે દોરી લાય છે. પ્રિયજનને ગુમાવવું એ એક વસ્તુ છે, અને તેને ગુમાવ્યા પછી બધી જ્વતની ખરાબીનો ભય એ બીજી વસ્તુ છે. માત્ર બહાર જે કંઈ પ્રગટ થયું હોય તેટલા પરથી જ આમણે કાંઈ વસ્તુનો નિર્ણય ન કરી શકીએ, સીતા ! કારણકે જે પ્રગટ નથી થયું, તેનો હક દાવો પણ એણે પ્રત્યંક નથી હોતો એવી મને ખાતરી છે.’

સીતા ખેદમ્મસ્ત આંખે જોઈને બોલી: 'મને જરા બરાબર સમજાવો.'

મેં સંકામ અનુભવતાં કહ્યું: 'જોકે હું વિશેષ કંઈ નથી જાણતો, તો પણ એટલું જાણું છું કે પરદેશી પુરુષ જ્યારે રૂપથી મુગ્ધ બની, લાલસાને વશ બની બીજા દેશની છોકરીની સાથે લગ્ન કરે છે, અને થોડા વખત પછી જ્યારે એના ઉત્સાહમાં અનિવાર્ય એટ આવે છે, ત્યારે એ છોકરીને છેતરીને તેનો ત્યાગ કરી જવા માટે એ અનેક છળકપટનો આશ્રય લે છે. પવિત્ર પ્રેમ અને લાલસાનો મોહ એ બંને એક વસ્તુ નથી, સીતા! પુરુષને થોડા દિવસ છેતરી શકાય, પરંતુ સ્ત્રીને વધારે દિવસ છેતરી શકાતી નથી. પરિણામે એ વિશ્વાસઘાતી પુરુષ એવી સ્ત્રીઓને હાથે યોગ્ય સજા પામે છે. આ એક તરફની વાત થઈ.'

સીતાએ આતુરતા પૂર્વક કહ્યું: 'આગળ બોલો.'

મેં બોલવા માંડ્યું: 'બીજી તરફ, દાખલા તરીકે, તારા પિતાના મૃત્યુ પછી તેમની બર્મા સ્ત્રી, બાકી રહેલી તમામ માલમિલકત લઈને જતી રહી—એથી એ કૃત્ય પ્રત્યે ગમે તેટલો તિરસ્કાર જાગતો હોય તો પણ એમનાં મન અને એમની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જોઈએ તો પહેલી નજરે નિંદા દેખાતું આ કાર્ય યોગ્ય જ લાગશે, સીતા.'

સીતાની ભમરો સંકુચિત બની ગઈ. તે બોલી: 'યોગ્ય?'

મેં કહ્યું: 'હા, સીતા, યોગ્ય. વાર, તું જ વિચારી જો તો; એ છોકરીએ હિંદુસ્તાનમાં સંસારવાળા—સંતાનવાળા એટલે કે વારસા ધરાવતા, એક અજાણ્યા પુરુષની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પરંતુ બહાર દેશના કાયદા પ્રમાણે પરદેશી પતિની પરદેશમાં રહેલી માલમિલકત પર બર્મા સ્ત્રીનો કશો જ અધિકાર નથી માત્ર પોતાના પેટે જન્મેલા સંતાન ઉપર જ એનો અધિકાર છે. આવા સંજોગોમાં એ સ્ત્રીને પરદેશી પતિના મૃત્યુ પછી વિચાર કરવા જેવું તો થોડા દિવસમાં

એના પતિના દેશમાંથી એના વારસો સમાચાર મળતાં દોડી આવે અને અહીં જે કંઈ હોય તે કબજે કરી બેસે—પછી એ સ્ત્રીને મારે કયો રસ્તો ઉઘાડો રહ્યો, સીતા ?

સીતા ધીમેથી બોલી: ‘ હવે સમજી. ’

મેં આગળ બોલવા માંડ્યું.

‘ પરંતુ આ બધી બાબતો બહાર આવતી નથી જે કંઈ બહાર આવે છે તે સાંભળી અજાન માણસોનાં હૃદય ફફડી જાય છે. હું માનું છું, સીતા, કે આવાં લગ્નો કદી પણ સુખકારક થતાં નથી. બંને પક્ષે એવો એક સંદેહનો ભાવ સદા જનમૃત રહે છે કે કયાંક કંઈક ખામી હોય એમ લાગે છે. પરિણામે અસ્વાભાવિકતા દેખાવા માંડે છે. બંનેયે પક્ષને મિથ્યા અભિનય કરવાની ફરજ પડે છે. એનું અનિવાર્ય પરિણામ એ આવે છે કે પરદેશી પુરુષોને જાન થાય છે કે તેઓ ખરેખર બધી સ્ત્રીને ચાહતા નહોતા, ચાહતા હતા માત્ર એના દેહને જ. પછી જન્મે છે અણુગમે, અને થાક—છેવટે અણુગમે સંદેહમાં પરિણમે છે. પછી જે દશા આવી રહે છે તે થોડી જ કાયમ રહી શકે તેવી હોય છે ? ’

સીતા બોલી: ‘ પુરુષને દોષ ન દીધા વગર પણ હું શું ન કહી શકું કે આ દેશની સ્ત્રીઓ જ જાણી જોઈને પોતાના શરીરમાં ઝેર ઠાલવી રહી છે ? ’

મેં કહ્યું: ‘ તો આ દેશને અન્યાય કરવા જેવું થશે, સીતા. ’

સીતા જિજ્ઞાસુ દૃષ્ટિએ મારી સામે જોઈ રહી.

મેં આગળ બોલવા માંડ્યું:

‘ જે દેશમાં, કહે છે કે, પુરુષ કરતાં ત્રણ ગણી સ્ત્રીઓ છે, તે દેશની સ્ત્રીઓનો લગ્નનો કાયડો કેવો બચકર બની ગયો હશે, તેની, હું માનું છું કે, તારા જેવી શિક્ષિત યુવતીને દૃષ્ટાન્તો આપીને સમ-

જાવવાની જરૂર નહિ પડે. માત્ર આ લગ્નનો કાયડો ઉકેલવા માટે અને દેશમાં પુરુષોની સંખ્યા વધારવા માટે, આ દેશની સરકારે દુનિયાના તમામ દેશના પુરુષોની સાથે બર્મી સ્ત્રીનું લગ્ન કાયદેસર બનાવ્યું છે. એટલે જ્યાં સ્વતંત્રતા આવી વ્યાપક છે, ત્યાં આ જાતની થોડી ધણી અગવડ હોવી પણ ખૂબ જ સ્વાભાવિક છે, સીતા.'

સીતા ધીમા સ્વરે બોલી: 'ત્યારે તો અહીં પણ સ્ત્રીનો એ જ કાયડો છે. સ્ત્રીઓ લગ્ન કરવું જ જોઈએ. તમામ દેશમાં, તમામ સ્થળે જો આજાપચા પ્રમાણમાં એક જ કાયડો નારીના જીવનની વિડંબના કરતો હોય તો એ કાયડો માણસે બેભો કરેલો છે, કે લગવાને સમજેલો છે એ સમજવું શું મુશ્કેલ નથી, શ્રીકાન્તભાણુ?'

મેં કહ્યું: 'નર અને નારી સંબંધમાં દરેક દેશને કાઈ ને કાઈ સમયે આ એક જ કાયડાનો સામનો કરવો પડ્યો છે. દરેક દેશમાં પોતપોતાની આબોહવા, નીતિરીતિ, આચાર વ્યવહાર, સમાજ-રાષ્ટ્ર, કાયદાકાનુન, સગવડઅગવડ ઉપર આધાર રાખી બંનેના માર્ગની મર્યાદા નક્કી થઈ હતી આમાં જે દેશ સ્વતંત્ર હોવાને ભાગ્યશાળી હતો, અને જે દેશ કમનસીબે પરતંત્ર હતો, એ દેશોના ઉકેલમાં પણ ખાસ કરીને બેદ દષ્ટિગોચર થાય છે. અને થાય એ સ્વાભાવિક જ છે.'

સીતા બોલી: 'જરા વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહેશો?'

મેં કહ્યું: 'આ પડદાનો જ રિવાજ હો, સીતા. આપણા દેશમાં કેટલાંક હજાર વરસ પહેલાં પણ આ નિંદ્રિય રિવાજ નહોતો. દેશ જ્યારે સ્વતંત્ર હતો, જે વખતે ભારતવર્ષનું નામ હિંદુસ્તાન હતું, તે વખતે પણ પોતાને પડદામાં છુપાવવાનું સ્ત્રીઓને હતું નહિ. ધીમે ધીમે સ્વતંત્રતા ચાલી ગઈ, દેશ પરતંત્રતાની બેડીએ બંધાયો, ત્યારે આઠે અંગે પુરુષ વર્ગ બચલીત બની ગયો કે કેવી રીતે પોતાની ફૂલ સરખી નિર્દોષ છોકરીઓની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવું! ધીરે ધીરે તેમણે સ્ત્રીઓને,

ખરેલીની લોહપ હાથિમાંથી ફર રાખવા માટે 'પડદા'ની પ્રથા હિપ્પની કાઢી. દુશ્વરિવતી કલુપિત નજરમાંથી બહાર રાખવાનો બીજો કાર્ષ રસ્તો ન જડવાથી એ જ રિવાજ આજે પણ ચાલ્યા કરે છે.

સીતા સામી દલીલ કરતી બોલી: 'આ હલકી પ્રથાનું તમે સમર્થન કરો છો, શ્રીકાન્તબાબુ ?'

મેં મ્હાન હાસ્ય કરીને કહ્યું: 'હું સમર્થન કરું કે ન કરું એથી કંઈ જ બગડતું સુધરતું નથી, સીતા. પરંતુ જે કારણે આ પ્રથાની શરૂઆત થઈ હતી, તે જ કારણે જો આજે પણ વિદ્યમાન છે, તો પછી એક માણસને ગમે કે ન ગમે તેથી શું ખાટુંમોળું થઈ જવાનું હતું, સીતા ?'

સીતા શાંત સ્વરે બોલી: 'અને જ્યોત્સના આ નિંદા અને નિષ્ક્રુર પ્રથાનો નાશ કરવામાં લાગેલા છે, તેજો તમારા મત મુજબ ખોટું રસ્તો ચાલે છે, શ્રીકાન્તબાબુ ?'

મેં મંકાવપૂર્વક કહ્યું: 'રે, તેં તો મને મુશ્કેલીમાં નાખ્યો. તારા સવાલનો જવાબ ન આપું તો, સીતા ?'

સીતા બોલી: 'ના, આપો.'

'હું તો માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે અમે એટલે કે પુરુષો પણ જ્યારે પોતાની મર્યાદા સાચવવાને શક્તિમાન નથી, ત્યારે શતાબ્દીઓ પર શતાબ્દીઓથી ચાલતી આવેલી પ્રથાના ભારથી દમાયેલી સ્ત્રીનું આ નિર્ભય આશ્રયસ્થાન હું ભાંગી ન નાખું તો કંઈ ખોટું ખરું ? અમે પોતે જ જ્યારે એવી શક્તિ મેળવવાને શક્તિશાળી થઈશું, ત્યારે આ પ્રાણહીન, પવિત્ર પ્રેરણાવિહીન ચળવળ ચલાવવા માટે કંઈ સંઘ કે મંડળ કે સમિતિ રચવાની જરૂર નહિ પડે. પોતાની જરૂરિયાતને લીધે આ ધૃણિત પ્રથા આપમેળે નીકળી જશે. કાણ, સીતા, પોતાના પ્રાણથી જે પ્રિય એવી નારીને, આ ધરતીના મુક્ત પ્રજા

એને પવનથી વંચિત રાખવાને રાજ હોય ? એક માત્ર જરૂરિયાતને લીધે જ જે પ્રથા ઉત્પન્ન થઈ છે, જરૂરિયાત પૂરી થતાં, તે આપમેળે જ હુમ્મ થઈ જશે—એવો મને આંતરિક વિશ્વાસ છે.’

સીતા પળવાર મૂંગી રહી વિચાર કરી બોલી: ‘કહે છે કે સનાતનીઓ નારી-પ્રગતિનો શબ્દ સાંભળતાં જ માર માર કરતા દોડી આવે છે. તેઓ શું કદી પણ, અરે, સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી પણ, શું સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપશે એવું તમે માનો છો, શ્રીકાન્તબાબુ ?’

મારા મોં પર મ્હાન હાસ્ય ફૂટી આવ્યું.

મેં કહ્યું: ‘હું જો કહું, સીતા, કે આ સનાતનીઓ જ સ્ત્રીઓના સૌથી મોટા હિતેચ્છુઓ છે, તો તું જ મારી સામે માર માર કરતી દોડી આવવાની. પરંતુ જો શાંતિથી વિચાર કરી જોઈશ, તો તને જરૂર સમજશે કે એક માત્ર આ સનાતનીઓ જ સ્ત્રીની પવિત્રતા, શુચિતા, નારીત્વ, સતીત્વ,—એ બધાને જગતની સભામાં ઉચ્ચાસને બેસાડતા આવ્યા છે. માત્ર એમને જ લીધે આજ સુધી પવિત્ર અંત:પુર શબ્દ ટકી રહ્યો છે. આ સનાતનીઓ જ ધરના પવિત્ર જીવન—દુર્ગના દરવાજે સશસ્ત્ર પ્રહરી રૂપે સ્મરણાતીત કાલથી ખડા રહ્યા છે. આજે જો બધા અજ્ઞાનબુદ્ધિ, સ્વાર્થી, આરિત્ર્યની પરવા ન કરનારા માણસો, સ્ત્રીની પવિત્રતાની ઠેકડી કરે છે, એને ધરની બહાર ખેંચી લાવી પોતાનો નીચ ક્વર્થ સાધવા માટે ગાલ બરીને લાંબી ચોડી વાતો કરી તે દ્વારા પોતાનું પોત છુપાવી રાખવાની કોશીશ કરે છે, એમના જેવા સ્ત્રીના બચકર શત્રુ બીજા કાઈ નથી, સીતા ! જે સ્ત્રીએ પવિત્રતા શુભાવી, જે નારીએ પોતાના નારીત્વને તીલાંજલિ દીધી, સતીત્વ એ કુસંસ્કાર છે એવી ધારણા જે નારીના મનમાં ઠસી ગઈ, તે નારીના જીવનમાં પછી રહ્યું શું, સીતા ? મને થાય છે કે જે સ્ત્રીઓ અમિત બની આ રસ્તે નીકળી પડી છે તેમના જીવનના જેવું દુઃખી જીવન બીજું એકે નથી.’

સીતા મૂંઝી મૂંઝી સાંભળતી હતી.

તે બોલી: 'નારી માત્ર અંતઃપુરને અજવાળે, તે સિવાય તેણે બીજું કંઈ કરવાનું નથી, એવું જ તમે કહો છો ને, શ્રીકાન્તબાબુ?'

મેં પડેલા સ્વરે કહ્યું: 'હું એવું નથી કહેતો, એ તું બરાબર જાણે છે, સીતા. હું તો માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે જે પ્રયોજનને લીધે પડદાની પ્રથા ઉત્પન્ન થઈ હતી, તે જ પ્રયોજન જો આજે પણ કાયમ છે, તો પછી તે પ્રથા કાઢી નાખવાની કાશીશ, બીજું ગમે તે હોય, પણ શુભેચ્છામાંથી તો પ્રેરાયેલી નથી.'

સીતા બોલી: 'જો હજી બીજાં હજાર વંદસ એ પ્રયોજન કાયમ રહે, તો શું એની સગ્ન એકલી સ્ત્રીએ જ ભોગવતી પડવાની?'

'સગ્ન?' મારા મોં પર આછું હાસ્ય ફૂટી આવ્યું.

મેં કહ્યું: 'એ સગ્ન છે કે શાંતિ છે એનો કાણુ નિર્ણય કરશે, સીતા? પરાધીન, અકર્મણ્ય અને ધૂણાજનક જીવન જીવતા ગુલામોની અશક્તિને લીધે, જો એમની સ્ત્રીઓની પવિત્રતા, ને શુચિતાનો નાશ થતો હોય તો,—પુરુષોની વાત જવા દો—શું એ બંધી અશુચિ, અપવિત્ર સ્ત્રીઓ પોતે પણ સુખી થઈ શકવાની છે, સીતા?'

જેવું તો સીતા જોઈતી ધૂણી ગઈ.

થોડી વાર પછી તે બોલી: 'આ ચર્ચા હવે બંધ કરો તમે. મારાથી નથી સહન થતું, શ્રીકાન્તબાબુ! હું દુષ્પના પણ નથી કરી શક્તી કે નારીની પવિત્રતા નષ્ટ થયા પછી તેના જીવનનું પછી કંઈ પણ પ્રયોજન રહી શકે.'

એટલામાં બુકુએ શતલ મુખે પ્રવેશ કર્યો.

સીતા બારણાને પૂંક કરીને બેઠી હતી, એટલે બુકુને જોઈ શકી નહિ.

મેં કહ્યું: 'બૂખ લાગી છે, બુકુ?'

બુકુ નીચું મેં કરી બોલ્યો: 'હા, દાદાબાબુ, બાબાડાકુરને પણ આંખે અંધારાં આવે છે.'

સીતા હાંફળીફાંફળી બેઠી થઈ ગઈ, અને ધડિયાળ સામે જોઈ બોલી: 'ઓ મા ! આટલો બધો દિવસ ચડી ગયો છે ! ચાલો, તમને પીરસી દઉં.'

મને વિચાર આવ્યો કે નારી ગમે તેટલી શોકાકુળ કેમ ન હોય, પણ એ પોતાનું કર્તવ્ય કદી પણ ભૂલી શકતી નથી.

મેં બુકુની સામે જોઈ કહ્યું: 'હવે ગભરાતો નહિ, ભાઈ, ચાલ.' બુકુનું મેં ઉજ્જવળ બની ગયું.

શ્રીમત જટાધારીના ચોરડામાં બંધુ નિગમની સાથે અનેક આડીઅવળી વાતોની ચર્ચા ચાલી રહી હતી. મા-દુન અને સીતા એક નેતરના સોફા ઉપર બેસીને મૂંગાં મૂંગાં સાંભળતાં હતાં.

નિગમ કહેતો હતો: 'હું જુદા ધર્મનો હોવા છતાં પણ કદી એ બીજાના ધર્મમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની કલ્પના પણ કરી શકતો નથી. મારી એવી પ્રકૃતિ ન હોત તો હું વર્તમાન જીવનમાં કદી પણ સુખી થાત નહિ.'

આમ કહી જટાધારી તરફ જોઈ તેણે ફરી કહ્યું: 'તમને કદાચ ખબર નહિ હોય, પણ મારી સ્ત્રી બુદ્ધધર્મ પર આસ્થા રાખે છે.'

જટાધારીએ કહ્યું: 'જાણીને આનંદ થયો, ભાઈ. એવું જ હોવું જોઈએ ! મન જેટલું વધારે ઉદાર કરી શકશો તેટલું આ પૃથ્વીનું વધારે સુખ ભોગવી શકશો. ગૃહસ્થ જેટલી સહેલાઈથી કર્તવ્યનું પાલન કરી શકે છે, તેટલી સહેલાઈથી સંન્યાસીઓ કરી શકતા નથી. તેથી ધણી કહે છે કે સંન્યાસધર્મ કરતાં ગૃહસ્થધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. હું કહું છું કે જો ધર્મનો સાચો અર્થ હૃદયંગમ થાય તો તમામ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે.'

આમ કહી તેમણે મારી તરફ એક નજર કરી લઈ આગળ

બોલવા માંડ્યું: 'તમારો આ મિત્ર, નિન્નમ, ભારે મુંઝવણમાં પડ્યો છે. ક્યે રસ્તે ચાલવું તેનો એ નિર્ણય કરી શકતો નથી, છતાં ગમત એ છે કે ખરો રસ્તો દેખાડી દઈએ તો પણ તે તે તરફ જોવા તૈયાર નહિ થાય, ને જોટા રસ્તાને જ વળગી બેસી રહેશે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે એને પણ શાંતિ મળતી નથી, અને કાંઈને એ એ શાંતિ આપી શકતો નથી.'

નિન્નમ ધીમું હસીને બોલ્યો: 'મારા એ દોસ્તે લાંબો કાળ એમને એમ વીતાવ્યો, પછી વચમાં કેટલાંક વરસ ભગવાને એને મૃદસ્થ બતાવ્યો, અને વળી પાછો એને છુટ્ટો કરી દીધો. એટલે શ્રીકાન્ત સંબંધી હવે કંઈ પણ ચર્ચા ન કરવામાં જ લાભ છે.'

જટાધારી હસીને બોલ્યો: 'પરંતુ મેં તમારા દોસ્ત સંબંધી એક ભવિષ્યવાણી કહી રાખી છે, નિન્નમ! મેં કહ્યું છે કે એને ફરી સંસારી થયા સિવાય છૂટકો નથી.'

હું ગુસ્સે થયો તો પણ હસી પડ્યો. મેં કહ્યું: 'તમારી નિઃશંક નિષ્ફળતાને માટે મને બહુ દુઃખ થાય છે, જટાધારી બાબુ!'

જટાધારી કાકુર ધણા દિવસ પછી આજે ગર્વીલા હાસ્યથી મુખરિત થઈ ગયા.

બરાનેર આ વખતે સીતા મા-દુનની સાથે ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

હાસ્યવેગ શમ્યા પછી જટાધારીએ કહ્યું: 'હું સમજી ગયો છું, શ્રીકાન્તબાબુ, તમે કયા કેન્દ્રમાંથી તમારી દલીલનું બળ મેળવી રહ્યા છો તે. પરંતુ એટલું હું જોરશોરથી કહી શકું છું કે અજ્ઞાત ભવિષ્યના ગર્ભમાં શું છુપાયેલું છે, તે કહેવાની શક્તિ મારામાં નથી, તો પણ માણસને જોઈને એનું ભવિષ્ય કહેવામાં હું ભૂલ કરતો નથી. દષ્ટિ-પથની બહાર, દૂર દૂર પ્રેમમાં વસેલા નિવારણના મૃત્યુના ખખર હું

ન જાણી શક્યો હોઈ, અને એને લીધે બહુ દુઃખ પણ ભોગવ્યું હોય, તો એથી કંઈ બગડતું નથી. પરંતુ તમારે ફરી પાછા સંસારી થવું પડવાનું છે એના જેવું સત્ય મારા જીવનમાં મેં કદી ઉચ્ચાર્યું નથી !’

મેં સામી દલીલ ન કરી, કારણ કે સામી દલીલ કરવાનું-મન જ થયું નહિ.

નિગ્મ અચંબાભરી નજરે ઘડીક મારી તરફ અને ઘડીક સંન્યાસી તરફ જોઈ આનંદમાં આવો જઈ બોલ્યો: ‘હું ખરા અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું કે તમારી ભવિષ્યવાણી સફળ થાઓ.’

જટાધારી બોલ્યા: ‘વિધાતાનું લખેલું કાઈની તાકાત નથી કે બૂંસી શકે.’

નિગ્મ બોલ્યો: ‘આવતી કાલે જ શું તમારું સૌનું ઉપડવાનું નક્કી થઈ ગયું છે ? મારી અને મારી સ્ત્રીની એવી ઈચ્છા છે કે હજી પણ એકાદ અડવાડિયું તમે સૌ અમારી સાથે રહી અમને ભાગ્યશાળી કરતા જાઓ.’

જટાધારીએ કહ્યું: ‘ના, હવે એ સંભવિત નથી, ભાઈ. મારા શિષ્યની અંતિમ ક્રિયાની તૈયારીઓ કરવાનો હવે બહુ થોડો જ વખત રહ્યો છે. અમે કાલે જ જઈશું.’

નિગ્મ મારી સામે જોઈ કહ્યું: ‘અને, તું ?’

મેં વિહ્વળ સ્વરે કહ્યું: ‘મારી તારે ચિંતા કરવી નહિ પડે, નિગ્મ.’

નિગ્મ હસી પડ્યો.

તે બોલ્યો: ‘આ કંઈ જાતનો જવાબ વળી ?’

જટાધારીએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું: ‘શ્રીકાન્તબાબુ અમારી સાથે જ આવવાના છે.’

મેં ધીમે સાદે કહ્યું: ‘અસંભવિત ! મારું જવાનું બીજે નક્કી થઈ ગયું છે.’

જટાધારીના મોં પર મંદ હાસ્ય ફૂટી નીકળી અદસ્ય થઈ ગયું. તેઓ એકદમ આંખો મીંચી બેસી ગયા.

ભીડી જવું કે નહિ તેની હું ઘડભાંગ કરી રહ્યો હતો. એટલામાં નિતાઈચિંદ્ર એક દ્રેમાં ત્રણ કપ ચા લઈને આવી પહોંચ્યો, અને જટાધારીની આગળ બે કપ ચા મૂકી, ત્રીજો કપ મિત્ર નિગ્મમના હાથમાં આપી બોલ્યો: ‘બાબાઠાકુર, ચા લાવ્યો છું.’

જટાધારીએ આંખો ઉઘાડી જોયું, અને મારી સામે જોઈ ધીમેથી હાસ્ય કર્યું. પંજી એક કપ હાથમાં લઈ લીધો.

મને ચા ન મળવાથી હું જરા નવાઈ પામ્યો.

નિતાઈ મારી સામે જોઈ બોલ્યો: ‘તમને દિદિમણિ બોલાવે છે દાદાબાબુ!’

જટાધારી બોલ્યો: ‘તમે ચા પીવાનું પતાવીને આવો, શ્રીકાન્ત બાબુ. હું એટલામાં નિગ્મમની સાથે જરા વાતચીત કરી લઉં છું.’

મેં સીતાના ફ્લાટમાં દાખલ થઈ જોયું તો મારે માટે ચા અને પુષ્કળ ખાવાનું કાઢીને સીતા મારી રાહ જોઈ રહી હતી.

મેં કહ્યું: ‘તારે નથી પીવી, સીતા?’

સીતા મ્હાન સ્વરે બોલી: ‘નહિ કેમ પીઉં? પરંતુ પહેલાં તમે સૌ પતાવી લો,—પંજી.’

સીતાના શબ્દો સાંભળી નવાઈ લાગી. કારણ કે છેલ્લા કેટલાક દિવસથી અમે સાથે બેસીને ચા પીતાં હતાં. ગમે તે હો, પરંતુ હું ખાવામાં ગુંથાયેલો હતો, એટલામાં સીતાએ ફરી કહ્યું:—‘તમે અમારી સાથે કેમ નથી આવવાના?’

હું નવાઈ પામી સીતાની સામે જોઈ રહ્યો.

મને થયું કે મેં એમની સાથે પાછા ફરવાની ના પાડી છે એની સીતાને કેવી રીતે ખબર પડી ?

કદાચ સીતા મારો મનોભાવ સમજી ગઈ હતો. કારણ કે તેણે ફરી કહ્યું : ‘ હું તમને બોલાવવા માટે તમારા ફલાટમાં થોડીવાર પહેલાં આવી હતી. હું કંઈ જટાધારી કાકાના જેવી અંતર્યામી નથી. પરંતુ, કેમ, મારા સવાલનો જવાબ કેમ નથી દેતા ? ’

મેં અજ્ઞાન સ્વરે કહ્યું : ‘ જવાબ દેવા જેવું મને નથી લાગતું, સીતા. ’

સીતા ‘પળવાર નીચું’ મોં કરી બેસી રહી ધીમા સ્વરે બોલી : ‘ હું એકલી જઈશ કેવી રીતે ? ’

સીતાનો સવાલ સાંભળી મને અતિ દુઃખમાં પણ હસવું આવી ગયું, પરંતુ મહામહેનતે હસવું દબાવી દઈ મેં કહ્યું : ‘ તું ક્યાં મારી સાથે આવી છે, સીતા ? ’

શંકા થતાં જોયું તો સીતાનું ગોરમટું મોં એકદમ નીલવર્ણ બની ગયું હતું. મારી જમવાની પ્રવૃત્તિ પણ તેની સાથે સાથે બંધ થઈ ગઈ.

હું અસહાય દૃષ્ટિએ જોતો બેસી રહ્યો.

થોડા સમય પછી સીતાના મુખે ફરી એનો સ્વાભાવિક રંગ ધારણ કર્યો. તે નીચું મોં કરી બેસી રહીને બોલી : ‘ સાથે નથી આવી એટલે સાથે જવામાં પણ કંઈ દોષ છે શું ? તમે તો બધું જાણો છો ! ’

હું ન સમજી શક્યો કે 'તમે તો બધું જાણો છો !' એ સજ્જોથી સીતા શું સમજાવવા માગતી હતી.

થોડીવાર મૂંગા બેસી રહી મેં કહ્યું : 'એ લોકોની સાથે જવાનું તને જો બિલકુલ મન ન હોય તો હું તને કલકતા સુધી પહોંચાડી દઈ પાછો આવું.'

સીતાના મુખનો ભાવ એકદમ કઠોર બની ગયો.

મને થયું, હાશ, છૂટ્યો. પરંતુ મન કેમ એવું પ્રકુલ બની ગયું નહિ ?

પછી સીતાએ કહ્યું : આ શું—હાથ જોડીને બેસી રહ્યા છો ! મને બધી જાણુથી સજ્જ કર્યા વગર તમને સુખ નહિ થાય કેમ ?

મેં બેદબર્યા સ્વરે કહ્યું : 'મને બિલકુલ ભૂખ નથી, સીતા.'

સીતા બોલી : 'થોડીવાર પહેલાં તો હતી ! પરંતુ હું પૂછું છું કે કાઈ શું કાઈને બાંધી લઈ જઈ શકે છે ? ના, ઈચ્છા ન હોય તો કાઈ જોર કરી કાઈને બાંધી રાખી શકે છે ? તો પછી ખાલી ખાલી આટલી ચિંતા શું કરવા કરો છો તમે ? ગભરાશો નહિ, તમારી જે વાતમાં અનિચ્છા છે, તે વાતમાં તમારા પર બળજબરી નહિ કરું. લો, ખાઈ લો દયા કરી.'

પરંતુ ખાવાની ઈચ્છા મારી સંપૂર્ણ લોપ થઈ ગઈ હતી. મેં જોર કરી મોંમાં ખાવાનું નાખ્યું, પરંતુ ગળે ઉતારી શક્યો નહિ.

સીતાએ ફરી કહ્યું : 'શું થયું તમને, કહો તો ખરા. કહું છું તમારે નહિ આવવું પડે, મારા જેવી અભાગણીનો ભાર નહિ વેકવો પડે, તોયે તમે.....'

બોલતાં બોલતાં સીતા એકાએક બિજળી આવેલા રૂદનના ભારથી ભાંગી પડી, અને ઝડપથી જાણુના ઓરડામાં જતી રહી.

હું મૂઢની પેઠે થોડીવાર બેસી રહ્યો.

સીતા હજી બહાર ન આવી એ જોઈ ધીરે ધીરે હું ચોરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

સવારે જહાજ ઊપડવાનું છે. રાતના એકથી ત્રણ સુધીમાં મુસાફરોએ જહાજ પર ચડી જવું જોઈએ. તે દિવસે સમી સાંજથી જ નિતાઈ, છુકુ અને નિમ્મમનો નોકર બધાએ સરસામાન બાંધવાના કામમાં લાગી ગયા હતા. હું સાથે જવાનો છું કે નથી જવાનો— એ પ્રશ્ન જ એક દિશાએથી ઊઠતો નહોતો.

નિયમ મુજબ નવા રસોયાએ રસોઈનું કામ પૂરું કર્યું. નિયમ મુજબ સૌએ ભોજન કરી લીધું. મારું શરીર સારું નથી એ બહાને, હું, મને જમવા માટે નિતાઈ વારંવાર બોલાવવા આવ્યો તેને પાછો કાઢી એક આરામ ખુરશીમાં પડી રહ્યો.

મા-દુન પતિની સાથે મને જોવા આવી, પણ હું ઊંધું છું સમજી પાછી વળી ગઈ.

તે વખતે રાતના દસ વાગ્યા હતા, સાંજનો વિચાર કર્યા કરું છું, પણ વિચારનો અંત આવતો નથી. હવે હું શું કરીશ ? એ એકજ પ્રશ્ન ફરી ફરીને મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયા કરવા લાગ્યો. મારા રસ્તામાં આવી લાગીને સીતાએ મને આ તે કેવી વિષમ મુંઝવણમાં નાખી દીધો !

જીવનનો છેલ્લો ભાગ ભજવી લેવા બહાર નીકળી પડ્યો હતો, કદીયે ફરી ગૃહહીન-ગૃહની માયામાં નહિ બંધાઉં, એ જ મારું છેલ્લી યાત્રાનું ભાથું હતું. પરંતુ એટલામાં જ શું મારું ભાથું ખલાસ થઈ ગયું ? મારે શું કરવું એ કાણ કહેશે મને ? ક્યાંથી આ ગાઢ

અંધકાર મારા પ્રકાશમય રસ્તામાં ઊતરી આવ્યો, ભગવાન ! મને આ અંધાવળ આવર્તમાંથી બચાવ, ઠાકુર ! મારા જેવા બધી રીતે અક્રિયનની સાથે તું આ તે શી નિર્દય રમત કરી રહ્યો છે; પ્રભુ !

વિચાર કરતાં કરતાં મારી આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી. હું આવો દુર્બળ હોઈશ; મારું મન આવડા અમથા આઘાતથી જ ભાંગી પડી મને વિહ્વળ બનાવી દેશે અને મને બધી રીતે નિરાધાર બનાવી દેશે, એવું શું મેં કદી કલ્પ્યું પણ હતું ?

સીતા !

કરુણામયી રૂપે તે મારી આગળ પ્રગટ થઈ! સીતા ! મારા વિનાશકારી દુઃખની વેળાએ મને શીતળ લેપના જેવી શાંતિ આપી છે સીતાએ ! મારા જેવા રખડુના અધનવિહીન મનને ફરી જુદી રીતે વિચાર કરવાનું શીખવ્યું છે એણે !

સીતા મારી પાસેથી શાની આશા રાખે છે ? તેને દાન કરવા જેવું શું છે મારી પાસે ? જે અક્રિયન છે, કંગાલ છે, જેનું જીવન ઉદ્દેશહીન છે, જેનું મન સહાનુભૂતિ વગરનું છે, જે વંટોળિયામાં ચડેલા તણખલાની પેઠે દશે દિશાએ તણાતો જાય છે, તેના ઉપર હક કરવાના કયા પ્રયોજને એને ગાંડી કરી છે, ભગવાન ! મને મુક્તિ આપ, શાંતિ આપ, મારું મન આકર્ષણરહિત કર, ઠાકુર !

હું આદિ કે અંત વગરની ચિંતામાં પ્રવાહમાં તણાઈ જવા લાગ્યો. મારી સૂઝી આંખોમાં આવો પ્રવાહ છુપાયેલો હતો, તે હું સ્વપ્નમાં પણ માની શકત નહિ. સમય ક્યારે અને કયી રીતે વહી જતો હતો—ખબર નથી.

ઓચિંતાની સીતા આંસુથી રૂંધાયેલા કંઠે બોલતી સંભળાઈ :
‘ તમે શું બોલો છો ? આપણે હવે નીકળીએ છીએ ! ’

હું ધીરે ધીરે ઊઠી ઊભો થયો.

ખીજ કાઢી ઓરડાની ધડિયાળમાં ટન કરતો એકનો ટકારો થયો.

મેં જોયું તો એક ખુરશીની પીઠ જોરથી પકડી રાખીને, સીતા નીચું મોં કરી બેઠી રહી હતી. તેના મુખના જોડલા ભાગ પર વીજળીના હોવાનો પ્રકાશ પડતો હતો તે ભાગમાં આંસુનો લિસોટો ચમકતો હતો.

બારીમાંથી નજર કરી જોયું તો નિતાઈ હો હો કરતો મળૂ-રોની પાસે સરસામાન નીચે ઉતરાવતો હતો. એક તરફ ભગવા ઝખ્ખામાં વિભૂષિત થઈ, હાથમાં કમંડલુ લઈ, વિશાળકાય જટાધારી ઠાકુર હસતે મોઢે રાહ જોતા બેઠા હતા. બુકુ ઉભરાતા આનંદથી અંચળ બની ચારે તરફ ધારી ધારીને જોતો હતો. મિત્ર નિગમ અને મા-દુન મારા ફલાટ તરફ મોં કરી જટાધારીની પાસે બેઠેલાં હતાં.

મેં નજર પાછી વાળી મારા શયનખંડમાં જોયું. જોયું તો મારી બેગ, બિછાનું વગેરે આ પહેલાં ક્યારનું ચે અદશ્ય થઈ ગયું હતું.

મેં ફરી સીતાના નીરવ મુખ અને શિલ્પીએ ઘડેલી પથ્થરની મૂર્તિ જેવા નિશ્ચલ શરીર તરફ નજર કરી. મારું મન એકદમ સ્થિર થઈ ગયું. મેં કંપતા સ્વરે કહ્યું: ‘મારો અસહ્ય બોલો તું ઉઠાવી શકીશને સીતા ? તેં શું સાચેસાચ બધી ગણતરી કરી જોઈ છે ?’

સીતા એકાએક જોરથી ધૂજી બેઠી. તે કંઈક બોલવા ગઈ— બોલી શકી નહિ.

એવામાં બારણું બહારથી જટાધારી ઠાકુરે કહ્યું: ‘હવે વધારે મોકું ન કરશો, શ્રીકાન્તબાબુ ! નીકળવાનું શુભ મુહૂર્ત વહી જાય છે !’

મેં સીતાની સામે જોઈ ફરી કહ્યું: ‘જવાબ માટે મારી તાલા-વેલી નથી, સીતા ! તો ચાલ, હું તારી સાથે જ પાછો ફરું છું. જે રસ્તે જવાનું ધારીને આટલે દૂર આવ્યો હતો, તે રસ્તો હવે દેખાતો નથી, સીતા. તું મારી બધી દૃષ્ટિશક્તિને આવરીને ઉભેલી છે.’

સીતાએ ધૂજતાં ધૂજતાં નીચા નમી મને પ્રણામ કર્યા, અને ધીરે ધીરે ઊભી થઈ થીજેલા અવાજે બોલી: 'ભૂલ જોડાઈ પક્ષની થઈ જ હશે તો સમયની કસોટી પર તો તે પકડાઈ જતાં વાર નહિ લાગે. એવું સમજીને પણ શું તમે મને માફ નહિ કરી શકો ?'

મારા મોં પર મ્હાન હાસ્યની રેખા ફૂટી નીકળી હોવી જોઈએ. મેં કહ્યું: 'એ જ ઠીક છે, ચાલ.'

હું ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો કે તરત જટાધારીએ મને છાતી સરસો લગાવી દીધો. પછી તે બોલ્યા: 'ૐ શાંતિ: ! શાંતિ: ! શાંતિ: !'

એકાએક આંસુથી મારી આંખો અંધ બની ગઈ.

સંન્યાસીના આલિંગનમાંથી મુક્ત બની જ્યારે હું એમને પ્રણામ કરી ઊભો થયો, ત્યારે જોયું તો સીતા પણ તેમને પ્રણામ કરી ઊભી થતી હતી.

વિદાય અભિનંદનનું કામ પૂરું થઈ ગયા પછી, જ્યારે ફરી ત્રણ મોટરો ચાલવા માંડી, અને મેં નિતાઈની પડખે બેઠેલા બુકુના આનંદથી અમકતા મોં બણી ઘડી નજર કરી સીતાની સામે જોયું, ત્યારે સીતા પળવાર મારી આંખે આંખ મેળવી, નીચું મોં કરી બેસી રહી.

એકદમ મારી આંખોમાં બળતરા થઈ આવી. હું મનમાં મનમાં બોલ્યો: 'ભગવાન ! મારી છેલ્લી જાત્રા શરૂ થતા પહેલાં જ આ હમણાં જ પડદો પડ્યો, એ તો ફરી કદીયે ઊપડશે નહિ ને, પ્રભુ !'

વચમાં સીતા ધીમે સાહે બોલી: 'ખીશો નહિ, હું બળજબરીથી ખાંધી નહિ રાખું.'

એકાએક આગળની મોટરમાંથી, જટાધારીના અટ્ટહાસ્યે મધરાતે રસ્તા પર ઊભેલા પોલીસ પહેરેગીરને પણ ચમકાવી દીધા. તેમણે ઘાંટે પાડી કહ્યું : 'સીતામાને કહો કે જે પોતાની મેળે જ બંધાયો છે, એને બંધનનું પ્રયોજન રહ્યું જ ક્યાં ?'

મેં શરમીંદા બની મેં નીચું ઢાળી દીધું.

રાત્રિની નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરી, ત્રણે મોટરે ધક્કા તરફ વેગથી દોડવા લાગી.

સમાપ્ત

મા ન કરી શકે તે પુસ્તકે કંઈ
પુત્રી સાસરેથી રીસાઈને ઝઘડીને ઘેર આવી.
માતાને ખબર પડતાં તેણે કપાળ કુટ્યું ને
પુત્રીના નશીબનો દોષ કાઢ્યો.

સંસ્કારી પિતાએ પુત્રીને સંસ્કાર લક્ષ્મી
પુસ્તક લાવી આપ્યું ને તે પુસ્તકમાનું જ્ઞાન
પોતાની પુત્રીને સમજાવ્યું ને વંચાવ્યું અને
સાસરીયામાં કેમ રહેવું તથા સર્વમાં કેમ પ્રિય
થવું તે સંસ્કાર લક્ષ્મી પુસ્તકમાંથી પુત્રીને
સમજાવ્યું ને તે હસતે મ્હોંએ સાસરીયે વિદાય
થઈ ને સુખ પામી.

મા તા પિ તા ને હ ષ્ થ યો.

ગુજરાતની ગૃહકુળેમાં સંસ્કારનાં અમી સીંચતું પુસ્તક

સંસ્કાર

લક્ષ્મી

કે જેમાં ગૃહ જીવનના ૭૫૦ વિષયો આપવામાં આવેલ છે.
તેમાંના માત્ર થોડાક નીચે દર્શાવ્યા છે.

સૌભાગ્ય શણગાર

સંસ્કાર-લક્ષ્મીની

અપૂર્વ ચિત્રસામગ્રી

- ❖ કેશ ગૂંદનના પ્રકારો-કેશ રચનાની ખૂબી અનેક ચિત્રો સાથે
- ❖ વેણી ગુંથણના પ્રકારો ને અંગોડાની રીતો અનેક ચિત્રો સાથે
- ❖ સૌભાગ્ય શણગારની રીતો
- ❖ સ્ત્રીઓના પોષાક તથા કંકણમાં રંગની પસંદગી ત્રિરંગી ચિત્રો સાથે
- ❖ સ્ત્રીઓની હસ્તકળા (ભરત-ગુંથણ શીવણ, અનેક ચિત્રો સાથે)
- ❖ ગૃહશૃંગાર-મેલીના તોરણ, પડદા વિગેરે ત્રિરંગી ચિત્રો સાથે
- ❖ કુંડુંબનોંધ, ધરખર્ચ નોંધ, ધરખર્ચની વહેંચણીનાં ચિત્રો સહીત પ્રકારો
- ❖ આપણા તહેવારો ને વૃત્તો તેના મહાત્મ્ય સાથે
- ❖ અંગાળી રંગોળી-સાથીયાનાં ચિત્ર સહીત પ્રકારો
- ❖ કપડાં છાપવાની કલા (સ્ટેન્સીલ) ની ચિત્રો સહીત રીતો:-

- ❖ મંગળમય માતૃત્વ: ખેરંગીચિત્ર
- ❖ અખંડ સૌભાગ્ય: કુમકુમ ચાંદલો ત્રિરંગી ચિત્ર
- ❖ કાર્યેષુ મંત્રી, ભોજ્યેષુ માતા, 'કરણેષુ દાસી'નાં ત્રણ ખેરંગી ચિત્રો
- ❖ અલંકારોનું ત્રિરંગી ચિત્ર
- ❖ પુજનાં પુષ્પોનું ત્રિરંગી ચિત્ર
- ❖ શુભ પ્રસંગે ભેટનું ખેરંગી ચિત્ર
- ❖ ભાઈખીજનું શ્રી. કનુ દેસાઈનું ખેરંગી ચિત્ર
- ❖ પનઘટની પતીહારી, ગરબે ધૂમતી ગુજરાતણ, પૂજન કરતી પદ્મિની, શૃંગાર સજ્જતી સુંદરી, સંગીતમૂર્તી, બા અને બાળક, રસોડાની રસીયણ દળાણું દળતી દેવી, આ બધાય સુરમ્ય પુષ્પો રજુ કરતું પુસ્તકની આસપાસનું સુંદર પેનલ ચિત્ર
- ❖ શ્રી કનુ દેસાઈનું અર્ધનું નવું ત્રિરંગી ચિત્ર:-

આજેજ મંગાવો કિંમત રૂ. ૫-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ બાર આના જુદું.
એન. એમ. ઠક્કરની કું. ૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ: મુંબઈ-૨

સંસ્કારી કુટુંબોના પ્રિય પુસ્તક

સંસ્કાર

લક્ષ્મી

માના બીજા વિષયોમાંથી થોડાક નીચે દર્શાવ્યા છે.

- ☐ સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ
- ☐ આદર્શ કુટુંબની પ્રવૃત્તિઓ
- ☐ ગૃહ કેવું હોવું જોઈએ ?
- ☐ આદર્શ ગૃહિણી
- ☐ સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ
- ☐ કુમારિકાઓનું શિક્ષણ
- ☐ આપણી સ્ત્રીઓના વર્ગો
- ☐ નવી નારી
- ☐ આર્યનારીના વિવાહનો ઉચ્ચ આદર્શ
- ☐ હિંદુ સંસારનું સ્વર્ગ
- ☐ વિવાહ સંસ્કારની અધોગતિ
- ☐ નવી વહુ માટે અમૂલ્ય સૂચનાઓ
- ☐ વહુ સાસરામાં કેમ પ્રિય થાય ?
- ☐ ગૃહ-કલેશ
- ☐ માંદગીમાં માવજત
- ☐ હવા-પાણી
- ☐ રસોઈને રસોડું : રાંધણકળા
- ☐ ભોજન
- ☐ પીવાના પદાર્થો

- ☐ શરબતો ઘેર બનાવવાની રીતો
- ☐ શાકપાક પકવાન શાસ્ત્રની માહિતીઓ
- ☐ કપડાં
- ☐ કુટેવો, અજાન, વહેમ
- ☐ વાળ, દાંત, નેત્ર, કાનની સંભાળ
- ☐ સ્ત્રી-શરીરના અવયવોની રચના
- ☐ સ્ત્રીઓના જનનાવયવો
- ☐ ગર્ભાવસ્થામાં પાળવાના નિયમો
- ☐ પ્રસૂતિ
- ☐ બાળઉછેર
- ☐ બાલચિકિત્સા
- ☐ સામાન્ય રોગો ને ઉપચારો
- ☐ સ્ત્રીઓની બેકારી
- ☐ ધરગથ્ય ઔષધો
- ☐ કેટલાક ગૃહઉદ્યોગો
- ☐ સ્ત્રીઓના ખાસ રોગો ને તેના ઉપચાર
- ☐ સાંસારીક બદીઓ

પાંચ માસ જેટલા ટૂંક સમયમાં આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાની જરૂર પડી છે તેજ આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા દર્શાવે છે.

સુંદર ત્રિરંગી સોનેરી સચિત્ર બોક્સમાં મળશે

કિંમત રૂ. ૫-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ બાર આના જુદું

એન. એમ. ઠક્કરની કું. ૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ--૨

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

જાપાન: લે. શ્રી. ડુંગરશી સંપત	...	૦-૧૨-૦
નિઃસંતાન: ઝેક, જર્મન, અને અંગ્રેજી સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ. શ્રી. રામ- નારાયણ પાઠકના આમુખ સાથે	...	૨-૦-૦
પૂર્વ અને પશ્ચિમ: બંનેની સંસ્કૃતિ અને સમાજની ચર્ચા કરતા ગુરુદેવ ટાગોર	૧-૧૨-૦
તીર્થસલિલ: શ્રી. અરવિંદ, ગાંધીજી, ટાગોર, રસેલ અને રોમારોલાના જીવનનાં પ્રશ્નો છણે છે.	૨-૮-૦
દ્વિરેફની વાતો: લે. શ્રી. રા. વિ. પાઠક	...	૧-૧૨-૦
પાસિકિક: સમયને યોગ્ય પ્રકાશન ગુજરાતે આવકાર્યું છે.	૦-૧૨-૦
ગીતાંજલિ અને બીજાં કાવ્યો:	...	૧-૪-૦
પરાજિત પ્રેમ:	૩-૦-૦

જીવનનાં વમળ: શ્રી. ગદુભાઈ ધ્રુ. કૃત
કાગળની બેઠક તાણુ છતાં અમે બે વર્ષના રૂ. ૨૦)
ભરનારને રૂ. ૩૨) નાં પુસ્તકો આપવાની યોજના કરી છે.
ગહારગામ રૂ. બે વધુ

તમારા બુકસેલર પાસે આ પુસ્તકો માંગો અગર લખો.

સારાભાઈ ચોકસી, મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર

શ્રી મહાગુજરાત પબ્લિશિંગ કું. લિ.

સર. દિરોજશાહ મહેતા રોડ, મુંબઈ. ૧.

